

 Асоціація
Юдаїки
України

ЄВРЕЙСЬКА ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА В УКРАЇНІ

МАТЕРІАЛИ КОНФЕРЕНЦІЇ
КИЇВ 8-9 ГРУДНЯ 1994

КИЇВ 1995

Асоціація єврейських
організацій та общин
України

Асоціація юдаїки —
науково-дослідний центр

ЄВРЕЙСЬКА ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА В УКРАЇНІ

МАТЕРІАЛИ КОНФЕРЕНЦІЇ
КИЇВ 8–9 ГРУДНЯ 1994

КИЇВ 1995

СПОНСОРИ КОНФЕРЕНЦІЇ ТА ВИДАННЯ:

**Американський Єврейський розподільний комітет
«ДЖОЙНТ»**

Асоціація єврейських організацій та общин України

Збірник складають матеріали Другої міжнародної конференції «Єврейська історія та культура в Україні». Це статті сучасних дослідників, що вивчають минуле та сьогодення єврейства в Україні.

**Редколегія: Г.Аронов (редактор), О.Шаніна (секретар),
М.Феллер, Л.Финберг**

Наукове видання

ЄВРЕЙСЬКА ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА В УКРАЇНІ

Матеріали конференції

Підписано в друк 24.07.95. Замовлення № 35
Оригінал-макет підготовлено персональною творчою майстернею
«Михайло Щиголь»
Надруковано: ТОВ «Оранта»

©Асоціація юдаїки України, 1995
©Оформлення: Віктор Харик

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Вельмишановні читачі, в цій книжці ми пропонуємо Вашій увазі тексти доповідей другої Міжнародної конференції, присвяченої питанням єврейської історії та культури в Україні. Ми сподіваємося на те, що як і матеріали першої Конференції (Київ, 1993, видання Асоціації Юдаїки України, 1994), вони знайдуть відгуки як в Україні, так і в світі.

Тексти, запропоновані Вашій увазі, охоплюють історичні розвідки про євреїв від часів Київської Русі до подій ХХ сторіччя, дослідження про юдейську філософію та юдаїзм, осмислення досвіду єврейської традиційної освіти та її радянського етапу, літературознавчі та мистецькі роботи, результати соціологічних та політологічних студій...

Наші автори — це дослідники з багатьох міст України — Києва та Львова, Запоріжжя та Дрогобича, Івано-Франківська та Полтави, Херсона та Острога...

Проте ні розмаїття тематики, ні географія проживання дослідників не дають підстав для парадних реляцій про відновлення юдаїки в Україні. Ми добре розуміємо, що робимо лише перші кроки у відновленні наукових шкіл, які конче потрібні, які є невід'ємною частиною цивілізованого життя людських спільнот.

Ми видаємо цю книжку напередодні третьої Міжнародної конференції з тієї ж теми. І в цьому паралелізмі я вбачаю тяглість процесу, надію на його цивілізоване майбутнє.

Леонід Фінберг
Голова організаційного комітету Конференції.

Майя Алексеницер, Семен Авербух

Київ

СТАТИСТИКА ЄВРЕЙСЬКОГО ГЕРОІЗМА В ГОДИ ВЕЛИКОЇ ОТЕЧЕСТВЕННОЇ ВОЙНИ

В роки війни гитлерівці розповсюджували серед радянських військ і населення окупованих територій міфи про те, що євреї — погані солдати, що більшість євреїв встигли уникнути призову в армію, а ті, що перебували в армії, представлялися як політруки, комісари, снайпери, які самі не беруть участі в боях, а лише посилають на смерть росіян і українців.

В колишньому Радянському Союзі влада всіляко перешкоджала легітимізації фактів про участь і героїзм євреїв на полях боїв. Спроби дослідження цієї проблеми в сталінські роки переслідувалися, а відомі факти замалювалися або викривалися. «Немає євреїв — Героїв, є радянські громадяни — Герої» — така була негласна установка влади.

За п'ятьдесят післявоєнних років одержимі дослідники, іноді нелегально, по крупицям накопичували дані про подвиги євреїв в роки Великої Вітчизняної війни, публікували їх наприклад в журналі «Советиш Геймланд», газетах «Эйнікайт», «Біробіджанер штерн», «Фольксштимме», «Нойе пресе», розповсюджували самиздатом.

В цій статті наводяться статистичні дані про героїзм євреїв в роки Великої Вітчизняної війни, отримані з різних джерел, зокрема нагородних листів.

За даними перепису населення 1939 р., в Радянському Союзі налічувалося 3,02 млн. євреїв. 500 тис. радянських громадян євреїв, або 18,3%, воювали на фронтах Великої Вітчизняної — відсоток надзвичайно високий навіть для Другої Світової війни. 200 тисяч з фронтів повернулися¹.

Кількість воїнів, удостоєних звання Героя Радянського Союзу, — об'єктивний критерій оцінки мужества народу в роки війни.

З 16 квітня 1934 року по 24 серпня 1991 року звання Героя Радянського Союзу були удостоєні понад 12700 осіб. Серед них 143 євреї і 6 чоловік, у яких один із батьків єврей.

За подвиги в Великій Вітчизняній війні звання Героя Радянського Союзу було присвоєно 11669 воїнам².

Цю звання отримали особи 73 національностей, з них громадяни 57 національностей Радянського Союзу і більше 40 осіб 16 національностей з інших держав³.

За даними Всесоюзної перепису населення 1959 р., в країні налічувалося 2,268 млн. євреїв, які займали за кількістю 11-е місце

среди 120 наций и народностей. По абсолютному числу Героев Советского Союза евреи занимают 5-е место⁴.

Среди женщин — Героев Советского Союза — одна еврейка (П.В.Гельман).

Первым евреем, удостоенным звания Героя Советского Союза, был Яков Владимирович Смушкевич (Указ от 21 июня 1937 года).

До Великой Отечественной войны звание Героя Советского Союза получили 10 евреев (Смушкевич — дважды).

136 евреев получили звание Героя Советского Союза за воинскую доблесть в борьбе с фашистской Германией (Д.А.Драгунский — дважды).

В 1957 г. звания Героя Советского Союза были удостоены летчик-испытатель М.Л.Галлай, в 1969 и 1976 гг. — космонавт Б.В.Волынов (дважды), в 1991 г. — И.М.Кричевский.

Статистика присвоения воинам-евреям звания Героя Советского Союза за подвиги, совершенные в Великой Отечественной войне, выглядит так: за оборонительные бои 1941 года — 3, за битву под Москвой — 2, за Сталинградскую битву — 1, за бои под Орлом — 1, за форсирование Днепра, захват и расширение плацдарма — 33, за освобождение Украины — 11, в т.ч. бои за Мелитополь — 3, бои за Киев — 2, за десантную операцию в районе Эльтиген (Крым) — 3, за освобождение Белоруссии — 5, за освобождение Прибалтики — 11, за освобождение Польши — 8, за Висло-Одерскую наступательную операцию — 13, за освобождение Румынии — 1, за освобождение Венгрии — 5, за бои в Германии — 8 (в т.ч. в Берлине — 3).

Евреи Герои Советского Союза по основным родам войск: в стрелковых подразделениях — 49, в артиллерии (включая минометные подразделения) — 33, в авиации — 25, в танковых войсках и механизированных частях — 20, в инженерно-саперных войсках — 7, в военно-морском флоте — 5, в мотострелковых подразделениях — 4, в воздушно-десантных подразделениях — 2, в войсках связи — 1, прочие — 3.

По воинским званиям к моменту присвоения звания Героя Советского Союза: рядовой и сержантский состав — 21, младший и средний офицерский состав — 82, старший офицерский состав — 36, генералы — 7, гражданские лица — 3.

50 воинам-евреям звание Героя Советского Союза было присвоено посмертно. Еще 8 человек погибли на фронтах Великой Отечественной войны после присвоения этого высокого звания.

Около 200 тысяч евреев были удостоены боевых наград СССР. 12 человек стали полными кавалерами ордена Славы — высшей награды солдатской доблести. Четверо закрыли собой амбразуру вражеского дзота, повторив подвиг Александра Матросова. 12 пилотов и членов летных экипажей остались в истории и памяти людей как «огненные пилоты», повторив подвиг экипажа Гастелло.

Большинство историков представляют евреев только как жертв насилия, преследования, погромов... Нет, это не так! История еврейского народа с древнейших времен до наших дней — это главным образом история борьбы. Наша статистика сухим и беспристрастным языком цифр свидетельствует: в годы Великой Отечественной войны, в годы Катастрофы те, кто мог держать оружие, занимали достойное место в строю отважных.

ЛИТЕРАТУРА

1. БЕРЕНШТЕЙН Л.Е. Участие евреев во Второй Мировой войне (к 50-летию Победы над нацизмом). — Киев, 1993. — С. 32–33.
2. СВЕРДЛОВ Ф.Д. В строю отважных. — М.: А/о «Книга и бизнес», 1992. — С. 9.
3. «Герои Советского Союза». Краткий биограф. сл. — М.: Воениздат, 1987, 1988. — Т. 1,2.
4. По данным П.ПЕСАТИ, «Евреи — Герои Советского Союза». — Тель-Авив, 1982. — С. 786-787.

Гелий Аронов

Киев

К ВОПРОСУ О БИОЛОГИЧЕСКОМ АНТИСЕМИТИЗМЕ

Прежде всего — о самом термине: является ли он лишь публицистическим, используемым для определения крайних степеней антисемитизма, или действительно отражает некий биологический феномен, пусть патологический, но реально существующий и свойственный природе человека. Вопрос отнюдь не праздный и настоятельно требующий изучения, ибо от результатов его зависит и тактика, и стратегия международных отношений, особенно во время кризисных ситуаций.

Первый, почти рефлексивный ответ, диктуемый нам принципами гуманизма, конечно, отрицает возможность существования биологических механизмов антисемитизма. Нам крайне неприятно допускать такую возможность. Но попытка аргументировать такой ответ, как ни странно, оказывается чрезвычайно неубедительной и сводится в конце концов к анекдотической чеховской формуле: «Этого не может быть, потому что не может быть никогда».

А почему, действительно, не может быть? Ведь определенное неприятие чужого, боязнь его (ксенофобия) не только свойственна всему живому, но и является условием выживания организма — от простейшего до самого сложного, а значит, и вида, применительно же к понятиям биосоциальным — народа, нации. Это вполне научный тезис, доказанный на микро- и макроуровне. Для иллюстрации его можно рассмотреть биологическую модель сохранения организмом своей «самости» (постоян-

ства внутренней среды)¹, конечно, ни на мгновение не забывая, что абсолютное перенесение сугубо биологического на биосоциальное неправомерно.

Итак, постоянство внутренней среды организма поддерживается механизмами четкого распознавания «своего» и «чужого» и на основе этого — отторжения «чужого», уничтожения его. В эти механизмы упирается тканевая несовместимость, то есть невозможность пересадки от организма к организму органов и тканей даже в пределах одного вида. Спасительная пересадка, несущая новую жизнь организму, с неизбежностью отторгается, ибо закон сохранения постоянства гомеостаза является основополагающим и действует неукоснительно, и, чтобы затормозить или исключить его действие, нужно применить специальные и очень сильные средства^{2,3}.

Такова видоспасающая ксенофобия. Ее выраженность тем сильнее, чем больше в генетическом смысле видовые и внутривидовые отличия особей, которых так желательно объединить с помощью перекрестной пересадки.

Механизмы несовместимости (ксенофобия) формируются уже на ранних этапах внутриутробного развития плода, именно тогда возникает иммунологическая память, четко различающая «свое» и «чужое». С тех пор на всю жизнь для «своего» сохраняется абсолютное принятие (толерантность), а для чужого — отторжение. На этапе формирования иммунологической памяти, когда происходит знакомство со «своим», можно, вводя в организм чужеродный материал, заставить молекулярную память принять и его за «свое» и, соответственно, выработать толерантность и по отношению к нему. Создать же искусственную толерантность после формирования механизмов иммунологической памяти очень сложно. Для этого приходится прибегать к чрезвычайным мерам, но и они не всегда оказываются достаточными. Пожалуй, легче повысить уровень несовместимости (ксенофобии), чем понизить его. Первого легко добиться введением нескольких небольших доз чужеродного материала или несколькими последовательными пересадками чужой ткани: в результате этого активность реакции отторжения повысится и гибель пересаженных или введенных тканей произойдет быстрее⁴.

Второй же можно достичь или постоянным применением подавляющей (репрессирующей) терапии, направленной против механизмов, осуществляющих отторжение, или массивным воздействием чужеродного материала, то есть своеобразным «оглушением» организма именно тем, что и вызывало неприятие^{2,3}.

Теперь, схематически изложив механизмы биологической ксенофобии и еще раз подчеркнув неправомерность механического перенесения биологических моделей на социальные объекты, попытаемся все же осветить интересующий нас вопрос биологического антисемитизма, пользуясь некоторыми аналогиями.

Итак, определенный уровень биологической ксенофобии свойственен каждому организму. А биологический феномен всегда имеет границы, в пределах которых выраженность его может быть большей или меньшей,

то єсть, иными словами, у отдельных особей уровень ксенофобии может превышать среднестатистический⁵. Однако и «средний» уровень можно повысить при определенной «стимуляции», а вот снизить — гораздо труднее. В то же время биологическое не прямо, но все же с неизбежностью «окрашивает» другие проявления человеческой личности⁶.

В этой связи психологическая ксенофобия не кажется чем-то случайным или даже невозможным, она может определять многие поступки человека или общности людей. Более того, она неизбежна и даже конструктивна на определенных исторических этапах, если речь идет о сохранении понятий «народ», «нация». Кстати, сами евреи, особенно в вынужденной диаспоре, культивировали весьма высокий уровень ксенофобии и, очевидно, отказавшись от него, давно и окончательно подверглись бы ассимиляции, национальному растворению. Это убедительно подтверждается анализом тех исторических периодов в жизни еврейского народа, когда уровень ксенофобии искусственно снижался (период Гаскалы, активная ассимиляторская политика в СССР и др.). Но это была ксенофобия национального меньшинства, почти всегда угнетаемого и бесправного. Она, естественно, направлялась только на защиту, на самосохранение и не являлась агрессивной.

Иные формы выражения ксенофобии у народов господствующих, особенно если она стимулируется людьми, облеченными властью, в силу политических или экономических соображений. Пропагандистское создание образа национального врага, злонамеренного чужака способно резко повышать уровень ксенофобии как у отдельных лиц, так и у больших общностей, причем легкой добычей такой пропаганды становятся люди с исходно повышенным уровнем ксенофобии, в результате чего она может достигать самых крайних степеней. По аналогии с биологической моделью можно говорить о сенсibiliзации, о повышении чувствительности и точном направлении ее на определенный объект (народ).

Условиями, способными поддерживать высокий уровень ксенофобии, могут быть, например, религиозные убеждения, вернее — заблуждения, такие, как представление о виновности всего еврейского народа в непризнании и смерти Мессии. Люди, принявшие и уверовавшие в этот постулат в раннем возрасте — в период формирования представлений о мире (аналогия с формированием иммунологической памяти), обретают убеждение в органической (генетической) греховности, преступности еврейского народа в целом, что, конечно, делает их ксенофобию специфической, направленной именно на еврейский народ, придает ей форму антисемитизма.

Причем, этот фундамент (во всяком случае в прежние времена) являлся очень прочным, плохо поддающимся доводам разума и логики. Он, кстати, как правило, определял вспышки антисемитизма в тех местах, где порой и живого еврея-то не видели.

В то же время прямо противоположная информация, усвоенная в период формирования представлений о мире (Бог един, он любит всех

людей, для него нет «ни эллина, ни иудея»), может послужить фундаментом толерантности, значительно расширить представление о «своем».

Очевидно, в тех случаях, когда убеждения человека направляют его ксенофобские устремления на определенный народ, национальную группу и когда в основе этих убеждений лежат представления об этом народе, как преступном, дефектном, неполноценном, проклятом и т.д., можно говорить именно о биологической ксенофобии, применительно к еврейскому народу — о биологическом антисемитизме.

Ярким примером такого типа антисемитизма может служить печально известный профессор И.А.Сикорский, прославившийся своей экспертизой в «деле Бейлиса», основанной на национальной нетерпимости. То, что известно о профессоре И.А.Сикорском, убеждает: он был человеком с повышенным уровнем ксенофобии, а специфику (антисемитизм) ей придала среда и религиозное воспитание, полученное им в семье отца-священника.

Его убеждения повлияли и на научные взгляды, обусловили особый интерес к понятиям чистоты расы, к национальному неравенству. Что касается евреев, то он считал их народом глубоко дефектным, вырождающимся, обреченным на грехи, тяготеющие над всем этим племенем. В отличие от многих черносотенцев, исповедовавших антисемитизм политический, бытовой, корыстный, И.А.Сикорский являлся антисемитом идейным, истово верующим в божественную оправданность своей позиции, что и приводило его к той разновидности антисемитизма, которую мы с полным правом можем назвать антисемитизмом биологическим.

К сожалению, эта степень ксенофобии очень слабо поддается коррекции. Как правило, никакие доводы разума и логики не способны повлиять на убеждения биологического антисемита. Он игнорирует факты или видит в них лишь то, что хочет видеть. Не способен остановить его и мнение наивысших авторитетов. Это тоже отчетливо видно на примере профессора И.А.Сикорского, игнорировавшего мнение подавляющего большинства своих коллег, в том числе — самых выдающихся психиатров и психологов того времени.

Гораздо более доступна влияниям форма антисемитизма, которую мы определяем как бытовой, особенно, если он базируется на невысоком уровне индивидуальной ксенофобии. В этом случае нередко оказывается достаточным приобрести личный опыт, чтобы избавиться от предубеждений. По аналогии с рассмотренной нами биологической моделью несовместимости мы можем уподобить этот путь обретения толерантности массиванному воздействию именно того фактора, который и вызывал отторжение.

Для иллюстрации этого положения можно использовать пример замечательного писателя и человека А.П.Чехова. Как известно, выросший в малокультурной и неинтеллектуальной среде, он был заражен бытовым

антисемітизмом, що нашло отраження в его взглядах в ранние годы и даже на определенном этапе его творчества.

Но личный невысокий уровень ксенофобии, позволявший реально воспринимать и оценивать факты, а самое главное — знакомство и часто — дружеское знакомство с евреями (массированное воздействие фактора, вызывавшего несовместимость) привели к пересмотру своих позиций, к возникновению толерантности, естественной для интеллигентного человека. Несомненно, когда А.П.Чехов говорил о необходимости «по капле выдавливать из себя раба», он имел в виду и нетерпимость, национальную предубежденность и неприязнь, делающие человека рабом своих убеждений, делящих мир на «своих» и «чужих», которые плохи и неприемлемы именно потому, что они «чужие».

Конечно, вариант, который можно назвать «чеховским», неизмеримо легче поддается коррекции. В этом случае подчас достаточно приобрести личный опыт, взглянуть на мир открытыми глазами и объективно оценить имеющиеся факты. «Вариант Сикорского» много сложнее, но, к счастью, он и встречается гораздо реже. Характерно, что на том же процессе по «делу Бейлиса», организованном и проводимом сознательными антисемитами, профессор И.А.Сикорский оказался единственным, кто искренне верил в версию обвинения. Остальные цинично использовали приемы антисемитизма для достижения весьма определенных политических и личных целей. В этом смысле трагическое одиночество И.А.Сикорского внушает оптимизм, тем более, что новое время постоянно сужает базу для формирования «варианта Сикорского». Имеется в виду прежде всего признание христианской церковью неправомочности обвинения всего еврейского народа в страданиях и смерти Иисуса Христа.

В заключение, опять прибегнув к аналогии, можно высказать предположение, что профилактика биологического антисемитизма возможна. И искать ее нужно на путях создания толерантности к «своему» и «чужому» в то время, когда формируются механизмы ксенофобии. Не безнадежным представляется и снижение уровня ксенофобии и снятия ее специфической направленности (антисемитизм) путем активного и массированного воздействия провоцирующего фактора. В нашем случае имеется в виду близкое знакомство с еврейским миром, с правдой о нем, с его реальными достоинствами и недостатками, а главное — общение, сосуществование с конкретными людьми, что может способствовать разрушению клеветнических мифов и стереотипов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ф.БЕРНЕТ. Клеточная иммунология. — М.: Мир. — 1971.
2. ДЖ. СНЕЛЛ, Т.ДОССЕ, С.НЭТЕНСОН. Совместимость тканей. — М.: Мир. — 1979.
3. В.И.ГОВАЛЛО. Трансплантация тканей в клинике. — М.: Медицина. — 1979.

4. Л.Н.ФОНТАЛИН, Л.А.ПЕВНИЦКИЙ. Иммунологическая толерантность. — М.: Медицина. — 1978.
5. В.БОЙД. Основы иммунологии. — М.: Издание иностранной литературы. — 1949.
6. Н.М.АМОСОВ. Разум, человек, общество, будущее. — К., 1994.

Олег Бажан

Київ

ВИХОВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ЯК ОДИН З НАПРЯМКІВ ДІЯЛЬНОСТІ ЄВРЕЙСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 50-х — 80-х РОКІВ

Протягом тривалого часу в історичній літературі єврейський національний рух висвітлювався лише в рамках діяльності «відмовників», які домагалися реалізації права на еміграцію. Водночас відходили на другий план винятково важливі форми, пов'язані з формуванням національної самосвідомості єврейського населення в Україні, виховання в них почуття приналежності до давньої і висококультурної нації.

Першорядну роль у вихованні національної самосвідомості відігравали юдейські релігійні громади, що всіляко протистояли утискам з боку владних структур. Останні, використовуючи всі наявні в їх арсеналі засоби, активно стимулювали процес скорочення юдейських релігійних громад. Лише за три роки (1959–1962р.р.) кількість юдейських громад скоротилася з 41 до 15, причому молитовні будинки (синагоги) мали лише 13 громад¹.

Прагнувши обмежити вплив іудаїзму на віруючих, владні структури вдалися до відвертої їх компрометації. Так, 21 квітня 1962 р. завідуючий відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ Г.Г.Шевель доповідав своєму керівництву, що «... Львівський обком партії разом з органами КДБ провів ряд заходів по компрометації єврейської релігійної громади серед віруючих. В обласній газеті «Львовская правда» було опубліковано серію статей, в яких розвінчувались шахрайські дії єврейських клерикалів, які проводили в синагозі валютні і спекулятивні махінації і отримували значні прибутки за рахунок віруючих. Виходячи з цього, облвиконком Львівської обласної Ради депутатів трудящих поставив питання перед Радою у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР про зняття з реєстрації юдейської релігійної громади м.Львова»².

Уповноважений Ради у справах релігійних культів при РМ УРСР, повністю поділяючи думки свого куратора в ЦК Компартії України, у своїй записці від 13 листопада 1962 р. на ім'я секретаря ЦК КПУ А.Скаби

пропонував поширити досвід «Львівських партійних та радянських організацій в інших областях республіки»³.

Однак, незважаючи на подібні акції, синагоги залишилися справжніми осередками духовності єврейського народу. Зокрема, це виявилось в ході святкування великих релігійних свят, в яких брали участь представники дипломатичного корпусу, іноземні громадяни. Як правило, в ці дні, після традиційних богослужінь, ще довго точилися розмови, присвячені історії та культурі біблейського народу, поширювалась відповідна література. Помітною подією в духовному житті єврейського населення України стало відзначення в 1962 р. «Судного дня» у Київській синагозі, яку відвідав посол Ізраїлю в СРСР Гекоа, атташе посольства з економічних питань Оффер та інші. В ході зацікавленої бесіди гості Ізраїлю відповіли на численні запитання киян, передали їм на згадку книги, брошури, молитовники, пам'ятні сувеніри⁴.

Істотні перешкоди в діяльності синагог, спроби поставити їх під жорсткий контроль партійних та радянських органів, породжувало зростання кількості міньянів — незареєстрованих релігійних об'єднань, які, окрім задоволення духовних потреб громадян, займалися великою та багатогранною культурницькою роботою. На початок 1968 р. за далеко неповними даними в Україні функціонувало більше 50 міньянів⁵. Здебільшого вони об'єднували громадян за певним рівнем освіти, інтересами, віком. Наприклад, у Києві, на вулиці Бативській, збирався міньян у складі молодих людей⁶.

Засоби масової інформації намагалися представити міньяни у вигляді якихось підпільних організацій. Газета «Київська правда» в статті «Таємниці міньяну» переконувала своїх читачів, що головною метою міньянів є не задоволення релігійних потреб віруючих, а культивування націоналістичних почуттів, ідей «виключності» і «богообраності» єврейського народу, «шкідливих концепцій сіонізму». Газета «викривала» міньян в м. Богуславі на Київщині, де євреї, збираючись по суботах, слухали проповіді про основи юдаїстської моралі, які їм читали Йосип Бабич, Мойша Становський, Нухим Гомберг, Ісаак Дучинський та ін.⁷

Розглядаючи зростання міньянів як форму опору послідовників юдаїзму, необхідно відзначити також утворення в кінці 50-х — на початку 60-х років стаціонарних та пересувних підпільних хедерів. Органи КДБ зафіксували в цей період утворення хедерів на Закарпатті — в Ужгороді, Виноградіві, в селі Середнє Водяне Рахівського району та в ряді інших пунктів республіки⁸.

Не зменшилась кількість незареєстрованих юдейських громад і в 70-х — на початку 80-х рр. Уповноваженим у справах релігій при Раді Міністрів УРСР було виявлено на 1977 р. 54 міньяни, а на думку фахівців, загальна кількість міньянів була значно більшою. Таким чином, заходи, спрямовані на дискредитацію юдаїзму, не приносили жаданих

результатів. Більше того, вони стимулювали процес виходу юдейських громад з-під впливу держави.

Не досягли своєї реальної мети і масові антисіоністські кампанії, які на практиці призводили до формування в другій половині 60-х — на початку 70-х років в середовищі єврейської інтелігенції сталого ядра, що протистояло офіційній ідеології. Зокрема, старший співробітник Інституту історії УРСР, кандидат історичних наук А.Б.Слуцький доводив, що всі антиєврейські процеси надумані, заявляв, що в СРСР культивується і постійно підживлюється антисемітизм. Погляди історика повністю поділяв і єврейський письменник Волкінштейн⁹. Колишній співробітник єврейської газети «Дер Штерн» Б.Вайсман підготував матеріали для написання фундаментального літопису про життя євреїв в СРСР, який планував видати в Ізраїлі¹⁰.

Тривалий час збирав документи, присвячені єврейському питанню в СРСР, ветеран війни, колишній в'язень ГУЛАГУ, пенсіонер з Богуслава Київської області Меєр Каневський. Останні, разом з особистими реліквіями, були вилучені в нього в 1968 р. під час митного догляду при виїзді на постійне місце проживання в Ізраїль¹¹.

Над дослідженням аналогічних питань працював інженер Київського обласного будівельного тресту М.Шафінкель, який також прагнув підготувати об'єктивну книгу про умови перебування євреїв в радянській країні¹².

Відновленню історичної правди щодо єврейського народу служили також заходи по увічненню пам'яті євреїв, що стали жертвами геноциду в роки Другої Світової війни. Однак, незважаючи на неспростовані факти, вище політичне керівництво та органи державної влади всіляко уникали згадки, наприклад, про поховання в Бабиному Яру громадян єврейської національності.

Тому таку рішучу протидію викликали мітинги пам'яті, які проводились в Бабиному Яру другої половини 60-х років з ініціативи активістів єврейського національного руху.

Як антирадянсьий захід сприйняли владні структури проведення мітингу в Бабиному Яру 29 вересня 1966 року. Тоді перед присутніми виступили Віктор Некрасов, Іван Дзюба, Борис Антоненко-Давидович. Усі вони наголошували на поширенні в СРСР ідей антисемітизму, вказували на необхідність об'єднання зусиль українського і єврейського народів для збереження власної національної культури¹³.

Намагаючись перевести мітинги в Бабиному Яру в контрольоване русло, Київський міськком КПУ надалі виступав безпосереднім їх організатором. Та й за таких умов не обходилося без інцидентів. Так, 29 вересня 1968 року, після закриття офіційного мітингу, залишилось близько 100 євреїв, які вшанували пам'ять загиблих, виступили з обгрунтованою критикою правлячого режиму. Наприклад, старший інженер СКБ заводу «Радіоприлад» Борис Кочубієвський навів численні конкретні факти нерівноправ-

ності євреїв в СРСР. «Коли б мені, — заявив Кочубієвський, — дали можливість вийти на трибуну, я розповів би всю правду про це, але мене не допускають до трибуни, бо вони (владні структури) бояться цього»¹⁴.

Позицію Б.Кочубієвського підтримали працівник Центрального стадіону Немировський, директор магазину «Академкнига» Хирман, працівник б-ї взуттєвої фабрики Куперман.

Міжнародна громадськість не могла зрозуміти, чому негативну реакцію партійних і радянських керівників викликало, наприклад, вшанування в Києві 11 квітня 1972 р. в Бабиному Яру 29-ї річниці розстрілу євреїв Варшавського гетто. В цьому траурному заході взяло участь близько 200 киян, переважно активістів єврейського національного руху. До пам'ятного каменя лягли 4 вінки з написами російською мовою і мовою іврит такого змісту: «Жертвам Варшави», «Героям Варшавського гетто», «Не забудемо, не простимо», «Тим, хто не скорився».

В документах партійних та державних органів скорбота за загиблими розцінювалась «як вияв сіоністських та емігрантських настроїв». Тому, мабуть, найбільш дівими фігурами на траурному мітингу стали працівники міліції і дружинники, які затримали 7 його учасників. Очевидно, реакція влади могла бути і більш рішучою, якби акція в Києві не привернула увагу цілого ряду зарубіжних політичних і державних діячів. Так, мер Нью-Йорка у своїй телеграмі від 10 квітня 1972 р. на адресу голови виконкому Київської міськради висловив сподівання, що вшануванню пам'яті загиблих євреїв у Варшаві буде «приділена належна увага»¹⁵.

Власне, політичне керівництво України було й не проти вшанувати пам'ять загиблих — загиблих взагалі, а не конкретно страчених фашистами євреїв. Останнє суперечило курсу соціалістичного інтернаціоналізму, відкривало шлях для можливих сіоністських збочень.

М.Каневський в листі до першого секретаря ЦК КПУ П.Ю.Шелеста запитував: «Чому Ви не любите, коли говорять, що там лежать наші рідні брати і сестри?».

На аналогічне питання не змогли знайти відповіді і євреї з міста Чернівці, яким ЦК КПУ, місцевий обком та облвиконком перешкодили спорудити пам'ятник на місці поховання 830 євреїв, страчених в роки фашистської окупації. Збір коштів на пам'ятник розпочався в 1965 р. Але вже через декілька місяців після цього ініціатори згаданої акції були запрошені до міськради, де їм грубо й безапеляційно роз'яснили, «що спорудження пам'ятника за національною ознакою суперечить нашому світогляду»¹⁷.

Оскільки спорудження пам'ятника в м.Чернівцях отримало широкий розголос як в Україні, так і за її межами, Чернівецький обком КПУ в особі його секретаря О.Григоренка визнав за можливе «залишити вже побудований постамент» і зробити на ньому напис приблизно такого змісту: «На цьому місці німецько-фашистські загарбники в 1941 році

розстріляли біля 900 жителів м.Чернівців»¹⁸. Національна приналежність традиційно не згадувалась.

Але це аж ніяк не перешкоджало активу єврейського національного руху вшанувати пам'ять загиблих, проводити на місці поховань траурні мітинги, демонстрації. Усвідомивши зневажливе ставлення влади, Харківська єврейська громада започаткувала проведення на місці поховання загиблих поблизу Харківського тракторного заводу проведення суботників, що служили своєрідним докором безпам'ятству¹⁹.

Збереженню історичної пам'яті, прилученню єврейського народу України до багатовікових традицій світового єврейства сприяло також функціонування в ряді населених пунктів України — Києві, Харкові, Одесі тощо, «ульпанів» — курсів, гуртків по вивченню мови ідиш, ознайомленню з кращими зразками єврейської культури і мистецтва. Характерно, що їх діяльність голова КДБ СРСР Ю.В.Андропов у своєму листі в ЦК КПРС від 30 квітня 1970 р. розцінив як один з небезпечних антирадянських проявів²⁰. Очевидно, саме такою оцінкою фахівців з «єврейського відділу» сумнозвісного П'ятого управління КДБ СРСР пояснюється той факт, що «ульпани» постійно перебували під щільною опікою органів держбезпеки, а їх організатори зазнавали утисків і переслідувань. Це змушувало організаторів курсів, семінарів, гуртків дотримуватись певної конспірації. Наприклад, у Харкові семінар по вивченню єврейської культури не мав свого постійного місця проведення, а відбувався на квартирах різних осіб²¹.

Обережність була не зайвою, про це свідчать події в Одесі, пов'язані з діяльністю гуртка по вивченню єврейської мови та культури, що гуртувався навколо Марка, Євгенія, Юдіф Непомнящих, Якова Левіна та ін. Згаданий гурток діяв приблизно з початку 60-х років і був зв'язаний з іншими аналогічними об'єднаннями Москви, Ленінграда, інших великих адміністративних центрів СРСР.

У квартирі Непомнящих часто збиралися активісти єврейського національного руху, обговорювали найбільш пекучі політичні проблеми, обмінювались набутим досвідом, наявною літературою. Неприємності розпочалися в кінці 70-х років — на початку 80-х, коли органи КДБ від загальних погроз перейшли до рішучих дій. Обшуки, затримання, вилучення книг, касет, предметів культу завершилися арештом у серпні 1984 р. Якова Левіна. Суд відбувся 16-20 листопада 1984 р. в Одесі. Закінчився він вироком: 3 роки виправно-трудових таборів²².

Прекрасно усвідомлював, чим доведеться заплатити за своє зацікавлення юдаїкою харків'янин, кандидат технічних наук Олександр Парицький, та це не завадило йому об'єднати навколо себе таких самих ентузіастів, створити спільними зусиллями неофіційний університет для дітей відмовників.

Учбовий процес вищезначеного альтернативного закладу поряд з спеціальними дисциплінами передбачав викладання єврейської історії та культури²³.

Важливим засобом виховання національної самосвідомості євреїв, що проживали в Україні, могло стати відродження єврейського театрального мистецтва. Це здавалося великому поборнику ідеї відновлення єврейського національного театру, інженеру за фахом Д.Л.Чорному. В першій половині 70-х років він разом зі своїми однодумцями — режисером, заслуженим артистом УРСР Д.М.Жаботинським, інженером Я.Л.Гохфельдом, інженером Я.Ф.Білобровим та робітником Д.І.Зелінським неодноразово звертався до голови Ради Національностей Верховної Ради СРСР А.П.Вадера, Міністерства культури України, Київського міськкому КПУ, міської ради професійних спілок, в інші інстанції.

Однак позиція всіх співрозмовників Д.Чорного була непохитною. Цю позицію добре виклала завідувача відділом культури Київського обкому КПУ Г.М.Менжерес, яка в категоричній формі заявила, що створення єврейського колективу приведе до утворення замкненого національного угруповання, до роз'єднання народів²⁴.

Але ініціатори відродження єврейського театру довго не могли змиритися з власною поразкою, збирались на квартирі Д.Чорного, репетували п'єси Шолом-Алейхема, Гершензона та ін. Впевненості в позитивному вирішенні питання додавала успішна робота єврейських народних театрів у Вільносі, Каунасі, колективу художньої самодіяльності в Кишиневі. Спроби створення єврейських національних труп в різних населених пунктах неодноразово висвітлювались у самвидаві.

Наведені матеріали яскраво свідчать про те, що в Україні в другій половині 50-х — 80-х рр. поряд з відмовницьким сформувався культурницький напрямок в єврейському національному русі, який відіграв важливу роль у формуванні національної самосвідомості єврейського населення республіки. Свій безпосередній вияв він знайшов у пропаганді історичних і культурних традицій єврейського народу, відзначенні релігійних свят, проведенні об'єктивних досліджень національного питання в СРСР.

ЛИТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). — Ф.1, оп. 24, спр. 5488. — Арк. 231.
2. Так само. — Арк. 57-58.
3. Так само. — Арк. 231-232.
4. Так само. — Арк. 233-234.
5. Так само. — оп. 25, спр. 186. — Арк. 57-58.
6. Так само. — Арк. 71.
7. Київська правда. — 1959. — 20 липня.
8. ЦДАГО України. — Ф.1, оп. 25, спр. 186. — Арк. 72-73.
9. Так само. — оп. 24. — спр. 4302. — Арк. 93.
10. Так само.
11. Так само. — оп. 25. — спр. 342. — Арк. 43-45.
12. Так само. — оп. 24. — спр. 4302. — Арк. 92.

13. Так само. — спр. 6160. — Арк. 148-149.
14. Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. К.: Наукова думка, 1994.
15. ЦДАГО України. — Ф.1, оп. 25, спр. 641. — Арк. 113-115.
16. ЦДАГО України. — Ф.1, оп. 25, спр. 342. — Арк. 47.
17. Так само. — оп. 31. — спр. 2647. — Арк. 105-106. — 9 -
18. Так само. — Арк. 110.
19. Архів Управління Служби безпеки України по Харківській області (далі — Архів УСБУ по Харківській області). — спр. N 033151. — Т.2. — Арк. 251-252.
20. Центр збереження сучасної документації. -Ф.89, пер. 37, спр.21. — Арк. 1-2.
21. — Т.2. Арк. 251-252.
22. Вести из СССР. Права человека. Брюссель-Мюнхен, 1989. — Т.2. — С. 382, 468, 484.
23. АЛЕКСЕВВА Л. История инакомыслия в СССР. Вильнюс-Москва: Весть, 1992. — с.129.
24. ЦДАГО України. — Ф.1, оп. 25, спр. 1361. — Арк. 20-31.

Надежда Банчик

Львов

ЕВРЕИ И АРМЯНЕ В ГАЛИЦИИ

(Проект компаративного исследования)

Многие «загадки» еврейской истории высвечиваются глубже и рельефнее при сопоставлении исторических судеб евреев с судьбами других народов. В последнее время предприняты попытки сопоставления исторических судеб евреев с украинцами, японцами, китайцами, армянами, однако эти попытки фрагментарны и спорадичны.

Цель работы — возможно более широкое, многоплановое сопоставление исторических судеб евреев и армян в Галичине на протяжении всего периода их бытия в этом регионе (X — кон. XIX в., ибо в XX в. судьбы евреев требуют отдельного исследования, а армяне в Галичине в XX в. практически сошли с исторической арены как автономная община, оставшись лишь как религиозная конфессия).

Выбор темы исследования мотивирован самим историческим феноменом. Между армянами и евреями обнаруживается множество пересечений, параллелей и взаимоотражений, столь очевидных, сколь и не исследованных объективно и непредвзято, что объясняется сложным комплексом отнюдь не научных причин (главные из них: «до революции» — еврейско-армянская конкуренция и соперничество, обусловленные религиозно-политическими факторами; в советское время — ограничения на информацию и исследования, связанные с историей евреев). Пожалуй, объективные

умови для подібного дослідження склалися лише к настоящему моменту, ібо воно потребує нічим не обмеженої свободи в виявленні, систематизації і обробці інформації, зазвичай по болізненим і складним питанням міжнародних відносин. Однак подолати біль історическої національної пам'яті можливо лише одним шляхом: дати їй вихід із «колективного бессознательного», довіряючи емоції і стереотипи об'єктивними фактами і логікою історических закономірностей, а також сучасними уявленнями об етиці міжнародних відносин.

В світлі такого сопоставлення, в частині, об'єктивно опровергаються багато звичайні стереотипи, взяті на вооруження ідеологами антисемітизму, і прояснюються його більш глибокі причини і рушійні сили.

С другої сторони, можливо, відкриються незаметні поверхневому погляду рушійні сили складних процесів духовно-культурної адаптації двох діаспорних народів к оточувалому їм суспільству, приведші, в частині, некогда могутственную і національно-самобытную армянскую діаспору в Галичину к почти полной ассимиляции в польском суспільстві — вопреки столь характерному для армян етно-духовному самозбереженню.

Возможность дослідження обумовлена наявністю багатой і різноманітної джерельної бази, залишеної євреями і армянами в Галичині. Сопоставляя, в частині, друковані, рукописні і архівні пам'ятники історії кожного із цих народів, представляється можливим виявити загальні закономірності і специфічні фактори, визначивші «вектор» їх історических судиб.

Сопоставление предполагается провести по таким аспектам:

1. Численность, география поселений, динамика миграций.
2. Социально-юридический статус, привилегии и ограничения — и, в этой связи, профессиональная деятельность и социальное словесное организационное строение самоуправления.
3. Основные явления и процессы в духовной культуре между «полосами» этносохранения и адаптации.
4. Отношение к крупным историческим событиям и потрясениям (участие (неучастие) в войнах и революциях).
5. Взаимоотношения: контакты и конфликты. Эту схему предстоит применить к каждому историческому периоду (в основном они совпадают со столетиями).

Исследование предполагает следующий план и структуру:

1. Общий обзор истории Галичины.
2. Евреи и армяне: очевидные сходства и скрытое соперничество.
- І. Первоначальные поселения обоих народов в Галичине (X—XIII в.)
  1. Исторические причины и факторы иммиграции;
  2. Первоначальная география поселений (общин);
  3. Юридический статус общин, привилегии и ограничения;

4. Основные профессии и социальная стратификация;
  5. Основные памятники культуры;
- II. Еврейские и армянские общины в Галичине под властью королевской Польши: период расцвета (XIV–XV в.)
1. Вторая волна иммиграции (факторы и география общин);
  2. Юридический статус: королевские и «местные» привилегии и ограничения;
  3. Профессии и социальный состав, структура самоуправления;
  4. Расцвет национальной культуры обоих народов;
  5. Отношение обоих народов к наиболее крупным историческим событиям, втянувшим в свою орбиту Галичину: татаро-монгольское нашествие, Грюнвальдская битва, сражение под Варной и т.п.
- III. Оба народа в условиях Контрреформации, постепенного усиления католического фундаментализма и религиозно-политической борьбы (XVI в.).
1. Новая волна иммиграции (изгнание евреев из Испании; окончательный разгром всех очагов армянской государственности. Новые и старые общины);
  2. Постепенное углубление размежевания евреев и армян по юридическому статусу: усиление дискриминации евреев и колебания законов по отношению к армянам;
  3. Профессии, социальная стратификация, структура самоуправления;
  4. Национальная культура: продолжение традиций; начало вхождения армян в польскую культурную среду;
  5. Отношение к историческим событиям в регионе;
  6. Взаимоотношения: контакты и усиление конкуренции.
- IV. В катаклизмах XVII в.
1. География расселения обоих народов;
  2. Юридический статус: усиление дискриминации обоих народов и разные формы ее проявления;
  3. Профессии, социальная стратификация;
  4. Культура в условиях религиозно-политической борьбы и нетолерантности; антииудейская политика и насильственное обращение армянской церкви в Унию с Ватиканом;
  5. Оба народа в войнах и революционных потрясениях (Хмельниччина; турецкое нашествие на Украину). Приток новых еврейских и армянских беженцев в Галичину с Подолья;
  6. Неудачные попытки обоих народов возродить собственные государства (движение Сабтая Цви, надежды армян на дипломатическое содействие короля Яна III Собесского);
  7. Взаимоотношения: контакты и конкуренция.
- V. Еврейские и армянские общины в условиях постепенного упадка Польши.

1. География расселения и примерная численность после катаклизмов XVII в;

2. Изменения в юридическом статусе; колебания и непоследовательность проведения основного «вектора»: дискриминация евреев и постепенное уравнивание армян с «господствующей» польской нацией после окончательного перехода их под унию;

3. Профессии, стратификация, структура общинного самоуправления;

4. Культура обоих народов: ортодоксальный иудаизм, хасидизм, франкизм; попытки обращения евреев в католицизм («дислуть»); постепенная ассимиляция армян в польской культурной среде, кризис национальной культуры;

5. Взаимоотношения: «победа евреев» в торгово-экономической конкуренции с армянами (миф и реальность); усиление контактов между обоими народами на экономической основе.

VI. Евреи и армяне под властью Австрийской монархии; в социальных катаклизмах (с конца XVIII до сер. XIX в).

1. География и численность;

2. Новый юридический статус обоих народов при австрийских цесарях (ликвидация автономии армянских общин; провозглашение равноправия всех наций; «патент о толерантности» для евреев; сохранение гетто во Львове);

3. Основные профессии и изменения в социальной структуре;

4. Культура: многовариантность еврейской культуры (ортодоксальный иудаизм, хасидизм, гаскала, прогрессивный иудаизм, ассимиляторство); интеграция армян в польскую культурную среду и сохранение национального своеобразия в новых условиях;

5. Оба народа в катаклизмах XIX века (Польское восстание 1830 г., революция 1848 г., реакция).

Основная трудность в осуществлении этого исследования — разобщенность библиографической и архивной информации по очерченному кругу вопросов, так как центры, проводящие исследования в области еврейской и армянской истории, рассредоточены по миру (как и оба народа). Стремясь собрать как можно более полную базу, обращаюсь ко всем, кто мог и хотел бы оказать информационную помощь этому исследованию: связаться со мной можно через Ассоциацию еврейских организаций и общин Украины или по месту моей работы: 290601 Украина, Львов, ул.В.Стефаника, 2, Научная библиотека им.В.Стефаника НАН Украины, отдел рукописей.

Файна Браверман-Горбач

Киев

МОРАЛЬНОСТЬ ЕВРЕЙСКОЙ ТРАДИЦИИ

Прежде всего — о самом понятии «традиция», происходящего от латинского «traditio» — передаю. Это совокупность опыта во всех сферах

человеческой деятельности, который передается из поколения в поколение и определяет общий характер социума — на уровне семьи, коллектива, этноса. Отсюда — «в традициях нашей семьи», «нашего коллектива», «нашего народа», чаще всего — в добрых, благородных традициях.

Казалось бы, в этом смысле такое сочетание, как «моральность традиции» является своего рода тавтологией. Но, поскольку речь идет о еврейской традиции, искаженные представления о которой приводили к неисчислимым бедам, а также учитывая то обстоятельство, что просвещенные умы, такие, например, как В.И. Даль «искренне» верили в «традицию ритуальной крови» на Пейсах, — тема моральности еврейской традиции актуальна и сегодня.

То, что возникали сомнения в моральности еврейских традиций, объясняется третьим компонентом заглавия: «еврейской». Этноним «еврей» («иври») появляется впервые на страницах первой книги Библии. Можно даже вычислить, что это произошло году в 2045 от сотворения мира (Ицхак родился в 2048 году, а эпизод, в котором Аврам назван «а иври» произошел за 2–3 года до рождения Ицхака). Мидрашам дают такие толкования этого слова: 1. иври — от «эвер» (сторона), т.е. пришедший со стороны Реки (имеется в виду Евфрат); 2. иври — потомок Эбера (потомок Ноя и его сына Шема, прямой предок Аврама); 3. иври — разговаривающий на языке тех, кто живет по ту сторону Реки; 4. р.Иегуда образно представил значение этого имени так: весь мир стоял по одну сторону (Эвер), тогда как Аврам находился по другую сторону, ибо он один служил Единому, Истинному Б-гу в мире языческом.

В свете этого этимологического разъяснения столь объемного понятия «еврей-иври» становится более понятным смысл традиции, ибо следование традициям у евреев — это не просто обычай, а основа нашей морали, нравственности, того внутреннего императива, о котором говорил И. Кант в расцвете своей мудрости.

Само слово «традиция» и понятие, которое им обозначается, имеет свою национальную специфику как по форме, так и по существу. В иврите существуют такие лексемы: масорат (от масур — преданный (делу), переданный, передающийся, традиционный) и каббала (предание, т.е. переданная традиция). В секулярной литературе термин «масорат» и его производные известны в связи с обозначением текста Библии, записанным согласно очень строгим правилам с соблюдением законов графики, орфографии и орфоэпии.

Принцип строгости характерен и для других сфер масорат, прежде всего для духовных традиций в соответствии с краеугольными нравственными ценностями еврейства: цэдэк, хэсэд, гевура. Носителями этих ценностей были Авраам (иш хэсэд — милосердный, благочестивый), Ицхак (иш гевура — мужественный, сильный, героический), Йосеф (иш цэдэк — правдивый, справедливый), Яков (иш урун — праведник). О Моше говорят «рабэину» — учитель наш. Это очень высокая степень, ибо

учиться самому и обучать других — это в еврейской традиции самая высокая нравственная задача. Избранность нашего народа — в его обязанности держать в чистоте и постоянно изучать и воплощать в жизнь великое Учение. Этот драгоценный дар — в руках еврейского народа, он за него в ответе перед Б-гом и перед людьми. Мы обручены с Торой. В день Симхас Тейрэ почетно быть вызванным для чтения нескольких строк из Торы, вызванный называется Хасан Тора — жених Торы.

Субботние свечи — это символ света Торы, обязанность зажечь их лежит на женщинах, а сама Суббота называется Кала, Малка — невеста, царица.

А вот некоторые примеры из основных текстов Учения, свидетельствующие об истинной моральности еврейских традиций (предполагается, что текст 10 заповедей знают все): «Не мсти и не имей злобы на сынов народа твоего, но люби ближнего твоего, как самого себя» (кн. Левит, гл. 19, ст. 18); «Пришельца не притесняй и не угнетай его, ибо вы сами были пришельцами в земле Египетской» (кн. Исход, гл. 22, ст. 21). А в ежедневно повторяемой молитве предписывается благотворительствовать, ухаживать за больными, помогать устройству невест, отпевать усопших, предаваться созерцательности в молитве и водворять мир между людьми. «Созерцательность» в молитве особенно подчеркивается — как обязанность и как добродетель. Служение Б-гу предполагает по традиции и по велению Б-га специальное место. Исторически эти места можно определить. Для сотен тысяч еврейских семей, волею судьбы пришедшие в земли Восточной Европы, таким «макомом» стало местечко (дос Штетл), в котором сохранялись, осуществлялись и передавались традиции еврейского народа, суть которых выразил еврейский поэт: «Будь евреем! Будь человеком! Будь еврейским человеком! Будь человеческим евреем!»

Марк Бургин

Киев

ИМЯ В ЕВРЕЙСКОЙ ТРАДИЦИИ И ПУТИ СОВРЕМЕННОЙ МАТЕМАТИКИ

Мир, в котором живет человек и частью которого человек является, представляет собой, согласно еврейской традиции, раскрытие, развертывание священного Имени Бога. Уже одно это свидетельствует о важности имен в еврейской культуре. Однако это только одно из проявлений значимости имени. Существует и много других, свидетельствующих о разнообразных ролях, в которых выступают имена (как собственные, так и общие) в нашем мире.

Исток и фокальная точка еврейской культуры — Тора (Учение) выполняет, в соответствии с воззрениями каббалистов, определенные

мистические функции¹: 1) полного мистического Имени Бога, развертывание которого и создает наш Мир; 2) живого существа особого рода; 3) Божественной речи с таким неисчерпаемым богатством значений, которое не может достигнуть никакая человеческая речь и которая содержит все значения, возможные в Мире.

Как великое Имя Бога, Тора содержит Божественные потенции, заключаемая в себе, таким образом, всеобщность сокрытых законов творения.

Прежде чем Бог дал Тору людям, используя в качестве связующего звена великого Моше Рабейну, Тора существовала в первоначальном сокрытом состоянии, которое называется Тора Кдума. Затем появились две материализации и, в определенном смысле, манифестации Торы Кдума: Священное Писание (Письменная Тора) и Устный Закон (Устная Тора). В результате образовалась триада

Тора Кдума — Письменная Тора (Хумеш) — Устная Тора.

Материализация Торы происходила таким образом, что она приспособилась к нуждам человека. На этом основана вера в то, что в Торе можно найти все о Мире и о самом человеке. Это — основа религиозно-рационалистического объяснения, зачем нужно изучать Тору каждому еврею: именно для того, чтобы лучше понять, что сейчас происходит в мире, и чтобы найти ответы на стоящие перед ним вопросы.

Заметим, что рационализм может иметь и религиозные основания. Он не является прерогативой атеистического мышления. Ярчайшим примером религиозного рационализма была и остается философия одного из величайших мыслителей всего человечества Моше бен Маймона (1125–1204), который известен в мировой культуре под именем Маймонида, а в еврейской — РАМБАМ.

Тора обращена ко всему человечеству, хотя была дана непосредственно Моше Рабейну для передачи евреям, которые должны служить связующим звеном Торы с остальными народами мира. Как говорится в комментариях, «Тора говорит языком человека — то есть к каждому она обращается на своем языке. Понимание Торы связано как с пониманием всей Торы в целом как священного Имени Бога, так и с интерпретацией каждого отдельного текста, каждого слова, каждой буквы как имени какой-то сущности, которая позволяет достичь лучшего понимания замысла Бога, сотворившего этот Мир. Как известно, из одних только комментариев к букве «бейт» — первой букве Торы — можно составить приличную главу, из комментариев к первому слову — небольшую книжку, а из комментариев к первому стиху — толстый том.

Так, например, то, что Тора начинается с буквы «бейт», означает силу формы, которую имеет эта буква, принципиальную непостижимость, закрытость для человека того, что происходило до процесса Творения. Только то, что произошло после начального мгновения (физики называют его «Большой взрыв»), с которого началась история Вселенной, может быть хоть в какой-то мере постигнуто человеком. Имена постоянно

играют в Торе, а точнее, в событиях, которые Тора описывает, важнейшую роль. Вспомним историю праотца всех евреев Авраама. Когда Бог Всемогущий заключает с ним договор, Бог сообщает ему «... и не будешь зваться больше своим именем: Аврам, а будет твое имя Авраам», и поясняет, что такое переименование не случайно — «ибо отцом множества народов Я сделаю тебя». Изменяет Бог и имя жены Авраама Сарры.

Даже одна из пяти книг Торы называется «Имена» (Шмот) в еврейской традиции. Используемое в христианской традиции название той же книги «Исход» показывает различие в мировосприятии у представителей разных культур. Для наследников греческой культуры главным является основное событие, которое от начала до конца этой книги в ней описывается — исход евреев из Египта. Для потомков же патриархов и пророков, соединивших восточную мистику с западной ученостью, главными оказались имена и то, что было с ними связано: с одной стороны, Бог и люди, которых Бог вывел из Египта и избавил от рабства, а с другой стороны, сущностные аспекты Бога, сотворенного им Мира, событий, которые в этом Мире происходят.

О том, как много может значить имя, ярко свидетельствует следующий комментарий к Торе, написанный великими мудрецами прошлого. В ней сказано, что Моше, обращаясь к Богу, говорит, что сыны Израиля спросят у него: «Как Его имя?». Комментарий так поясняет данную ситуацию: «Этот вопрос не следует понимать буквально: евреям, безусловно, было известно, какому Богу поклонялись их отцы. Вопрос касается другого: будет ли Всевышний судить Израиль по букве закона или же Он будет проявлять к ним снисходительность и милосердие? Дело в том, что каждое из имен Все-вышнего указывает на определенный образ, в котором Он открывается своим созданиям»².

Идея о важнейшей роли имен в мире вообще и для человека в частности получила дальнейшее развитие в Каббале, которая рассматривается своими последователями как учение о причинноследственной связи духовных источников, реализующих по абсолютным и внутренним законам единую цель постижения Творца созданиями, существующими в этом мире. Основано это учение на идее непосредственного общения с Богом и на представлении о том, что имена служат средством такого общения, раскрывают сущность материальных предметов, духовных объектов. Ибо Каббала использует определенную терминологию и символы для описания объектов и действий: духовная сила, мир, сфера называются тем именем, которым назван управляемый ею объект в нашем мире. А так как любому материальному объекту или силе соответствует управляющий им духовный объект или сила, то создается совершенно точное соответствие между наименованием, взятым из материального мира, и его духовным корнем-источником³. Поэтому дать имя духовному объекту может лишь каббалист, твердо знающий соответствие духовных объектов и сил определенным материальным объектам,

то есть достигший сам уровня этих духовных объектов и сил и потому видящий следствия их влияния в нашем мире.

Буквальный смысл слова «каббала» — «традиция», что свидетельствует о преемственности идей, идущих от Торы. Тем не менее, сама Каббала имеет целый ряд разных имен и одним из важнейших является «Дерех шемот» — «путь имен»⁴, что еще раз свидетельствует о том, какое первостепенное значение придавалось именам в еврейской традиции.

Согласно Каббале, возникновение мира, в котором живет человек, связано с последовательной эманацией десяти ступеней-сфирот. В своей совокупности они образуют сложную символическую структуру, в которой почти каждое библейское слово соответствует одной из сфирот, выступая таким образом в качестве символического имени.

Сотворение мира рассматривается как создание чего-то из ничего. Это находит свое отражение в следующей мистической *Jeu de mots*, рассмотренной в сочинениях каббалиста Иосефа Гикатилы. На иврите слово «ничто» — *эйн* состоит из тех же букв, что и слово «я» — *ани*, и как мы видели, «Я» Бога мыслится как конечная ступень в эманации сфирот, ступень, на которой личность Бога, одновременно вобрав в Себя все предыдущие ступени, раскрывается своему творению. Другими словами, переход от *эйн* к *ани* символизирует превращение, посредством которого Ничто переходит в сфирот через прогрессирующее раскрытие своей сущности в «Я» — диалектический процесс, тезис и антитезис которого начинаются и завершаются в Боге.

Подобным образом анализируются имена Бога: «Что же такое Элохим? Элохим — имя Бога, обеспечивающее непрерывность существования творения, поскольку оно представляет единство скрытого субъекта Ми и скрытого объекта эле (ивритские слова Ми и эле состоят из тех же согласных, что и слово «Элохим»). Другими словами, Элохим — это имя, данное Богу после того, как произошло разъединение субъекта и объекта, имя, в котором, однако, этот разрыв постоянно преодолевается или смыкается»⁵.

В целом об именах Бога в Каббале сказано так: «Различные имена Творца характеризуют многообразие Его свойств относительно человека. Другими словами, мы называем Творца тем именем, которое раскрывает нам его свойства в наших ощущениях: Милосердный, Справедливый, Грозный, Страшный, Далекий или Близкий. Сам Творец, как много раз указывалось, не постигаем нами. Лишь свет, идущий от Него, вернее, та часть света, которая входит в нас и вызывает те чувства, которыми, а точнее, именами которых мы называем Творца.

Каждое слово, каждый знак в Торе несет информацию о Создателе, Его раскрытии творениям, поэтому и говорят, что вся Тора — это имена Творца»⁶.

Вся та необыкновенная значимость имен, которая традиционно присуща еврейской культуре, неожиданно воплотилась в одной из самых

современных математических теорий — теории именованных множеств, в которой понятие имени занимает центральное место, входя как составляющее в главное понятие этой теории — понятие именованного множества⁷.

На концептуальном уровне именованное множество X имеет вид (X, f, Y) , где X и Y — некоторые множества (классы), а f — связь (соответствие) между ними. Схематически это изображается так:

соответствие

Множество 1 -----> Множество 2

или в символьных обозначениях

f

X -----> Y

Первая сущность X называется носителем именованного множества X . Вторая сущность Y называется рефлектором именованного множества X , или ее множеством имен, т.к. Y сопоставляется X подобно тому, как сущности сопоставляется ее имя. В связи с этим, f называется рефлексией, или соответствием (отношением) именованного множества X . Для некоторых именованных множеств сущность Y действительно состоит из обычных имен объектов, принадлежащих X . Однако в общем случае слова «имя», «именование» следует понимать буквально, а не метафорически. Отметим, что имена играют очень важную роль не только в мистике, но и в науке (например, в физике)⁵.

В теории именованных множеств имя понимается гораздо шире, чем в обыденном языке, выступая и символом, и знаком. Тем самым, многие явления и предметы тоже играют роль имени. Например, молитва служит «именем» внутреннего обращения к Богу, если душа молящегося проникнута верой в Бога, и оказывается «именем» чисто ритуального действия, не несущего в себе духовного начала, когда такой веры нет.

В соответствии с традициями религиозного еврейского мистицизма именно произнесение нужных имен вызывает сверхъестественные силы, производящие изменения в материальном мире. Часто такие изменения называются чудесами. Представление о том, что может рассматриваться в качестве таких мистических имен, дает история, приведенная в книге Г.Шолема¹ со ссылкой на великого еврейского писателя Ш.И.Агнона.

Когда Баал-Шем должен был свершить трудное деяние, он отправлялся в некое место в лесу, разводил костер и погружался в молитву... и то, что он намеревался свершить, свершалось. Когда в следующем поколении Магид из Межирича сталкивался с такой же задачей, он отправлялся в то же место в лесу и говорил: «Мы не можем больше разжечь огонь, но мы можем читать молитвы»... и после чтения молитв

то, что он хотел осуществить, осуществлялось. По прошествии еще одного поколения рабби Моше Лейб из Сасова, когда ему нужно было свершить такое же деяние, отправлялся в то же место в лесу и говорил: «Мы не можем больше разжечь огонь, мы не знаем тайных медитаций, но мы знаем место в лесу, где все это происходит... и этого должно быть достаточно». И этого было достаточно. Но когда минуло еще одно поколение и рабби Исраэль из Ришина должен был свершить подобное же деяние, он сел в свое золотое кресло в своем замке и сказал: «Мы не можем больше разжечь огонь, мы не можем прочесть молитвы, мы не знаем больше места в лесу, где все это происходит, но мы можем поведать историю о том, как это делалось». И, как говорит предание, история, рассказанная им, оказывала то же действие, что и деяния трех других.

Таким образом, мы видим, что мистическое «имя», включающее сначала и определенное местоположение (место в лесу), и молитву, и действие, постепенно упрощается и сводится только к определенному тексту.

Однако использование термина «именованное множество» приводит к слишком упрощенному пониманию многими учеными самого понятия именованного множества. По их представлениям, теория именованных множеств — это только «попытка определенным образом расширить язык теории множеств». Однако на самом деле все совсем не так. Подобное заблуждение, с которым, кстати, автор теории именованных множеств нередко сталкивался, вызвано во многом употреблением термина «именованное множество». В связи с этим для обозначения той же сущности (структуры) было предложено наряду с названием «именованное множество» использовать и другое имя (название) «триада»⁶.

На концептуальном уровне триада X имеет вид (X, f, Y) , где X и Y — некоторые сущности, а f — связь между ними. Схематически это изображается так:

связь

Сущность 1 -----> Сущность 2

или в символических обозначениях

f

X -----> Y .

Первая сущность X называется носителем триады X . Вторая сущность Y называется рефлектором триады X , или ее множеством имен, если рассматривать X как именованное множество, т.к. Y сопоставляется X , подобно тому, как сущности сопоставляется ее имя. В связи с этим, f называется рефлексией, или соответствием (отношением) именованной триады X .

Факт, что именованные множества (или триады) далеко выходят за рамки того, что называется в математике теорией множеств, подтвержда-

ється многочисленними прикладами. Остановимся спочатку на прикладах із області математики. Так, поняття алгоритму або логічного числення багатьма вважаються не менш фундаментальними, ніж поняття множини. Крім того, ці поняття є незалежними від поняття множини. Так, якщо в якості відповідності іменування f в іменованій множині використовується алгоритм, а в якості X береться множина натуральних чисел N , то ми отримуємо в якості триади таке математичне поняття, як нумерація, яке широко вивчається і вивчається в математиці. Особливими випадками іменованих множин є такі важливі математичні конструкції, як нечіткі множини і мультимножини⁷.

Іменовані множини в певному відношенні вирішують центральну задачу сучасної науки, яку можна сформулювати так: «В сутності, мета науки — це пошук єдності»⁸.

І дійсно, згідно з однією з головних концепцій теорії іменованих множин, маємо: на структурному рівні весь світ побудований (створений) з іменованих множин (триад)⁹.

Крім того, таке твердження стосується не тільки фізичного (матеріального) світу, а й людського суспільства, психології людини і навіть до надприродного Світу. Тому не випадково, що всі інші поняття триади, які використовувалися раніше (діалектична триада¹⁰, системна триада¹¹ і т.д.), є особливими випадками розглянутого вище поняття.

Крім того, іменовані множини виражають основну сутність наукового пошуку наступним чином:

Науковий метод зобов'язаний своїми значущими успіхами здатності вчених зв'язувати розірвані фрагменти знання в єдину картину. Знайти зв'язуюче ланка — одна з головних завдань наукового дослідження. Відкриття Ньютоном зв'язу між гравітацією і рухом планет означало собою народження наукової ери. Відкриття зв'язу між патогенними мікробами і захворюваннями поклало початок сучасній медицині як справжній науці. Встановлення зв'язу термодинамічних властивостей газу і хаотичним рухом молекул поставило на міцну основу атомну теорію речовини. Відкриття зв'язу між масою і енергією проклало шлях до ядерної енергії.

Всякий раз, коли вченому вдається встановити нові зв'язки, розширюється розуміння оточуючого світу і зростає наша влада над ним. Нові зв'язки не просто об'єднують наше розуміння — вони вказували шлях до раніше невідомим явищам. Зв'язки — це одночасно і синтез знання, і стимул, спрямований на наукові дослідження по новим, непротореним шляхам⁸.

І дійсно, зв'язок (відповідність) є центральним компонентом іменованої множини, об'єднуючи всі складові частини іменованої множини в єдине (а іноді і нероздільне) ціле.

Отметим также, что именованные множества нашли разнообразные приложения в методологии науки, гносеологии, информатике и кибернетике, в теории искусственного интеллекта, социологии, педагогике и психологии.

Таким образом, можно сделать следующие выводы. Теория именованных множеств по своему духу и направленности, с одной стороны, продолжает самые глубинные традиции еврейской культуры и миропонимания, являясь их выражением в абстрактном мире современной науки. В каком-то смысле эта теория стала воплощением той предвечной значимости имен, осознание которой пронизывает всю тысячелетнюю толщу еврейской истории. С другой стороны, выявляя на современном научном языке самые глубочайшие стороны и структуры Мира, теория именованных множеств предназначена для всего человечества, для лучшего понимания людьми и самих себя, и того Мира, в котором они живут.

ЛИТЕРАТУРА

1. ШОЛЕМ Г. Основные течения в еврейской мистике. — Иерусалим, 1989.
2. Пятикнижие Моисеево, или Тора. — Шмот, Иерусалим-Москва, 1991.
3. ЛАЙТМАН М. Каббала. — Новосибирск, 1993.
4. БУРГІН М.С. Из чого побудований навколишній світ // Філософська і соціологічна думка. — 1991. — № 8.
5. Longman Dictionary of Scientific Usage-Longman Group Limited. — Harlow, 1979.
6. BURGİN. Independent Exposition of the Named Set Theory // Abstracts of the AMS, 1991, 12, № 4.
7. БУРГІН М.С. О понятии мультимножества в кибернетике // Кибернетика и системный анализ. — 1992. — № 3.
8. DAVIES P. Superforce: The search for a Grand Unified Theory of Nature. — New York, 1985.
9. БУРГІН М.С. На шляху до абсолюту // Вісник НАН. — 1993. — № 5.
10. ГЕГЕЛЬ. Энциклопедия философских наук. — М: Мысль. — 1975-1977.
11. БАРАНЦЕВ Р.Г. Системная триада — структурная ячейка синтеза // — М.: Системные исследования, 1988. — М.: Наука. — 1989.

Сергій Водотика

Херсон

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ПІДГОТОВКИ ІСТОРИКІВ-ІУДАЇСТІВ В УКРАЇНІ В 1920-ті РОКИ

В наш час підготовка кваліфікованих істориків-іудаїстів в Україні, як засвідчує аналіз вітчизняної літератури, є однією з нагальних проблем. На наш погляд, при пошуках найоптимальніших шляхів її вирішення слід спертися на досвід 1920-х років.

У 1920-ті роки в Україні існувала низка наукових закладів, які вивчали історію українського єврейства. В першу чергу йдеться про відповідні академічні структури — Єврейську історично-археографічну комісію (1919-1929 рр.), Науково-дослідну кафедру єврейської культури (1926-1929 рр.) з філією в Одесі, відділ єврейської літератури у Всенародній бібліотеці України.

Здавалося, ці наукові інституції буде легко забезпечити науковцями. Адж в Україні в 1920-ті роки серед науковців питома вага євреїв була порівняно високою. Так, на кінець 1920-х років євреї склали 20,8% всіх наукових співробітників, а серед аспірантів ця цифра дорівнювала 22,3%.

Проте вийшло інакше. Оскільки у царській Росії відповідних структур не існувало, установи по вивченню єврейства не мали достатньої кількості підготовлених фахівців, і це істотно гальмувало дослідження історії єврейства. Приміром, керівником першого в історії АН України закладу по вивченню історії єврейства — Єврейської історично-археографічної комісії — був І.В.Галант, порівняно літня людина (народився в 1867 р.), колишній раввін. Він проявив себе як активний громадський діяч і користувався неабияким авторитетом серед єврейської громадськості, доклав чималих зусиль для організації праці комісії, згуртуванню навколо неї дослідників. Він мав певний досвід дослідження історії євреїв в Україні, був навіть членом Ніжинського наукового історично-філологічного товариства. Але це був досвід аматора: аналіз його праць свідчить про брак достатньої фахової підготовки, про вплив особливої релігійної ментальності і на студії І.Галанта, і на роботу комісії.

Праці членів комісії — Д.Бродського, Д.Вайнштейна, В.Іваницького, В.Рибинського і т.д. — мали скоріше археографічний, ніж дослідницький характер. Навіть праці найбільш підготовленого з них — професора В.Рибинського — є, по суті, збірки документів.

Науково-дослідна кафедра єврейської культури врахувала досвід історично-археографічної комісії і виробила власний, більш ефективний шлях кадрового забезпечення історичних досліджень. По-перше, до історичної секції кафедри були залучені історики-професіонали. Прикладом може бути керівник кафедри та історичної секції талановитий історик, член-кореспондент НАН України Йосип Ліберберг. До науково-дослідної кафедри він працював в академії і займався вивченням соціальної історії Західної Європи XVIII-XIX ст. Й.Ліберберг став, за влучним висловом Г.Костюка, «духовним патроном» кафедри і очолив дійсно наукове вивчення історії єврейства в Україні.

По-друге, кафедра почала підготовку науковців з єврейської історії через аспірантуру. Так, аспірантом Одеської філії кафедри був відомий історик С.Боровий. Цей молодий і талановитий дослідник опублікував низку змістовних студій з актуальних проблем історії українського єврейства — досить назвати монографії «Нариси з історії єврейської книги

на Україні), «Еврейская земледельческая колонизация в старой России. Политика, идеология, хозяйство, быт», що вийшли в 1920-ті роки. С.Боровий вивчав Архів Коша Запорозької Січі з метою з'ясування ролі єврейського населення у соціально-економічній історії Запорожжя.

На жаль, у роки сталінського терору більшість з дослідників або стала жертвою репресій (як Й.Ліберберг), або змушена була змінити тематику досліджень і, в кращому випадку, працювати «у шухляду» (як С.Боровий).

Таким чином, досвід (і негативний, і позитивний) 1920-х років по кадровому забезпеченню дослідження українського єврейства варто творчо використати в сучасних умовах.

Олександра Войналович

Полтава

ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ В 20-Х РОКАХ

У налагодженні роботи єврейських національних шкіл Центральному єврейському бюро при Наркомосі України доводилось долати чимало труднощів. Перш за все треба було взяти до уваги розпорошеність єврейського населення в Україні, що вимагало спеціальних підходів у розміщенні єврейських шкіл, їх найбільш раціональному комплектуванні. Причому, далеко не завжди ці завдання вдавалося вирішувати належним чином. Якщо в деяких регіонах України (Поділля, Проскурівщина) більшість єврейських шкіл були перевантажені, то в ряді великих міст (Київ, Дніпропетровськ, Харків) спостерігалися неповні комплекти шкіл.

Численні проблеми постали перед органами народної освіти в зв'язку з переселенням єврейського населення у спеціально відведені землеробські райони. В останніх необхідно було в найкоротші терміни створити розгалужену мережу єврейських шкіл. Так, за матеріалами Раднацмену в районах Криворізької округи, де було 2500 єврейських дітей шкільного віку, необхідно було вже в 1926–1927 н.р. збудувати не менше 10 шкіл, Херсонської округи — 4 школи, Запорізької та Маріупольської округ — відповідно 8 і 10, Одеської округи — 5 шкіл. Всього ж в новозаселених районах потрібно було збудувати 33–35 єврейських шкіл.

Про труднощі, пов'язані з відкриттям та будівництвом шкіл в новозаселених єврейських районах, повідомив 16.03.26 р. члена Колегії НКО УСРР Бутвина заступник голови Раднацмену Левітан: «Раднацмен звертає вашу увагу на скрутне становище шкільної справи в районах єврейських переселенців на землю, особливо в справах будівництва шкіл... Оскільки переселення... проводиться з різних округ УРСР у масовому масштабі, окрикконками Криворіжжя, Запоріжжя, Херсонщини не мають змоги

збудувати необхідну кількість шкіл з власних коштів, маючи на увазі ще і те, що їм потрібно буде взяти на своє утримання вчительство».

Як переконувала практика, вирішувати вищезначені проблеми було надзвичайно важко, незважаючи на те, що НКО УСРР та його органи на місцях мали підтримку у вигляді спільної постанови ВУЦВКу та Раднацмену України «Про заходи до поліпшення стану єврейських працюючих мас», прийнятої 19 травня 1926 р. В ній, зокрема, говорилося: «Доручити НКО забезпечити навчання дітей єврейської людності в школах їх рідною мовою або мовою місцевої людності з вибору батьків».

У процесі будівництва єврейської національної школи працівникам органів народної освіти України доводилось враховувати традиції, що існували в середовищі єврейського населення. Так, сильною була традиція віддавати 5-6-річних дітей в хедер або до приватних учителів. Вважалось, що саме в цьому віці доцільно було розпочинати навчання.

Оскільки системою народної освіти України передбачалось навчання з 7-річного віку, то чимало громадян з числа єврейської національності ставились до неї упереджено. Щоб подолати цю упередженість, Київська окрнаросвіта запропонувала НКО розкласти навчальну програму єврейських дітей не на 7, а на 8 років навчання, приймаючи їх до школи з 6-7 років. Протягом другої половини 20-х років на 8-річну освіту вона перевела 12 з 13 шкіл м.Києва, а також 5 з 10 шкіл Київської округи. Досвід киян був поширений і в інших округах республіки.

Наскільки складним був процес розгортання єврейських шкіл свідчив також обіжник Наркомосу України до всіх Окріно від 8 червня 1929 р. «Про роз'яснювальну роботу серед нацменнаселення щодо нацполітики та культбудівництва». В ньому зазначалося: «Постановою РНК від 21.08.28 р. по доповіді ЦСУ УСРР про підсумки шкільного перепису визнано, що охоплення дітей нацменів школою з рідною мовою викладання недостатнє і що в дальшому треба вжити заходів до підвищення ступеня навчання дітей рідною мовою. НКО вважає, що однією з причин недостатнього охоплення дітей на місцях є те, що поставлено кволо роз'яснювальну роботу серед батьків про нашу національну політику та про доцільність і користь навчання дітей рідною мовою». В обіжнику пропонувалось ширше викорис-товувати такі форми пропаганди, як виставки в школах для національних меншин, бесіди з батьками безпосередньо на виробництві, інші дійові заходи. Наведені нами факти яскраво свідчать про те коло проблем, на тлі яких розвивалася мережа єврейських національних шкіл. Їх розв'язання було можливим при наявності цілого ряду факторів — взаєморозуміння між центральними та місцевими органами народної освіти, відповідної зацікавленості радянських органів, виділенні відповідних асигнувань тощо.

Віктор Войналович

Полтава

НАСТУП НА ЮДЕЙСЬКІ ГРОМАДИ В УКРАЇНІ В 50-60-х РОКАХ

Введення в науковий обіг раніше закритих для дослідників архівних матеріалів відкриває можливість об'єктивного аналізу суті державної політики, спрямованої на нищення віри та існуючих релігійно-церковних інституцій. Державна політика стосовно юдейських громад в Україні не складала виключення. Але вона мала як свої загальні закономірності, так і певні особливості, що обумовлювалися рядом зовнішньополітичних і внутрішніх факторів. Адже «юдейська релігія міцно переплелась з єврейським буржуазним націоналізмом, сіонізмом..., якому піддалася частина єврейського населення в СРСР, головним чином, з молодих радянських республік та областей...» Долучалася до подібних мотивів і політика Ізраїлю, як союзника «американського імперіалізму».

Відомо, що релігійні об'єднання юдейського віровизнання у порівнянні з іншими культами широкого розповсюдження в республіці не мали. Так, на 1 липня 1956 р. в Україні нараховувалася лише 41 юдейська релігійна громада з 1842 громад всіх релігійних культів, що знаходилися у віданні Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР (для порівняння: католицька церква — 170 громад, євангельські християни-баптисти — 1349, адвентисти сьомого дня — 115, реформаторська церква — 89).

Юдейські громади і групи віруючих, як правило, дислокувалися в містах і промислових центрах. Найбільш великі з них знаходилися в Києві, Одесі, Львові, Дніпропетровську, Вінниці, Житомирі, Харкові, Сімферополі, Ужгороді, Чернівцях, Бердичеві та ін. В тих же населених пунктах, де синаног не було, віруючі об'єднувалися в невеликі за кількістю членів групи (маньяни), збираючись для молитв на приватних квартирах.

Свого духовного центру юдейські громади та групи не мали. Кожна з них існувала і діяла самостійно на автономних засадах, маючи свій керівний орган, служителя культу (рабина), канторів (співців) та групу осіб, що займалися похованням померлих. Право вирішення всіх питань внутрішнього життя релігійної громади чи групи належало самим віруючим. Для цього у відповідності з діючим законодавством обрався виконавчий орган та ревізійна комісія, підпорядковані загальним зборам віруючих. Насправді ж, як засвідчує практика, виборні органи громад не були вільними у прийнятті своїх рішень. Створені для обмеження впливу священнослужителів на вирішення справ внутріцерковного життя, вони постійно відчували тиск з боку уповноваженого у справах релігійних культів, працівників місцевих органів влади та численного атеїстичного активу.

Особливо трагічним в долі юдейських громад був період другої половини 50-х першої половини 60-х рр. Саме тоді партійним та державним керівництвом була спланована і проведена в життя широкомасштабна акція нищення релігії і церкви в Україні. Освячена гаслами «утвердження науково-атеїстичного світогляду» та «посилення контролю за дотриманням законодавства про культу», вона супроводжувалася активними наступами на права віруючих, масовим закриттям культових споруд, відвертими репресивними заходами у відношенні священнослужителів.

Вже на кінець 1961 р., доповідаючи про результати виконання відповідних постанов, уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Україні К.Полонник констатував «помітні зміни» в мережі зареєстрованих релігійних об'єднань: лише впродовж 1959-1961 рр. в Україні «до організаційного розвалу доведено і знято з реєстрації 14 релігійних об'єднань, що маже у 18 разів більше, ніж за 1956-1958 рр. З 41 юдейської громади на 1 січня 1962 р. залишилося лише 17. Релігійна мережа даного культу за вказані роки зменшилася на 59%, що значно перевищувало цей показник по інших конфесіях. Внаслідок ширококорозгорнутих організаційних та пропагандистських антирелігійних заходів помітно скоротилася і мережа незареєстрованих груп віруючих. Якщо у 1957 р. нараховувалося 149 юдейських груп (мін'янів), то на 1 січня 1962 р. їх залишилось лише 43».

Політика державного атеїзму, поступове скорочення інституту служителів релігійних культів, позбавлення релігійних громад систематичного обслуговування, обмеження можливостей проповідницької діяльності та пересування по громадах, жорстка регламентація внутрішньоцерковного життя свідомо спрямували діячів релігійних культів на шлях порушень діючого законодавства. Лише у 1960 і 1961 рр. за порушення законодавства було знято з реєстрації відповідно 179 і 270 служителів культу та керівників релігійних громад. Із 30 рабинів (на 1 січня 1957 р.) залишилося лише 10 (початок 1962 р.).

Особлива роль у виявленні «правопорушень» відводилась партійно-радянському активу («комісії сприяння» при обласних і районних виконавчих комітетах). Не користуючись ніякими адміністративними правами, працюючи на добровільних засадах, комісії сприяння, — як відзначав К.Полонник, — в багатьох випадках стали для наших обласних уповноважених хорошим джерелом інформації про дотримання вимог законодавства місцевими релігійними об'єднаннями і духовенством. Створені у 1961 р. «комісії сприяння» виявили себе не лише як дієвий фактор громадського впливу на віруючих, але й як невичерпне джерело необхідного компромату.

Саме така інформація допомагала домагатися зняття з реєстрації релігійних громад, священнослужителів, закриття культових споруд. Уповноважений Ради у справах релігійних культів по Україні К.Литвин, подаючи на запит МЗС республіки інформацію для забезпечення «гідної

і обгрунтованої відсічі... антирадянській наклепницькій кампанії» щодо становища євреїв у червні 1964 р., відзначав: «Скорочення кількості синагог проходило в основному у зв'язку з відходом віруючих від релігії». Реакція уповноваженого цілком зрозуміла: адже необхідно за всяку ціну пере-конати світову громадськість у відмиранні релігійних почуттів та довести непричетність держави до внутрішньоцерковних справ. Та реальні факти засвідчували протилежне.

Доповідаючи 27 вересня 1966 р. на виробничій нараді у Раді в справах релігійних культур, старший інспектор Р.Швайко вказував, що спостереження за єврейською громадою м.Києва, яке він здійснює впродовж 14 років, свідчать про зростаюче відвідування місцевої синагоги. 24 вересня у відзначенні релігійного свята Судний день брало участь близько 20 тис. чоловік. Навіть за умов відсутності у релігійних громад Житомира та Коростеня типових синагог, у орендованих невеликих молитовних будинках під час Пасхи (з 27 по 29 березня 1964 р.) побувало близько 1000 чоловік.

Про помітну активізацію віруючих Чернівців у 1955 р. доповідав ЦК КПУ та голові Ради у справах релігій при РМ СРСР В.Куродову уповноважений Ради по Україні К.Литвин (1966р.) Зверталася увага на велику кількість посилок з мацою, отриманих з-за кордону напередодні Пасхи. До того ж, отримавши їх, «використали і ніхто навіть не намагався відмовитись». Масове відвідування Чернівецької синагоги (8–9квітня) пояснювалося, зокрема, перебуванням там секретаря посольства Ізраїлю у Москві Гавіша з дружиною і донькою, яким «...і на цей раз вдалося серед віруючих жінок, присутніх в синагозі, роздати різні предмети, як-то: тапес, різні ізраїльські марки, календар — альбом з цифровими даними про державу Ізраїль, молитовник та ін.»

В той же час проводився послідовний наступ на діючі синагоги. Так, в Черкасах і Житомирі типові синагоги стали на заваді реалізації планів реконструкції міст, в результаті чого за рішенням органів місцевої влади були закриті.

Деякі разів члени юдейської громади Харкова зверталися до Ради у справах релігійних культур з проханням дозволити відкрити хоча б одну з 15 синагог, що діяли раніше в місті. У листі від 8 червня 1959 р. вони повідомляли про заборону святкових богослужінь, вилучення предметів культу тощо. В подібних випадках спрацьовував вивірений механізм роботи зі скаргами. На лист надійшла відповідь такого змісту: «Заяву представників віруючих євреїв м. Харкова про відкриття там синагоги і повернення відібраних у них тор нами розглянуто без задоволення, так як вільного приміщення під синагогу у Харкові не існує, відібрані органами міліції тори були вилучені під час незаконних зборів віруючих...»

У березні 1962 р. у Львові відбувся судовий процес над групою «спекулянтів-валютчиків», в ході якого, начебто, з'ясувалось, що «керівники юдейської громади в м.Львові проводили валютні операції як

місцеві, так і прибулі з інших міст спекулянти». До редакцій газет «Львовская правда», «Вільна Україна», «Ленінська молодь» та ін. надійшли листи трудящих, що таврували керівників синагоги. Керівників синагоги і членів активу Л.І.Конторовича, А.Н.Конторовича, А.Н.Сажникова, Л.З.Сіндерського та інших було засуджено до тривалих термінів позбавлення волі. Рішенням Львівського облвиконкому юдейська релігійна громада, яка «під виглядом виконання релігійних обрядів провадила в синагозі антидержавні дії», підлягала зняттю з реєстрації, а сама синагога, що «використовувалася в інтересах і цілях ворожих народу і державі «мала бути закритою». Події у Львові стали відомими далеко за межами України, отримали численні відгуки іноземної преси.

За дещо іншим сценарієм було розіграно антирелігійний спектакль у Миколаєві, де на початок 60-х років релігійна громада об'єднувала понад 300 віруючих. У квітні 1962р. за рішенням Миколаївського облвиконкому молитовні зібрання юдейської громади були припинені за причини «...аварійного стану будинку синагоги». Згодом, у серпні того ж року громада знята з реєстрації як така, що розпалася. Культове приміщення без будь-якого ремонту передано обласному управлінню кінофікації, а пізніше — під базу виробничого комбінату.

Віруючі міста змушені були влаштовувати нелегальні молитвенні збори на приватних квартирах, за що неодноразово попереджалися адміністративними органами. У 1965 і 1967 рр. віруючі подали до виконкомів обласної та міської Рад депутатів заяви із списками «двадцятки» з проханням зареєструвати громаду, повернути будинок колишньої синагоги, або ж надати право оренди іншого приміщення. Визнавши «недоцільним відкриття синагоги і реєстрацію у місті юдейської релігійної громади, оскільки вона була знята з реєстрації як така, що розпалася», Миколаївський міськвиконком у листопаді 1967 р. відмовив віруючим у їх проханні.

Але віруючі продовжували проводити молитовні збори, орендуючи у приватному будинку А.Донде 2 кімнати, куди завезено частину культурного обладнання колишньої синагоги та необхідну релігійну літературу. Та діяльність юдейської громади не могла бути непоміченою. У грудні 1968 р. працівниками міліції, органами держбезпеки та райвиконкому Миколаєва відповідним актом зафіксовано факт проведення «нелегальних» молитовних зборів, участь в яких брало 36 віруючих (19 — старше 80 років, іншим — понад 60). Частину з них сфотографували, викликали у КДБ, де 15 віруючих змушені були дати не лише письмове пояснення, але й вказати місце проживання, роботи та партприналежність своїх дітей. В ході бесід у КДБ з'ясувалося, що «збір грошей ... і надання допомоги лише особам єврейської національності підкреслює виключну відокремленість єврейської нації..., розпалює націоналістичні настрої, тобто суперечить принципу інтернаціоналізму і дружби народів Радянського Союзу». До того ж «на молитовних зборах мали

місце факти коментування з націоналістичних позицій міжнародних подій, особливо на Близькому Сході в зв'язку з агресією Ізраїлю».

30 грудня 1968 р. на ім'я першого секретаря Миколаївського обкому Т.Попльовкіна надійшла записка начальника Управління КДБ по Миколаївській області П.Семенова, в якій говорилося: «В целях пресечения деятельности нелегальной синагоги и разоблачения реакционной сущности иудаизма, полагаем целесообразным провести мероприятия: ... Руководителей нелегальной синагоги Израиля, Лейбовича, Левина и Донде привлечь к административной ответственности. Возбудить ходатайство... о конфискации в доход государства денежных средств синагоги и имущества. Через горфинотдел обложить налогом Фридлянда, Резника и Донде, которые получали нетрудовые доходы за нелегальное исполнение религиозных обрядов... Выступить в областной газете со статьей, разоблачающей реакционную сущность иудаизма и активистов синагоги, которые использовали религиозные чувства верующих в личных целях». В ході реалізації цих пропозицій було вилучено на користь держави кошти у сумі 383 крб., а також тори, молитовники, світильники, що знаходилися у власності громади. У січні 1969 р. оштрафовано керівників юдейської громади Д.М.Ізраїля (1884 р. народження, пенсіонер, староста), Ф.Л.Левіна (1895 р. народження, пенсіонер, заступник старости) та А.Ш.Донде (1894 р. народження, власник будинку) по 50 крб. кожного. Останньому доведено і нарахований прибутковий податок. В обласній газеті з'явилася стаття лікаря С.Дорфмана «Про що піклуються проповідники іудаїзму?», яка, однак, за оцінкою партійної влади виявилась «слабо аргументованою, висувала ряд необґрунтованих звинувачень і викликала реакцію з боку значної частини єврейського населення міста».

Кампанія поборювання юдейської релігії в Україні ставала надбанням гласності, викликала осуд широких кіл світової громадськості. У листопаді 1962 р. отримано листа відомого бельгійського політичного діяча і депутата парламенту Каміла Гюйсмана з протестом з приводу рішення Київського міськвиконкому від 26 червня 1962 р. про ліквідацію в Києві Лук'янівського єврейського кладовища. Каміл Гюйсман писав: «Саме на цьому кладовищі поховані великі рабини Тверської династії, що відіграли історичну роль у житті євреїв. Їх могили стали в теперішній час святилищем і пам'ятником для всіх євреїв. В усіх кінцях світу євреї пам'ятають імена цих великих рабинів і прохають, щоб їх могили були збережені».

Особливого розголосу на Заході викликала поява книги Т.К.Кичка «Іудаїзм без прикрас». Посилення «антирадянської наклепницької кампанії» щодо становища євреїв у Радянському Союзі і, зокрема, в Україні у зв'язку з цим констатував міністр закордонних справ України Л.Паламарчук.

Після відповідних акцій за кордоном книга була вилучена з обігу. В першій половині 60-х років питання про переслідування юдейської віри

в Радянському Союзі, позбавлення релігійних обрядів стали предметом обговорення на сесіях Генеральної Асамблеї ООН. Гнівний протест з приводу становища євреїв в Радянському Союзі висловила Американська конференція, що відбулася у Вашингтоні 5–6 квітня 1964 р. Її співorganizаторами виступили більше 20 громадських об'єднань. Матеріали Американської єврейської конференції були додані до протоколу засідання Конгресу США, на якому розглядалися рішення. Через дипломатичні канали «для інформації та можливого використання». Вони надіслані уряду України та Раді Міністрів СРСР. Проте потрібних висновків зроблено не було. Лише наприкінці 80-х років в загальному процесі демократизації суспільства все відчутнішими ставали тенденції до національного, культурного і духовного відродження народів колишнього СРСР. Потяг до відновлення багатовікових традицій єврейського народу в Україні виявився у виникненні цілого ряду наукових установ і культосвітніх закладів, що поставили за мету дослідження та популяризацію національної історії і культури. Особлива роль в цьому належить громадам юдейського віровизнання, яких в Україні на початок 1994 р. нараховувалося близько 70. Є всі підстави сподіватися, що в умовах незалежної Української держави юдейські громади, як і громади інших релігійних конфесій, сповна зможуть реалізувати свої соціальні і духовні потенції.

ЛИТЕРАТУРА

1. Правда про іудейську релігію і сіонізм. — 1962.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГО України). — Ф.БІ., оп.24, спр.4263. — Арк 266.
3. Там само. — Спр.5488. — Арк. 14, 21, 38.
4. Там само. — Спр.5408. — Арк. 33; спр.5488. — Арк. 17.
5. Там само. — Спр.5488. — Арк. 15; спр.5408. — Арк. 30.
6. Там само. — Спр.5488. — Арк. 14.
7. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі: ЦДАВО України). — Ф.4648, оп.2, спр.425. — Арк. 10.
8. Там само. — Оп.5, спр.4. — Арк. 32, 38.
9. Там само. — Оп.2, спр.426. — Арк. 18.
10. Там само. — Оп.5, спр.1. — Арк. 5, 9.
11. Там само. — Оп.2, спр.425. — Арк.41.
12. Там само. — Спр.265. — Арк. 54, 55.
13. Там само. — Спр.425. — Арк. 41; спр.402 — Арк. 9, 10.
14. Там само. — Спр.370 — Арк. 39.
15. ЦДАГО. — Ф.І., оп.25, спр.185. — Арк. 42.
16. Там само. — Арк. 43, 44.
17. Там само. — Арк. 48, 49.
18. Там само. — Арк. 43, 44.
19. ЦДАВО України. — Ф.4648, оп.2, спр.402. — Арк. 3.
20. Там само. — Спр.425. — Арк. 7.

Шелла Гарцман*Киев***МАТВЕЙ ГАРЦМАН — ОДИН ИЗ ЕВРЕЙСКИХ
ПОЭТОВ 30-х ГОДОВ**

По словам глубокого знатока еврейской литературы И.Добрушина, поэт Матвей Гарцман привнес в еврейскую поэзию романтическое кипение и бодрую взволнованность. Он воспевал дружбу, любовь, счастье.

По мнению И.Добрушина, началом еврейской советской литературы следует считать творчество так называемой Киевской группы, куда входили поэты О.Шварцман, Д.Гофштейн, Л.Квитко, П.Маркиш. В годы гражданской войны основными мотивами их творчества были скорбь о жертвах погромов и революционная патетика. Поэмы о погромах — «Куча» П.Маркиша, «Tristia» Д.Гофштейна, «Поминальная» А.Кушнирова, «Гулкие ночи» Л.Резника — все проникнуты глубокой национальной скорбью.

Они мечтали о создании новой жизни на основе социальной справедливости, о спасении еврейского народа от бесправия, нищеты и национальной гибели. Однако, уже в 30-е годы их произведения этого периода квалифицируются как национально-ограниченные.

В 20-30-е годы на Украине выросли молодые поэты — Б.Олевский, Г.Диамант, М.Чернявский, О.Дриз и многие другие. Среди них и мой отец М.Гарцман.

Матвей Гарцман (1909-1943) родился в Бердичеве, в многодетной еврейской семье. Рано начал писать стихи. Еврейский писатель Абрам Каган вспоминал, как 15-летний Гарцман принес ему свои первые стихи. Стихи понравились. Каган отметил, что источником вдохновения молодого поэта был мир народных еврейских песен. В конце 20-х годов Гарцман учился в Одесском педагогическом техникуме, затем закончил еврейское отделение Литературного факультета МГУ (1929-1933), а в 1936 г. — аспирантуру в Институте еврейской культуры при АН УССР в Киеве. Печататься начал с 1926 г. За свою короткую жизнь он написал 12 книг. Гарцман посвятил цикл стихотворений Шолом-Алейхему, судьба и творчество которого были так близки талантам — выходцам из гетто.

Отец погиб на фронте в Великую Отечественную войну. Но он и мертвый подвергся сталинским репрессиям. Когда в 1948 году моя мать отдала приехавшему специально из Москвы сотруднику исторической комиссии Еврейского антифашистского комитета И.Добрушину, работавшему над серией очерков о писателях-воинах, рукописи, письма, фотографии, книги отца, она не могла знать, что в том же году И.Добрушин будет репрессирован и погибнет в тюрьме, а вместе с ним исчезнет архив

мого отца. Ведь в том же 1948 г. на украинском языке в Киеве вышел сборник произведений еврейских писателей «В сім'ї єдиній», куда вошли произведения И.Фефера, М.Талалаевского, М.Гарцмана, Г.Полянкера, М.Хацеватского, Р.Балясной, А.Кагана, Г.Диаманта и многих других. Почти все из них, кто не погиб на фронте, были репрессированы в тяжкие 1948-1952 гг. И только в 1955 г., после смерти Сталина, вышла книга поэзии М.Гарцмана, переведенная на украинский язык. Его стихи переводили П.Тычина, А.Мальшко, В.Сосюра, П.Зисман, А.Кацнельсон, М.Шпак, С.Тельнюк, Д.Павлычко, на русский — Н.Ушаков, Ю.Нейман, Л.Вышеславский, С.Гордеев, М.Шехтер. Судьба отца, молодого поэта 30-х годов, типична для многих еврейских писателей, павших смертью храбрых на фронте, погибших в гетто или во времена сталинских репрессий.

Иосиф Гельстон

Львов

КАМЕРНЫЕ СИНАГОГИ ЛЬВОВА

Плотность застройки средневекового Львова и в частности еврейского квартала не позволяла общине строить большие синагоги. Кроме того, начиная с первых веков христианства существовали строгие ограничения на строительство синагог. Подобные запреты подтверждались на многочисленных синодах католической церкви: в 1222 г. в Оксфорде, в 1267 г. в Вене, в 1542 г. в Петркове и в 1589 г. в Гнезно (оба в Польше).

В 1624 г., давая разрешение на восстановление сгоревшей во время пожара синагоги, Львовский архиепископ Анджей Прохницкий писал: «...Чтоб неверные евреи не строили красивой и дорогой синагоги, а возвели скромную и небольшую». Однако, рост численности общины вынуждал изыскивать возможности для увеличения размеров синагог, а если это было невозможно, то строить новые молитвенные дома. Подобное строительство, учитывая строгие запреты, велось под предлогом расширения жилых зданий и подсобных помещений богатыми людьми или же ремесленными и торговыми объединениями.

Первым наиболее ярким примером строительства небольшого камерного или даже семейного храма во Львове является возведение в 1582 г. синагоги «Нахмановичей», известной во всем мире, как синагога «Золотая Роза». Строительство ее было вызвано тем, что молельня, находящаяся на противоположной стороне улицы — «Алте шил» (Старая синагога) или «ди клайне шилехл» (Маленькая синагога), хотя в ней во время богослужения помещалось 200 человек, не считая женщин на галереях. Размеры ее по данным 1767 года составляли 32,6 x 8,25 локтя.

Новый храм, построенный итальянским архитектором Паоло Доминици для Львовского купца Исаака Нахмановича, имел следующие разме-

ры — 16 x 18 локтей, а молельный зал до сегодняшнего дня составляет всего 10,2 x 8,5 м. Синагога Нахмановичей до конца 1608 г. служила домашней молельней и лишь с 20 января 1604 г. в ней находился «пинкас кагельный». Однако, эти ухищрения не помогли. Уже в год постройки архиепископ Соликовский донес в Рим о строительстве евреями во Львове новой синагоги.

Иная тенденция увеличения помещений для молитвы прослеживается при строительстве городского Бет га Мидраша в конце XVIII века. Кроме небольшого зала для молитвы и библиотеки, позднее надстраивается второй этаж, в котором размещаются три цеховые каплички-часовни — канатчиков, бляхарей и обойщиков.

При Большой синагоге Краковского предместья постройки 1632 г., имеющей в плане размеры 23 x 24 м, вопрос с увеличением дополнительных площадей для отправления богослужения был решен несколько иначе. У главного входа в синагогу в середине XVIII века со стороны ул. Цыбульной по бокам здания строятся две двухэтажные башни, напоминающие расположение колоколен у входа в костел, внутри которых размещены молельни маляров, учителей хедеров, плакальщиц и портных. В здании Бет га Мидраша, находящемся через дорогу и возведенном в XVIII веке, в 1869 г. также был надстроен второй этаж, в котором располагались еще две цеховые молельни.

После раздела Польши в 1772 г. многие ограничения на строительство еврейских культовых сооружений были сняты, но именно в начале XIX века возникают новые небольшие молельные дома. Их появление обусловлено увеличением популярности Хасидизма. После Херема, наложенного польскими раввинами в Кракове на последователей Бал Шем Това, они начали строить собственные синагоги, называемые «клаус».

Появление первой хасидской синагоги во Львове следует отнести к 1830 году. Через семь лет в главном городе Галиции было уже около десятка хасидских молелен. Можно предположить, что наиболее древней из них является синагога «Хонеин Далим Гаютим Ктаним», находившаяся на углу улиц Лазенной и Божничей в десяти метрах от Бет га Мидраша Краковского предместья.

Здание синагоги в 1883 г. было перестроено архитектором Шлаеном в стиле псевдобарокко. Небольшое строение, занимающее площадь в 116 кв.м. с красивым аттиком и барочным щитом, скорее напоминало христианскую часовню, чем синагогу, и лишь скрижали Завета над входом указывали на ее еврейское происхождение. Следует отметить, что ее пожизненным опекуном и руководителем синагогальной общины был отец искусствоведа Максимилиана Гольдштейна Герман Гольдштейн.

На соседней улице находилась еще одна хасидская синагога (1912 г. постройки) общества Бет-Лехем, возведенная на участке 10,4 x 7 м с модельным залом 7,4 x 6 м.

Небольшая площадь застройки вынуждала строителей прибегать к различным архитектурным хитростям, чтобы на ограниченном пространстве по возможности разместить все необходимые для синагоги атрибуты. Так, в синагоге «Бет-Лехем» из-за невозможности расположить алтарный шкаф в нише восточной стены Арон га Кодаш был установлен отдельно на подиуме, рядом с которым находилась маленькая бима (0,8 x 0,9 м), а у западной стены над входными сенями и молельным залом располагались галереи шириной 4 м.

Еще больше изобретательности проявили супруги Рапп при обустройстве синагоги в собственном жилом доме: сузили ширину проезда через дом от улицы во двор с 2,4 м до 1,6 м, углубили подвал здания на 80 см, а пол здания опустили на 1,1 м. Таким образом получился молельный зал 7,3x4,9 м, высотой 5 м. За счет уменьшения высоты коридора на 2,1 м были сделаны галереи для женщин шириной 3,2 м, выход на которые осуществлялся через лестничную клетку.

Очень важным элементом для хасидских синагог были отдельные ходы на мужскую и женскую половины, особенно необходимые в зданиях, где не было возможности устроить вторые сени. В этом случае архитекторы старались надстроить вдоль стены синагоги открытую лестницу, что придавало зданию некоторую живописность.

Примером такого храма может быть хасидская синагога Якоба Гланзера. Однако, узкие лестничные марши зачастую не могли вместить большое количество молящихся, что создавало аварийные ситуации. В таком случае галереи разбирались, а молельный зал делили перегородкой на две половины: для мужчин и женщин и пробивали отдельные входы. Примером такого небольшого молельного здания является встроенная в глубине двора в 1924 г. синагога «Мелехес Генох»с мужской половиной размером 8,3x5,1 м и женской, гораздо меньших размеров — 3,6x4 м.

Такие же молельни с отдельными входами имелись при обществах «Мицион Таце Тора», «Линас Хауда», «Бет-Лехем» и других. Арон га Кодаш обычно находился на мужской половине, и потому мужская и женская молельни сообщались между собой широким проходом, который обычно не запирался. В свободное от молитвы время помещения молелен превращалось в классы Талмуд-Тор и ешив. Классическим примером небольшой синагоги с отдельными ходами для мужчин и женщин может служить синагога «Ор Шемеш», построенная в 1902 г. и имевшая два расположенных рядом портала с отдельными сенями, которые вели в молельный зал и на галереи.

Всего во Львове перед второй мировой войной имелось 7 молельных домов и 24 синагоги, из которых 11 можно отнести к разряду небольших камерных храмов с площадью молельного зала не более 5 кв. м. Такими же небольшими по размерам и внутреннему расположению были кладбищенские синагоги, рассмотрение устройства которых может стать объектом дополнительного исследования.

Казалось бы, до 1939 г. в религиозной сфере были удовлетворены все потребности и амбиции различных профессиональных групп, сняты запреты на строительство храмов и во Львове уже не возникает необходимости оборудовать новые небольшие синагоги. Но жизнь распорядилась иначе, и львовским евреям пришлось прибегнуть к вековому опыту организации камерных храмов. После закрытия в 1962 г. последней синагоги во Львове, немногочисленные верующие вынуждены были собираться на молитву в обычных жилых домах, абсолютно не приспособленных для ведения богослужения. Здесь роль Арон га Кодеша исполнял обычный, много повидавший на своем веку платяной шкаф, расположенный у восточной стены. Такое состояние продолжалось вплоть до 1989г., когда еврейской общине Львова была возвращена одна из уцелевших после войны синагог.

Давид Голдовский

Киев

ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ НАЗВАНИЯ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ, СВЯЗАННЫЕ С ЯЗЫКОМ ИВРИТ

Автор продолжает свои изыскания в области народной этимологии. На этот раз он рассматривает ряд топонимов, предполагая, что они возникли на базе иврита. В качестве примеров используются следующие названия: Киев, Гомель, Лишаны, Москва, Чернигов, Умань, Шаргород, Черновцы, Самара, Саратов, Гурьев, Ростов, Гайсин, Бершадь, Перемышль, Бровары, Броды, Берестечко, Ворзель, Ирпень, Корсунь и др.

Максим Гон

Івано-Франківськ

ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОГО РЕНЕСАНСУ ЄВРЕЇВ ГАЛИЧИНИ У 20-ті РОКИ НАШОГО СТОЛІТТЯ

Процес національного ренесансу східногалицьких євреїв розпочався з поч. 90-х років XIX століття, коли світ побачила брошура «Якою повинна бути програма єврейської молоді». Через десятки років один з видатних східногалицьких сіоністів Л.Райх назвав її програмною директивою сіоністів до національного відродження. Як доказ цьому — існування партійно-політичного представництва євреїв, що визначило своєю метою здобуття держави в Палестині та боротьбу за національні права народу в галуті.

Початок національно-демократичної революції 1 листопада 1918 р. став логічним завершенням довготривалого процесу національного відродження й західної гілки українського народу. Галицький П'ємонт дав паростки життя новій державі — Західноукраїнській Народній Республіці.

Розглядаючи східногалицьке єврейство як можливого союзника в боротьбі проти Польщі, українська громадська думка поступово трансформувала ідею національного ренесансу, що спочатку використовувалася для визначення національного пробудження народів Європи, в образ «нового жида, людину національного ренесансу»¹.

Зміст цієї формули асоціювався українцями з єврейством, що перестане «бути оруддям кожного гнобителя українського народу, асимілюючись постійно в користь посідачів влади і сили».

У день взяття влади у Львові українськими січовими стрільцями представники всіх єврейських політичних партій та кагалу утворили єврейський Комітет Громадської безпеки, який висловив думку, що євреї повинні зайняти позицію нейтралітету.

З'їзд Єврейських Національних Рад Східної Галичини, що проходив 18-20 грудня 1918 р., підтвердив цю позицію. Заявивши про своє стремління до національного самовизначення, з'їзд констатував: «У спорі між поляками і русинами (українцями — М.Г.) залишаємося, як і до цього часу, на становищі повного нейтралітету».

Однак, не зважаючи на проголошену позицію невтручання у польсько-українському конфлікті, частина східногалицьких євреїв виступила на підтримку української державності. Зокрема, тогочасна періодична преса повідомляла: «Треба знати, що жида у Львові стали по стороні українців, утворили військові жидівські відділи і дуже завзято билися з польськими військами. Вони сильно допомогли українцям запанувати над Львовом». Окрім цього факту, маємо свідчення й про участь окремих членів єврейської міліції на стороні українців.

Після відходу українських військ зі Львова вранці 22 листопада розпочався єврейський погром. У рапорті міністерства закордонних справ Польщі від 17 грудня 1918 р. повідомлялось: «Погром розпочався о 9 годині ранку того ж дня. Військо дихало прагненням відплати в повному переконанні, що євреї йшли рука в руку з українцями».

Поступово протиеврейські виступи набирали масового характеру. Вони відбувалися не тільки в Східній, а й Західній Галичині. За даними англійської комісії про польські погроми, зазначалось: «В падолисті було коло 110 погромів... По львівських погромах зачисляються до більших погроми в Перемишлі, Кельцах, Бжеску і Кшижанові».

Масовий терор проти євреїв зі сторони польських антисемітів схилив євреїв на сторону українців. Цьому сприяла і толерантна позиція уряду ЗУНР. Так, ще 19 жовтня 1918 р. Українська національна Рада визнала євреїв окремою нацією (в Австро-Угорщині євреїв визнавали тільки за віросповіданням). 15 лютого 1919 р. було вирішено питання про викорис-

тання рідної мови у всіх сферах суспільного життя всіма національними меншинами. У квітні того ж року було дано дозвіл на вивчення єврейської мови та історії в середніх школах, а 15 жовтня цього ж року євреям надано 27 місце у Сеймі Західної Облaсті Української Народної Республіки (ЗОУНР).

Складно сьогодні однозначно ствердити, чи були реалізовані в житті вищеназвані закони (вибори до Сейму ЗОУНР не були проведені через окупацію західноукраїнських земель польськими військами). Однак показовим фактом є пропозиція Державного Секретаріату (уряду ЗУНР) створити «Єврейський Децернат» для охорони інтересів євреїв, а також міністерства єврейських справ при уряді ЗУНР².

Тактовне ставлення до єврейської громадськості з боку українців сприяло порозумінню двох народів. Євреї позичили Державному Секретаріатові велику суму грошей, і тільки пізніше надійшла поміч від уряду Української Народної Республіки. На територіях, контрольованих українськими військами, збиралися добровольці до Української Галицької Армії. Єврейський пробоевий курінь очолив Саломон Ляйнберг. Він був включений до Першого корпусу УГА. Євреї йшли на службу в українську державну адміністрацію та жандармерію.

Не залишалось осторонь і єврейське політичне представництво. Контакти з Державним Секретаріатом і УНРадою підтримувала Єврейська Національна Рада та східногалицькі сіоністи. На захист української державності виступали організації «Бунд» та «Поалей-Ціон».

Хоч переважна більшість східногалицьких євреїв у час існування ЗУНР займала нейтральну позицію, спільність та тотожність історичної долі двох обездолених народів сприяла утвердженню симпатії до боротьби галичан. Сам факт відмови від співпраці з агресором і був виявом національного ренесансу євреїв в галуті, якого вимагала від них українська громадськість.

Не припинялась і діяльність єврейських політичних партій та громадських організацій, направлена на створення власної держави в Палестині. Зокрема, в кінці вересня 1919 р. відбувся з'їзд комісарів єврейського національного фонду «Керен Каємет», а в кінці цього ж місяця ним був проведений палестинський тиждень, прибутком від якого був призначений на створення східногалицької колонії; у грудні 1919 р. — перший з'їзд халуців Східної Галичини.

Доля східногалицьких земель залишалась невизначеною і після окупації їх польською армією, оскільки постановою від 25.06.1919р. Польщі було дозволено тільки тимчасово зайняти землі Західної України. Перед євреями знову постав складний імператив: необхідність обрання подальшої позиції у польсько-українському конфлікті.

Форумом, що дав відповідь на це питання, стала конференція Східногалицької сіоністичної організації, що працювала у Львові в середині березня 1920 р. У політичній декларації конференції стверджувалось, що політична праця в краї обмежується інтересами, «що продиктовані куль-

турним і економічним розвитком єврейського населення, а не якою-небудь участю у боротьбі або хоч би національних конфліктах інших громадськостей»³.

Притримуючись такої тактики східногалицькі євреї у 1921 р. виступили за самостійну Галичину, піддану під контроль Союзу Народів (Ліги Націй). «Євреї... схиляються до того, — повідомляла таємна польська поліція, — щоб в Малопольщі Вихідній було створено окрему державу на зразок швейцарських кантонів під правлінням русинів, поляків і євреїв»⁴.

Орієнтація євреїв на самостійну Галичину, піддану під контроль Ліги Націй, сприяла українсько-єврейському порозумінню, бо, міркували євреї, «... домінуючу роль грали б тоді галичани, які устами своїх правових заступників заявили вже про свою готовність признати жидам всі національні права та запросити до управи пропорціонально до їх чисельності».

Восени 1921 р. польською владою був проведений перепис населення, що розглядався нею як доказ світовій громадськості «польського характеру» Східної Галичини. Позиція усіх національних меншин, в тому числі і євреїв, набувала важливого чинника.

Як і раніше, євреї не зрадили обраній ще в листопаді 1918 р. самостійній політиці. Так відверто польську орієнтацію займали лише асимілятори. Прихильністю до Польщі почали відзначатись й ортодокси, які, однак, були переважно аполітичними і займались філантропічною діяльністю та релігійними питаннями.

Невизначеною була позиція єврейських соціалістів і «Поалей-Ціон», а відверто ворожою — позиція єврейського політичного авангарду — сіоністів.

8 вересня 1921 р. Виконавчий Комітет Сіоністичної організації Східної Галичини видав постанову, якою визначалось, що перепис населення має бути використаний для отримання точної інформації про єврейське населення краю. При цьому зазначалось, що «від успішних наслідків теперішнього перепису у немалій мірі залежить результат нашої боротьби за громадянські права в краю, реалізація національної та культурної автономії».

Згідно з результатами перепису 1921 р. у Східній Галичині зафіксовано 530 тисяч євреїв. Якщо врахувати, що тенденція асиміляції була мінімальною, з'ясується, що близько 100 тис. дітей Мойсейового закону не взяли участі у перепису взагалі.

Весною 1921 р. державам Антанти (яка й досі не визначила долі західноукраїнських земель) був розісланий вироблений урядом ЗУНР в екзилі проект конституції Галицької Республіки. Державними націями у ній визнавались українська, польська та єврейська. Вибори до Державної Ради мали здійснюватись по трьох національних курінях. Один з віцепрем'єрів мав бути поляком, другий — євреєм, а очолювати республіку повинен президент, що обирався з-поміж українців.

Отже, не помилилися східногалицькі сіоністи, коли ще у травні 1920 р. підкреслили, що український народ «зорганізувався в правдиву демократію». Українське політичне представництво підтримувало боротьбу євреїв у здобутті власної держави, а проєкт конституції став продовженням демократичних принципів вирішення національного питання у часі існування ЗУНР.

Вибори 1922 р. до сейму і сенату Польщі призвели до перших ознак тертя між українською та єврейською громадськістю. Причина цього — рішення єврейських політичних сил про участь у виборчій кампанії, адже уряд ЗУНР закликав мешканців Галичини вибори бойкотувати.

Безсумнівно, що участь євреїв у виборах була на руку полякам. Однак це не означало, що євреї схилились до пропольської орієнтації: найбільш впливові з-поміж єврейських політичних організацій («Мізрахі», сіоністи, «Бунд», «Поалей-Ціон») займали ворожу щодо Польщі позицію. Більш того, єврейська громадськість збиралася голосувати за власних кандидатів навіть в тому випадку, коли б вони не мали шансів на обрання.

Та найбільш переконливим фактором єврейського сепаратизму було гасло, з яким вони йшли до виборів: «не уцешувати одну сторону (польську) і не протиставлятися другій (українській)», а керуватись виключно принципом захисту власних культурних, релігійних та матеріальних інтересів.

Незважаючи на приведені тут докази самостійного курсу єврейської громадськості, сам факт участі останніх у виборах, на думку українців, зламав їхній довготривалий нейтралітет. Починався період звинувачення євреїв Східної Галичини в орієнтації на сильнішого.

Євреї не бажали втрачати здобутки українсько-єврейського порозуміння попередніх років. Тому й був відряджений до Є.Петрушевича представник, що мав обґрунтувати участь євреїв у виборах не як визнання де-юре приналежності Східної Галичини до Польщі, а як фактор боротьби за національні і громадянські права.

На жаль, невдовзі фатум історії відшукав-таки у своїх чорних сховищах привід до погіршення відносин двох народів. Ним послужила справа С.Штайгера, що виникла восени 1924 р., коли член УВО Теофіль Ольшанський здійснив у Львові замах на президента Польської республіки. Ставши на захист С.Штайгера, що був помилково заарештований, і знімаючи з себе звинувачення в замаху, євреї переклали відповідальність за нього на українців. У періодичних виданнях розгорілася полеміка навколо судового процесу. Невдовзі громадську думку галичан висловила на своїх шпальтах газета «Діло»: «Утворився одноцільний і суцільний фронт асиміляторів — не в обороні Штайгера, а тільки проти українського громадянства»⁶.

Загостренню стосунків між євреями і українцями сприяла й колонізація Криму. Переселення радянських євреїв на південноукраїнські землі, які

спустили внаслідок голоду 1921 р., викликали загальне невдоволення західноукраїнської громадськості.

Однак найбільш відчутного удару українсько-єврейським взаєминам нанесла польсько-єврейська угода 1925 р. Її ініціатором був лідер східно-галицьких сіоністів Леон Райх. Намагаючись захистити права євреїв, йому вдалося повести за собою більшість єврейських представників у сеймі. З підписанням угоди євреї фактично зобов'язалися вести лояльну політику стосовно Польщі.

Отже, вітаючи зростання національної самосвідомості євреїв, їхню боротьбу за побудову власної держави в Палестині, українці вбачали ренесанс єврейської нації в образі нового єврея, що вийде з лона колонізаторської політики, єврейства, яке поведе спільну боротьбу проти Польщі разом з іншими національними меншинами. На жаль, роки українсько-єврейської співпраці і порозуміння (1918–1921) змінилися тенденцією єврейського сепаратизму (1922–1924), а польсько-єврейська угода 1925 року, на думку українців, «стала могилою жидівського емансипаційного руху»⁷.

ЛИТЕРАТУРА

1. Діло. — 1922, 12 вересня. — С. 1.
2. СТАХІВ М. Західна Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918-1923 рр. — Скрентон. — 1960. — Т. ІУ. — С. 116–117.
3. З сіоністичної краєвої конференції // *Chwila*. — 1920, 20 березня. — С. 4.
4. Державний архів Івано-Франківської області. — Ф. 2сч, оп. І, спр. 15, С. 1.
5. Відповідь східногалицьких сіоністів на поздоровлення Української Національної Ради // *Chwila*. — 1920, 21 травня. — С. 2.
6. Діло. — 1925, 5 листопада. — С. 2.
7. Діло. — 1925, 27 червня. — С. 1. .

Вілен Горський

Київ

З ІСТОРІЇ УКРАЇНО-ЄВРЕЙСЬКИХ ІДЕЙНИХ ЗВ'ЯЗКІВ КИЇВО-РУСЬКОЇ ДОБИ.

КИРИЛО ТУРОВСЬКИЙ

Україно-єврейська духовна взаємність, що простежується впродовж чи не всієї історії України, джерелами своїми сягає глибокої давнини. Можна твердити, що єврейська культура становила суттєвий компонент міжнародного поля духовності, яке утворювало контекст української культури протягом понад тисячолітнього шляху її розвитку.

Коло міжнародної спільності, до якої включається й українська культура, передусім визначається належністю її до єврейської культури. Куль-

тура України, як і всіх європейських народів, склалась на спільному для них індоєвропейському ґрунті і включає в тих чи інших пропорціях результат взаємодії з греко-латинським, кельтським, германським, слов'янським складниками європейської культури.

Разом з тим Європа в культурному відношенні не являє собою єдиної цілісності. Діалогізм, органічно притаманний європейській культурі, реалізується зокрема через взаємодоповнююче співвідношення, принаймні між Західною і Східною Європою. Україна, що належить до Східної Європи, зумовлювала взаємодію не лише з Заходом, а й зі Сходом.

Сказане дає змогу характеризувати культуру України як «гібридну», що виникає на перетині могутніх впливів західного й східного типів культури.

Адже ще в докиївську добу культура нашого народу формується на ґрунті поєднання елементів давньоіранської культури з тими, що вийшли із Стародавньої Греції та Південного Сходу. Києворуська культура, з одного боку, входить у систему візантійсько-болгарсько-східнослов'янської спільності, а з іншого — виявляється пов'язаною з культурами Хазарії, Центральної та Західної Європи, Північного Кавказу і Закавказзя.

Зважаючи на сказане, й слід підходити до визначення ролі й місця єврейської культури в системі зв'язків, що визначали обличчя давньоукраїнської духовності.

Іван Франко підкреслював: «В пам'ятках нашого старого письменства, де досі шукано лише греко-візантійських взірців, при уважних пошукуваннях та порівняннях з жидівськими джерелами, головно з Талмудом, виясниться не одно таке, що досі лишається загадковим. Звернути досліди в той бік тим цікавіше, що жидівство X-XIII віків було одним з найважливіших посередників передачі орієнтальних культурних елементів на Захід, так само, як у самім орієнті відіграло важну роль посередника між старинною цивілізацією і арабами та персами»¹.

Географічне положення Давньоруської держави й столиці її Києва на перетині магістральних шляхів, якими здійснювався зв'язок Півночі з Півднем (шлях «з варяг в греки»), Заходу й Сходу, зумовили можливість постійного й міцного контакту з єврейською культурою і носіями її. На південних кордонах України, в північному Причорномор'ї євреї жили з 6 ст. до н.е. Переселення їх сюди було здійснене царем Навуходоносором після зруйнування першого Іерусалимського храму (586 р. до н.е.). Про це засвідчує грецький історик Мегасфен. Ця подія знайшла своє відображення згадкою про «північний край», «північні кінці», про повернення з яких народу Ізраїлю говорять біблійні пророки Єремія (Єремія — 31:8) та Єзекііль (Єзекііль — 39:6).

Наступна хвиля єврейських поселень в Криму та Причорномор'ї пов'язана з походами персидських царів (V ст. до н.е.). Дослідники цього процесу, зокрема, відзначають: «Цілком можливо, що з найдавніших часів, просякаючи на північне Причорномор'я, євреї на відміну від греків, що обмежувалися прибережною полозою, просякали в глиб материка»². На початку

нової ери євреї становили значну частину Боспорського царства, яке з давніших часів вело жваву торгівлю зі слов'янськими племенами.

Таким чином, ґрунт для наступного контакту з єврейською культурою на півдні регіону східнослов'янського поселення закладається задовго до утворення Києворуської держави та її консолідації слов'янських племен взагалі.

Саме в часи Київської Русі Південь — далеко не єдиний напрямок, яким здійснюється реальний шлях носіїв єврейської культури на давньо-українські землі. На Сході Київська Русь межує й здійснює активні контакти з Хазарським каганатом, де поширено було іудаїзм, принесений сюди євреями, що тікали зі зруйнованого арабами Хорезму. Як свідчить текст листа, написаного на івриті і надісланого з Києва згодом в X ст. (лист було знайдено в каїрській синагозі³), цим часом можна датувати наявність в Києві общини хазарських євреїв.

Зрештою, євреї до Києва приходять не лише з Півдня й Сходу, а й з Заходу. Столиця давньоруської держави була вузловим пунктом на шляху євреїв-купців, що прямували із Західної Європи на Схід та у зворотному напрямку. Ібн-Хордадбак, який згадує про них в своїй «Книзі шляхів і держав», та інші арабські автори називали їх «раданитами». В єврейських джерелах цих купців називали «голлей русія» — «ті, що йдуть в Русь».

У стародавньому Києві було два квартали, що називалися «Козари» й «Жидове», де постійно жили євреї. Одні з трьох воріт в стіні, що оточувала Київ часів Ярослава Мудрого (XI ст.), називалися «Жидівські ворота». За свідченням В.Татищева, в Києві існувала й синагога, де під час заворушень 1113 року переховувалися євреї до приходу в Київ князя Володимира Мономаха.

Можливості для ознайомлення з єврейською історією і культурою представники давньокиївської інтелектуальної еліти одержували не лише в щоденному спілкуванні. (Щодо цього, характерним є свідчення «Життя Феодосія Печерського» про те, як цей засновник найдавнішого на Русі Києво-Печерського монастиря ходив на Копир'їв кінець — район поселення євреїв у Києві — де вів дискусії з представниками іудейської релігії). Великим джерелом для прилучення до єврейської культури був фонд писемних пам'яток, що реально функціонує в колі київських книжників. Його складає й «Іудейська війна» Іосифа Флавія, давньоруський переклад якої, на думку деяких дослідників, здійснено не з грецького, а арамейського оригіналу⁴, й «Іосиппон», перекладений з івриту у XII ст. Предметом глибоких роздумів київських книжників було співвідношення Старого і Нового заповіту, Закону і Благодаті, християнської й іудейської релігій. Відображення цього наявне в чи не першій пам'ятці писемності, що з тієї доби дійшла до нас, «Слові про Закон та Благодать» митрополита Іларіона, в давньоруському літопису, зокрема в оповіді про вибір релігій Володимиром. Зацікавленість іудаїзмом не обмежується історією єврей-

ського народу й Старим заповітом. На давньоруські джерела суттєвий вплив справив і Талмуд, і агадичні сказання⁵. Все це дало підставу Г.П.Федотову зазначити, що процес християнізації Русі великою мірою здійснювався через діалог з іудаїзмом⁶.

Звичайно, діалог цей носив передусім полемічний характер, але в процесі полеміки здійснюється не лише взаємне відштовхування учасників діалогу, а й органічне засвоєння носіями давньоруської культури здобутків єврейської культури. Ілюстрацією сказаного може бути аналіз відображення єврейської духовної спадщини в творчості одного з видатних представників давньоруської культури Кирила Туровського. Оригінальний мислитель, неперевершений майстер «урочистого» красномовства, він вшановувався як «Золотоуст паче всіх воссіявший на Русі». Його творчість насичена глибоким моральним чуттям, надаючи доробкові Кирила Туровського значення вищого зразка для сучасників і нащадків протягом багатьох століть, аж до XVIII ст. включно.

Головним джерелом, на базі засвоєння якого здійснюється творчість Кирила Туровського, була грецька, передусім візантійська духовна спадщина. Будучи яскравим представником риторичного мистецтва, Кирило Туровський спирається на традицію, започатковану античними софістами. В творах Кирила Туровського дослідники виявляють прямі рішення ремінісценції з Іоанна Златоуста, Григорія Назіанзіна, Єпіфанія Кіпрського, а також представників давньоболгарської культури Климента Охридського, Костянтина Преславського, Іоанна Екзарха Болгарського.

Але поряд з цим не менше важить у творчому здобутку Кирила Туровського співзвучність його зі спадщиною Сходу, в тому числі з давньоєврейською культурою. Характерно, що відображення східних впливів спостерігається не так в ораторських творах, як в найбільш філософськи насичених «Повістях» Кирила.

Йдеться, передусім, про притчі про сліпця і хромця та про безтурботного царя і його мудрого радника, що складають зміст, відповідно, «Притчі про душу й тіло» та «Повісті про білоризця» — двох чи не найпопулярніших в доробкові Кирила Туровського творів. Східні мотиви, наявні в цих творах, спеціально досліджувались в минулому й нинішньому століттях⁷. Серед них заслуговує на особливу увагу виконаний Іваном Франком аналіз «Притчі про сліпця і хромця». В результаті ретельного вивчення різноманітних інтерпретацій цієї притчі в східних і західноєвропейських джерелах І.Франко прийшов до висновку, що варіант тлумачення притчі, який пропонує Кирило Туровський, виявляє свою найбільшу співзвучність з тим, що його містять єврейські джерела. Це дало підставу дослідникові висновувати, що «Кирило Туровський, пишучи отсю притчу — та й, певно, не сей один раз — підлягав сильному жидівському впливові, був під живим враженням якихось добре прочитаних жидівських місіонерів... Основу своєї притчі Кирило Туровський мав по

всій правдоподібності з усної передачі від жидівських рабинів і обробив її своїм звичаєм...»⁸.

Такий висновок далеко не одностайно було сприйнято в колі дослідників. Йому протистоїть інша версія, досить чітко сформульована серед інших відомим істориком російської церкви проф. Є.Є.Голубинським, який вважав, що притча ця «є власне переклад з грецької»⁹. Цю думку поділяв і значний історик української культури Дм.Чижевський. Він вважав, що з текстом притчі Кирило познайомився в творі Єпіфанія Кіпрського — грецького автора, що був відомий на Україні ще в XI ст., але «Єпіфаній, — підкреслює Дм.Чижевський, — посилається, передаючи це оповідання, на втрачений тепер апокриф: апокрифічну «Книгу Езекиїля», яку міг знати Кирило. На існування апокрифічної книги Езекиїля вказав уперше Т.Цан у 1899 р., більш детально зупинився на ній видавець творів Єпіфанія Кіпрського Голль, але навіть такому знавцеві закордонної літератури, як Франко, ці праці залишилися невідомі, і для оповідання Кирила Туровського дослідники до останніх часів знаходили лише малоймовірне жидівське джерело»¹⁰.

Зважаючи на наявну розбіжність в оцінці відображення єврейських впливів у тлумаченні «Притчі про сліпця й хромця» Кирилом Туровським, розглянемо це питання детальніше.

У своїй повісті Кирило Туровський використовує аналог про сліпого і кульгавого охоронців виноградника, які, об'єднавшись, пограбували свого господаря, за що обидва й понесли відповідну кару. Початок оповіді майже дослівно запозичено з євангельської притчі «Про злих виноградарів» (Матв. XXI, 33–34, 1–2). В цілому ж вона використовується Кирилом Туровським для виразу ідеї про двоїсну природу людини. Для Кирила ця природа утворюється взаємодією тіла і душі.

Співставимо Кириловий варіант інтерпретації притчі з найбільш поширеними версіями її, які наявні в давньоєврейській, арабській, греко-римській та західноєвропейській культурній традиції.

Давньоєврейська версія представлена в інтерпретації притчі, яку містить «Агада». В давньоєврейській пам'ятці — вавилонському Талмуді оповідається про бесіду між римським імператором Антонієм Пием та раббі Єгудою, під час якої з'ясовується питання, чи може тіло або душа звільнитись від покарання під час загробного суду. На думку Антонія, це можливо, оскільки тіло виправдовуватиметься тим, що відколи від нього відлучилася душа, воно лежить в могилі, нездатне ані до якої дії. В той час душа також твердитиме, що нагрішило тіло, бо з часу як душа покинула його, вона літає в повітрі вільно, як пташка.

У відповідь раббі й оповідає притчу про хромого й сліпого сторожів, яких посадив цар охороняти свій сад. Забавивши поласувати виноградом, який ріс в саду, хромий запропонував сліпому сісти йому на плечі й, діючи таким чином, вони пограбували виноградник. Дізнавшись про це, цар почав допитувати охоронців, кожен з яких, посилаючись на свою

хромоту чи сліпоту, намагався переконати господаря, що він вчинити цього не міг. Тоді цар посадив хромого на плечі сліпого й покарав обох. Подібно до цього господаря, — висновує раббі, — поступає Бог з нами: він бере душу, знову вміщує її в тіло й карає їх обох разом.

Досить щільно пов'язана з цим варіантом притчі арабська версія.

В оповіданні «Тисячі і однієї ночі» йдеться про доброго пана, який, дбаючи про жебраків — сліпця і хромя, закликав їх до себе, нагодував плодами з свого саду й, заказавши самим брати щось в саду, поставив охороняти квітучі дерева. Але плоди так припали до смаку сліпцеві та хромому, що вони звертаються за порадою до третього охоронця, як їм здійснити задумане пограбування. Охоронець остерігає їх, закликаючи не чинити зло. Але коли вони відмовляються прислухатись до доброї поради, виконує прохання, радячи сісти один одному на плечі й таким чином реалізувати свій намір. Злодії обірвали дерево. Коли пан дізнався про вчинений злочин, він, не зважаючи на те, що кожен зі злочинців намагався виправдатись, кидає обох у в'язницю, де вони гинуть.

Символічний код притчі в даному разі в образі господаря саду розумів Бога, сліпого — тіло, хромого — душу. Образ же третього охоронця символізував розум, який остерігає від злого вчинку й навчає добру.

Крім відзначених двох інтерпретацій, притча широко використовується для ілюстрації з огляду на ідею необхідності єднання людських особистостей в ім'я подолання кожному властивих недоліків і сполучення тих переваг, якими відзначаються учасники спілкування.

Такий варіант тлумачення притчі досить характерний для давньої греко-римської культури. Виклад його містять численні епіграми кінця минулої й початку нинішньої ери, в яких образ сліпого й хромого подано як зразок єднання для досягнення бажаної мети, як заклик допомагати один одному в нужді. Мотив цей започатковано ще в античній міфології, де оповідається про Оріона, що, будучи осліпленим хіосським правителем, одержав від Гефеста хлопця за поводиря. Посадивши його собі на плечі, Оріон з допомогою хлопця йде на схід, де від жару сонця повернув назад собі зір.

Пізніше така інтерпретація образу переходить у західно-європейську традицію. В XIV ст. в збірці «Gesta Romanorum» вона відтворюється в притчі про сліпця й хромого, які об'єднались, щоб потрапити на царський банкет, де кожного чекали цінні подарунки. Образ царя, що влаштує банкет, — як пояснювалось в притчі, — уособлює Христа, сліпий — то багатій, а хромець — це монах, що шкутильгає на обидві ноги, бо нічого не має, але ясно бачить дорогу до вічного банкету. Звідси слідувала настанова: якщо багатії хочуть дістатись царства небесного, вони повинні дбати про монахів та бідарів.

Таким чином, поширений в культурній традиції багатьох народів аналог про сліпця й хромя здебільшого інтерпретується в двох напрямках — про двоїсту природу людини, що складається з душі й тіла

(єврейсько-арабська версія) й про необхідність єднання людей в ім'я допомоги один одному (греко-латинська й західно-європейська версія).

Співставляючи з наведеними версіями тлумачення притчі Кирилом Туровським, її однозначно можна віднести до першої традиції, що представлена в єврейській та арабській культурі. Причому, в межах цієї традиції повість Кирила Туровського безумовно виявляє співзвучність саме з єврейським варіантом.

Адже в ній зовсім відсутній образ третього охоронця — розуму, що й утворювало, як ми бачимо, чи не найсуттєвішу відмінність притчі, репрезентованої в «Тисячі і одній ночі» порівняно з агадичним її варіантом.

Важливо, що з цим останнім притчу Кирила Туровського єднає й притаманний цій інтерпретації зв'язок питання про співвідношення душі й тіла з проблемою воскресіння.

Адже, власне, весь пафос єврейської інтерпретації притчі спрямовано на доведення того, що по смерті Бог карає душу й тіло не відразу, а після того, як з'єднає їх. Цей же мотив спеціально підкреслено в Кириловій притчі, де давньоруський книжник роз'яснює, що душа кожної людини не знає суду й кари до другого пришествя Христа, коли Бог об'єднає її з тілом.

Сам по собі цей мотив, як відомо, досить ретельно розробляється в іудаїзмі. Що ж до християнства, особливо його православного варіанту, він, хоч і не заперечувався однозначно, тим не менш не лише не акцентувався, а часто вступав у суперечність з такими доктринами, як вчення про митарства душі. Не відповідає обґрунтована під впливом європейської традиції ця Кирилова ідея й відомій євангельській притчі про багатого й Лазаря, в якій оповідається, що вбогого Лазаря одразу ж по смерті анголи віднесли на «Авраамове лоно», в той час як багатий після поховання приречений був терпіти муки в аду (Лука: 16, 19–3).

Сказане, гадаю, достатньо переконливо засвідчує справедливність висновку, зробленого свого часу Іваном Франком, про відображення в творчості Кирила Туровського значних впливів єврейської культури. Розглянутий нами приклад являє лише один з численних епізодів, що в сукупності своїй утворюють загальну картину широкої взаємодії давньоукраїнської й єврейської культури.

ЛИТЕРАТУРА

1. ФРАНКО І. Притча про сліпця і хромця // ФРАНКО Ів. Зібр. тв.: у 50-ти т.т. — Том 35 — Київ, 1982. — С. 301.
2. ХАЙНМАН И. Еврейская диаспора и Русь.- Иерусалим, 1983. — С.11.
3. Див.: КАНДЕЛЬ Ф. Очерки времен и событий. Из истории российских евреев (до второй половины XVIII в.) — Иерусалим, 1988. — С. 24-26.
4. Див.: ХАЙНМАН И. Еврейская диаспора и Русь. — С. 60.
5. Библиейско-агадические параллели к летописным сказаниям о Владимире Святом. — Киев, 1908; БАРАЦ Г.М. Собрание трудов по вопросу о еврейском

- элементе в памятникях древнееврейской письменности. — Т.Г., Берлин, 1924. — Т.1., отд.,2. — Париж, 1927.
6. FEDOTOV G.P. The Russian religion mind. — Harvard U.P., 1966. — p.271, 277.
7. Див.: СУХОМЛИНОВ М.И. Исследования по древнерусской литературе. — Спб., 1908. — С.304–308; БУСЛАЕВ Ф.Н. Исторические очерки русской народной словесности и искусства. — Спб., 1881. — Т.2. — С.126–127; ЛЕБЕДИНЦЕВА И.Н. Повесть о Владимире и Иосафате. — Ленинград, 1985. — С. 86–87 та ін.
8. ФРАНКО І. — Цит. твір. — С. 316, 319.
9. ГОЛУБИНСКИЙ Е.Е. История русской церкви. — Москва, 1901. — Т. 1. — С. 808.
10. ЧИЖЕВСКИЙ ДМ. Антична література в старій Україні // Наук. збірник українського вільного університету. — Мюнхен, 1956. — Т. 6. — С. 267.

Віктор Гусєв

Київ

БУНДІВСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ (початок ХХ ст. — лютий 1917 р.)

Перші соціалістичні гуртки єврейських робітників, ремісників, дрібних торговців з'явилися в Україні — в Бердичеві, Житомирі, Києві, Кременчуці, Харкові, Одесі, Ніжині, Полтаві, в деяких містечках — у 80-90-ті роки ХІХ ст. Ними керували революційно настроєні інтелігенти, які, вислані під нагляд поліції, встановлювали зв'язки з місцевою біднотою і проводили пропагандистську роботу. Велику допомогу в цьому надавали соціал-демократи Вільни, Мінська, Могильова та міст Росії¹.

На початку ХХ ст., в умовах швидкого розвитку капіталізму в Росії, значні маси єврейських трудящих в пошуках заробітку переселяються в південно-західні райони країни. Багато хто з них уже брали участь в соціал-демократичних гуртках, мали досвід економічної боротьби і передавали його новим товаришам. Разом з місцевими робітниками і ремісниками вони починають створювати в цьому регіоні бундівські осередки.

Бундівцям довелося вести напружену боротьбу з представниками інших політичних угруповань в єврейському середовищі, перш за все з Єврейською незалежною робітничою партією, створеною влітку 1901 року в Мінську, яка заявила про себе в 1903 році в Одесі. Але і в цьому місті, і в Києві, Харкові, Катеринославі її вплив був значно підірваний завдяки зусиллям Бунду з комітетами РСДРП².

Відносини між бундівськими колективами і комітетами РСДРП в Україні склалися на основі постанови ІV з'їзду Бунду (квітень 1901 року), в якому зокрема підкреслювалося, що, зважаючи на «...зростаючі потреби єврейського робітничого руху на Півдні Росії, в містах, де існують

єврейські робітничі організації, постаратися створювати з їх згоди, комітети Бунду. Там же, де ці організації входять до складу комітетів партії, а виділення їх може шкідливо позначитися на успіхах робітничого руху, окремих комітетів Бунду не влаштовувати»³.

Та й спільні справи спочатку йшли успішно. Проходив обмін революційною літературою, надавалася допомога в організаційних та інформаційних питаннях. Але поступово, в зв'язку зі з'ясуванням позицій з принципових питань, окремі непорозуміння як в центрі, так і на місцях виливалися в суттєві протиріччя. Саме про це свідчать реакція Бунду і лєнінців на звернення Катеринославського комітету партії до єврейських робітників міста в кінці 1902 року⁴.

У червні 1903 року V з'їзд Бунду відмінив пункт резолюції попереднього з'їзду про доцільність роботи в єдиних соціал-демократичних організаціях в ряді міст Півдня Росії, тому що «потреби єврейського руху ніколи не можуть бути в повній мірі задоволені поза організацій Бунду»⁵. Гостра полеміка між ним і «Іскрою», взаємні звинувачення врешті привели до виходу Бунду з партії на її II з'їзді.

Але попри все у багатьох випадках на місцях їх організації вступали в контакти між собою. Так, весною-влітку 1902 року комітети РСДРП, що діяли в Україні, оперативно відгукнулися на бундівську відозву «До російських товаришів-робітників» з приводу арешту та ганебної екезекуції групи віленських робітників — учасників, першотравневої демонстрації, а також страти Г. Лекерта, який вчинив замах на життя місцевого генерал-губернатора⁶. В зверненні київських соціал-демократів «До всіх робітників і робітниць» висловлювалось захоплення діями братів по класу, засуджувалися злочини царських посіпак. За закликком Житомирського комітету партії відбулася демонстрація протесту проти загибелі молодого бунтівника, яка була настільки грізною, що поліція навіть не намагалася її розігнати⁷.

Однією із значних акцій бундівських колективів і комітетів РСДРП в Україні було святкування 1 травня 1903 р. Під їх спільним керівництвом воно пройшло в Бердичеві, Житомирі, Києві, Миколаєві, Полтаві, Одесі, Чернігові⁸. Ефективними виявилися виступи пролетарів різних національностей влітку цього року під час загального страйку на Півдні Росії.

Пожавлення діяльності бундівських колективів в Україні не залишилося поза увагою царської охоронки. Вже з початку їх появи в цьому регіоні жандармам вдалося вислідити і розгромити Житомирський комітет (1903 р.), провести масові арешти в Одесі (1904 р.), здійснити п'ять ліквідацій у Києві (1904 р.)⁹. Але в цих та інших містах швидко відновлювалися бундівські типографії, випуск пропагандистської літератури, в тому числі на єврейській мові, створювалися нові бібліотеки. А головне, з'являлося багато бажаючих вступати в бундівські осередки. «А скільки міст в Польщі і особливо на Півдні чекають, коли влаштовують у них групи і організації, — зазначалося на VI з'їзді Бунду (жовтень 1905 р.), —

поки Бунд почне працювати в них не спорадично, не з нальоту, а ґрунтовно і систематично, як водиться в наших старих колективах»¹⁰.

Початок першої революції в Росії Бунд в Україні, як і в цілому в країні, зустрів остаточно оформленою організацією. Його місцеві колективи своєчасно відгукнулися на розстріл петербурзьких робітників 9 січня 1905 року. В їх прокламаціях та відозвах в Києві, Бердичеві, Одесі, Житомирі та інших містах лунали заклики негайно скликати Установчі збори, проголосити демократичну республіку, свободу слова, преси, зборів, спілок, віросповідань і т.ін. Разом з тим висувалися економічні вимоги. Заклик виходити на вулиці в листівці ЦК Бунду «До зброї» знаходив підтримку в багатьох населених пунктах Півдня Росії.

Вже перші виступи пролетаріату Росії в січні 1905 року показали, що успіх подальшої боротьби залежить від того, наскільки будуть єдині соціал-демократи. Одразу ж після подій у Петербурзі бундівський «Векер» починає публікувати відповідні статті. Як вважали керівники Бунду, його об'єднання з РСДРП є «без сумніву річчю надзвичайно необхідною»¹¹ і саме життя, особливо масові виступи, підказують зручну форму керівництва спільними виступами-коаліційні, федеративні комітети.

У той же час бундівські групи на місцях доводили здатність самостійно керувати виступами трудящих. В Радомишлі Волинської губернії 15 лютого 1905 р. ними був організований одноденний політичний страйк в знак солідарності з робітниками інших міст, в якому брали участь 350 чоловік¹². В Городні Чернігівської губернії ремісники, загітовані бундівцями, 19 лютого пройшли по містечку з революційними гаслами¹³. В Новограді-Волинському Волинської губернії вони влаштували страйк кравців і домоглися задоволення частини їх економічних вимог¹⁴. Звичайно, треба зазначити, що все це проходило в повітових центрах і містечках із незначною кількістю страйкарів.

Бундівські організації своєчасно почали підготовку святкування 1 травня. В циркулярному листі ЦК на початку березня 1905 р. рекомендувалося відмічати цей день 18 квітня за новим стилем влаштуванням загального страйку і утриматися, рахуючись з погромною агітацією і стягуванням до міст великої кількості військ, від вуличних демонстрацій. У Бердичеві, Одесі та інших містах були надруковані прокламації, які закликали єврейських трудящих до єдиних виступів з пролетарями інших національностей¹⁵.

Особливо активно діяв Бунд в Одесі в липні 1905 р. За закликом його комітету єврейські робітники і ремісники різних цехів активно підтримали загальний страйк в місті і готові були до більш рішучих дій разом з пролетаріатом різних національностей, особливо після приходу в місто повсталого панцирника «Потьомкін». Бундівських ораторів добре зустрічали на мітингах, вони побували на багатьох підприємствах, їх захищали від хуліганів, які намагалися спровокувати розправу над ними.

Новий імпульс до активних дій дав Бунду всеросійський політичний страйк в жовтні 1905 р. В листівках і прокламаціях роз'яснювалося значення цієї події. В них нагадувалося, що «інтереси робітничого класу одні і що тільки тоді, коли робітничий клас переможе, коли всі ... як один, виставлять одні й ті ж вимоги і будуть солідарні»¹⁶.

Як відомо, цей страйк примусив царя піти на поступки і випустити 17 жовтня маніфест з обіцянками свободи і скликання законодавчої Думи, але незабаром почалися криваві розправи над учасниками мітингів і погроми.

У результаті жорстокого погрому в Одесі було вбито 1000 і поранено 5000 чоловік. Але там, де погромникам протистояла організована сила, погроми вдавалося попередити. Так трапилося в Конотопі Чернігівської губернії, в якому комітет РСДРП разом з бундівською групою організував дружину самооборони, озброїв її і попередив поліцію і духовенство про можливі наслідки. Більше того, з цього міста направлялися окремі загони в інші пункти для боротьби з погромниками¹⁷.

Бунд був помітним у революційному русі в Україні, викликаному грудневим повстанням у Москві. Його активістам в Одесі багато вдалося зробити для організації загального страйку трудящих міста. Вони увійшли до складу центрального штабу по керівництву виступами пролетаріату. Спільно з об'єднаним комітетом соціал-демократів і Радою робітничих депутатів бундівці випустили ряд прокламацій, в яких закликали наслідувати приклад пролетарів Москви і Петербурга, інших крупних центрів, триматися мужньо, виходити на вулицю із зброєю в руках¹⁸.

Хоча в 1906-1907 роках відбувався спад в діяльності бундівських осередків в Україні, деякі з них поновили зв'язки з масами, зберегли і навіть поповнили свої лави. Так трапилося в харківській організації¹⁹.

Але в цілому в Бунді, як і в інших революційних партіях країни, в той період відчувалася певна втома, апатія серед рядових функціонерів. «Наша організація знаходиться останнім часом в дуже важкому стані. Жахливі одеські поліцейські умови загнали нас в тісне підпілля, значно утруднюючи нашу роботу, — відмічалася в прокламації Одеського комітету Бунду. — Гірше всього, що значну частину нашої організації охопив злочинний індивідуалізм до організаційної і партійної роботи»²⁰.

Як оцінювали лідери Бунду стан справ у визвольному русі тих років в країні, можна судити по влучному визначенню В.Медема: «Про сучасний момент можна визначити, що він якщо чимось і характерний, то саме своєю неревольюційністю: пора затишшя, пора підготовки, накопичення сил. І намагатися вижати з себе революційний настрій, революційні заклики авансом, в кредит — заняття настільки безплідне, наскільки й шкідливе. Необхідно, використовуючи музичний термін, знайти для партійної політики даного моменту потрібний реєстр. Знайти і триматися в його межах. І турботливо слідкувати за станом політичної акустики»²¹.

Подальші події довели, що даний висновок бундівської організації намагалися врахувати в практичній діяльності. Так, в рішенні, прийнятому на нараді Бунду в лютому 1908 року в Мінську, місцевим осередком рекомендувалося, крім «звичайної загальнополітичної агітації і пропаганди», для розширення сфери свого впливу «брати енергійну участь в усіх громадських рухах і установах», а саме: «в профспілковому русі, в культурній роботі, в діяльності общини і т.д. Визнано за необхідне в цих органах створювати бундівські секції з тим, щоб переборювати політичну апатію мас»²².

Попри поліцейські переслідування частині бундівських колективів вдавалося заявити про себе різними політичними акціями. Організації шукали зв'язків з ЦК, вимагали присилати їм досвідчених працівників, давати відповіді на ряд конкретних запитань. В деяких пунктах стали відновлюватися групи активістів, збиралися кошти на партійні видання, готувалися збори та конференції.

На початку 1909 р. невелика бундівська група в Луцьку Волинської губернії зуміла так організуватися і законспіруватися, що про неї деякий час нічого не було відомо охоронці. Тому їй потрібно було ввести секретних співробітників у поштово-телеграфну контору, в'язницю, в середовище політичних в'язнів з тим, щоб щось дізнатися про дане антиурядове товариство. Виявилось, що останнє має гектограф, бібліотеку, яка регулярно поповнюється новими виданнями, в тому числі з-за кордону, і користуються ними багато єврейських робітників. Коли ж поліція вирішила ліквідувати бібліотеку, то з'ясувалося, що вона існує легально, а крамольні видання були своєчасно переховані. Затриманих читачів відпустили, але запровадили за ними суворий нагляд²³.

Бундівські осередки ставали більш активними, коли на місця прибували досвідчені працівники, прислані ЦК, як це мало місце в березні-квітні 1911 р. в Бердичеві з приїздом Д.Липця²⁴, в Катеринославі — А.Слуцького²⁵, в серпні 1912 р. в Одесі — М.Рафеса, М.Фрумкіної²⁶, в квітні 1913 р. в Житомирі — І.Брайніна, С.Висоцької²⁷. В цих та інших пунктах бундівці обговорювали питання, пов'язані з виборами до IV Державної думи, розглядом нею проекту закону про відміну межі єврейської осідлості, з роботою в профспілках, благодійних, культурних, освітніх установах тощо. Йшлося про відновлення організацій, спільні заходи з РСДРП, протистояння поліцейським репресіям.

У 1913 р. бундівські колективи чітко визначили своє ставлення до процесу над М.Бейлісом. Починаючи з серпня в різних пунктах України почали з'являтися їх листівки, які викривали антисемітський характер цього судилища, протестували проти політики національного гноблення неросійських народів, закликали зміцнювати інтернаціональну єдність трудящих всіх національностей²⁸.

У той же час в Україні не зафіксовано значних революційних виступів з цього приводу. Не була підтримана пропозиція ЦК Бунду в день

відкриття процесу над Бейлісом провести загальний страйк робітників, прийнята ним без узгодження з РСДРП. В Києві навіть не розпочав роботу коаліційний комітет, створений соціал-демократами спільно з представниками інших опозиційних партій, для координації всіх дій проти суду. Всі його учасники одразу ж були арештовані.

Слід зазначити, що навіть в умовах воєнного часу в бундівських осередках робота не завмирала. Про це переконливо свідчить розповсюдження прокламацій ЦК партії до річниці 9 січня 1905 року. 1 Травня Департаменту поліції довелося вимагати від губернських охоронних відділень Південно-Західного краю посилити нагляд за Бундом і задіяти в його лавах найбільш кваліфікованих агентів²⁹.

Влітку 1915 р. в Києві відбулася конференція осередків Бунду цього регіону, яка визначила ставлення до війни, до націоналістичних і шовіністичних настроїв. Пролунав заклик до повалення третєлипневого режиму в країні. І нарешті, висловлювалася вимога повного рівноправ'я євреїв³⁰.

Послідуючи арешти в бундівських групах Києва, Житомира, Бердичева, Одеси та інших пунктах перешкодили виконанню цих рекомендацій. Життя вимагало більш ефективно використовувати легальні можливості для пожвавлення своєї роботи у військово-промислових комітетах, єврейських біржах праці. Необхідно було звернути увагу на надання допомоги біженцям, працевлаштування безробітних, створення довідкових бюро, організацію шкіл, дошкільних установ.

Це свідчило про те, що навіть в таких неординарних умовах Бунд не мав наміру припиняти свою діяльність, реально оцінював свої можливості, з оптимізмом дивився у майбутнє. Стосовно ж охоронки, то вона готувалася до зустрічі з цим небезпечним суперником царського режиму, якому залишалося існувати не так уже й багато часу.

ЛИТЕРАТУРА

1. БУХБИНДЕР Н.О. История еврейского рабочего движения в России. По неизданным архивным материалам. — Л., 1925. — С. 44, 48-50.
2. Красный архив, 1922, т.1. — С. 295, 296.
3. Материалы к истории еврейского рабочего движения. Вып.1. СПб, 1905. — С.12.
4. Листовки революционных социал-демократических организаций Украины. 1896–1904. — К., 1963. — С. 295.
5. Центральний державний архів України (далі — ЦДА України), ф. 317, оп.1, спр. 5120, арк. 5.
6. Там же, спр. 1930, арк. 258.
7. ЦДА України, ф.317, оп.1, спр. 1930, арк. 276, 278, 279.
8. Там же, ф. 1597, оп. 1, спр. 25, арк. 32, 34, 43, 44.
9. Державний архів Російської Федерації, (далі — ДАРФ), ф. 102, оп. 230, спр. 1700, т. 33, арк. 292 та інші.
10. Російський центр зберігання та вивчення документів новітньої історії, далі — РЦЗВДНІ, ф.271, оп.1, спр.210, арк. 24.

11. ЦДІА України, ф. 275, оп. 1, спр. 1747, арк. 331.
12. 1905 год на Украинне. Хроника и материалы. — Х., 1926. — С. 50.
13. Там же, с.56.
14. Там же, с.76.
15. ЦДІА України, ф. 838, оп. 3, спр. 9, арк. 1.
16. Там же, ф.838, оп. 3, спр. 5, арк. 1.
17. ШЕРБАКОВ В. Нариси з історії соціал-демократії на Чернігівщині. — Чернігів, 1923. — С. 136.
18. ЦДІА України, ф. 386, оп. 1, спр. 898, 21, арк. 203.
19. ДАРФ, ф.102, ДПОО, 1906, оп. 234, спр. 11 ч. 7, арк. 1.
20. ЦДІА України, ф. 268, оп. 1, спр. 343, арк. 3.
21. Наша трибуна. Неперодический сборник. Книга 1. — Вильна, 1910. — С. 67.
22. «Пролетарий», орган Санкт-Петербургского и Московского комитетов РСДРП, 1908, 12 марта.
23. ДАРФ, ф. 102, ДПОО, 1909, оп. 239, спр. 6 ч. 10, л. А, арк. 2, 3, 4.
24. Там же, спр. 6 ч. 32, л. Б, арк. 3.
25. Там же, спр. 6 ч. 22, л. Б, арк. 2
26. РАФЕС М. Мои воспоминания // «БЫЛОЕ». — 1922, N 19. — С. 177.
27. ДАРФ, ф. 102, ДПОО, 1913, спр. 243, спр. 6 ч.15, л. Б, арк.1.
28. Там же, ф.102, ДПОО, спр. 243, спр. 6 ч 733, л. Б, арк. 20.
29. Там же, оп. 245, спр. 6 ч. 32, л. Б, арк. 3.
30. ЦДІА України, ф. 278, оп. 1, спр. 69, арк. 47.

Юрій Данилюк

Київ

АНТИЄВРЕЙСЬКІ КАМΠΑНІЇ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ 50-х РОКІВ

Сумновідомі справи «Єврейського Антифашистського Комітету», «Лікарів-шкідників» були проявами широкої антиєврейської кампанії. В 1950-1953 рр. в Україні зусиллями органів МДБ було викрито ряд надуманих сіоністських організацій, які «діяли» в різних населених пунктах республіки. Зокрема, в 1952-1953 рр. в Києві було заарештовано ряд «єврейських буржуазних націоналістів-сіоністів». Серед них: завідуючого архівом Укрлісбудпроекту Бориса Сандлера, позолотника Київської фабрики «Жовтень» Бориса Межибовського, агента по постачанню Уманської артілі «Перемога» Меєра Стільберга, пенсіонера Шльому Фурманського, старшого бухгалтера бази постачання Ліксанупру Якова Тарана, заступника керівника артілі шевців Жовтневого райпромкомбінату Вольфа Мізруха, головного бухгалтера управління місцевих торгів Боруха Гершковича, завідуючого складом Центральної продовольчої бази Подільського райхарчоторгу м.Києва Якова Львова. Кримінальні справи

були порушені і проти інших громадян єврейської національності. Звинувачення, висунені проти заарештованих, не мали під собою ні юридичних, ні моральних підстав. Так, Б.Сандлеру інкримінувались «симпатії до держави Ізраїль», викладені в його особистому щоденнику. Не залишилась поза увагою працівників органів МДБ і спроба Сандлера сформулювати в 1948 р. загін добровольців для подання допомоги своїм єдинокровним братам. Борис Межибовський попав у поле зору органів держбезпеки внаслідок кількох критичних висловлювань щодо внутрішньої і зовнішньої політики Радянської держави. Злочин полягав у написанні кількох критичних листів на адресу Президії Верховної Ради СРСР та газети «Правда». Аналогічним чином були побудовані звинувачення і щодо інших заарештованих.

Загроза арешту нависла і над зав. відділом інформації газети «Вечірній Київ» Юхимом Кацом, який, коментуючи інформацію ТАРС про арешт групи «лікарів-шкідників», заявив: «Ця хроніка завдала в десять раз більше шкоди, ніж її завдав Гітлер. Тепер почнуться перергани».

Націоналістична група була викрита і в редакції Дніпропетровської обласної газети «Зоря», в Дніпропетровській середній школі № 100, інших організаціях та установах промислового центру.

Подібні сіоністські організації широко «викривались» також в інших населених пунктах України. Її жертвами ставали представники єврейської наукової та творчої інтелігенції, службовці, робітники, студенти. Незважаючи на те, що в більшості своїй після смерті Сталіна сфабриковані кримінальні справи були припинені, а партійні чи адміністративні стягнення зняті, вони значною мірою сприяли роздмухуванню антисемітизму, породжували серйозні деформації в суспільній свідомості.

Наталья Дегтярева

Київ

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ ПОИСК В ОБЛАСТИ ЕВРЕЙСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В результате пятилетней работы киевских библиографов (Дегтяревой Н.А., Кузнецовой Е.Г., Македон Н.Л.) подготовлен к изданию библиографический указатель «История и культура евреев в Украине (1917–1941 гг.)» — 10000 источников на 12 языках.

Идея библиографического указателя родилась в еврейской историко-археологической комиссии при ВУАН в 20-е годы XX века. Это было в планах И.Галанта — редактора «Збірника праць єврейської історико-археологічної комісії» (ВУАН. Іст.-філол. відділ — К, 1928. Т.1; 1929. Т.2).

«Расстрелянное возрождение» — один из самых крупных разделов указателя. Сюда вошли персоналии писателей, художников, деятелей религии, музыкантов, искусствоведов, языковедов, педагогов, деятелей науки и техники, сельского хозяйства.

Указатель сможет ответить на вопрос, какие печатные труды выпускали еврейские издательства в Украине. Статистика сообщает:

Издательства	Годы изданий	Кол-во названий	Тиражи
Культур-лига	1923–24	22	89000
Культур-лига	1924–25	42	232000
Украцмениздат	1934	147	221181

Еврейскую литературу в Одессе выпускали издательства «Литература», «Мория», в Западной Украине — издательства Гольдмана и др.

Классификационная схема библиографических источников, представленных в указателе, следующая:

1. Евреи в Украине (общие вопросы): законодательные документы, еврейская автономия, антисемитизм, сионизм.

2. Религия (работы общего содержания): иудаизм, хасидизм, религия и власть. Уничтожение культовых сооружений.

3. История евреев (работы общего содержания): IX–XIV ст., XV–XVI ст., XVII–XVIII ст., первая половина XIX ст., вторая половина XIX ст., 1905–1907 гг., 1907–1914 гг., годы первой мировой войны, 1917–1921 гг., 1922–1928 гг., 1929–1941 гг. (июнь). Польско-украинско-еврейские отношения. Архивы. Историческое краеведение. Еврейский язык. Латинизация еврейского шрифта. Этнография.

4. Демография (работы общего содержания): перепись населения, национально-территориальное размещение.

5. Сельское хозяйство. Землеустройство евреев. Общество землеустройства еврейских трудящихся в Украине (УкрОЗЕТ). Участие в сельскохозяйственной выставке СССР.

6. Рабочее движение и социальная ориентация (Бунд, Поалей-Цион, ре-Цион, Сетмасс и др.).

7. Образование: теоретические работы по педагогике и национальной психологии; учебники.

8. История культуры евреев Украины (работы общего содержания): ликвидация неграмотности; общества еврейской культуры.

9. Искусство. Искусствоведение. Музыка. Театр. Кино. Клубная работа. Художественная самодеятельность. Песни.

10. Литературоведение: теория литературы, история литературы, критика. Персоналии. Литература о Шолом-Алейхеме. Еврейские исследования украинской литературы.

11. Художественная литература: еврейская оригинальная, сборники, альманахи. Проза (романы, повести, рассказы). Шолом-Алейхем. Литера-

тура на українском, польском, русском языках из жизни украинских евреев.

Поэзия. Украинские поэты: еврейская тема.

Пьесы. Очерки. Фейлетоны. Мемуары.

Детская литература. Литература для школьников.

Сборники: еврейская оригинальная проза, поэзия.

Научно-популярная литература.

Украинская литература на еврейском языке.

12. Литература универсального содержания: справочники, энциклопедии, календари. Библиоковедение. Историография.

Библиография. Еврейская периодика в Украине: журналы, газеты.

Вот необходимые комментарии к отдельным разделам классификатора.

Религия. Собраны персоналии деятелей хасидизма — Баал-Шем-Това, рабби Нахмана; сборники священных молитв: хатада, рейсах, йом-кипур, суббота, история Горы, мысли Талмуда, псалмы Давида.

История. Найден список в журнале «Книгар-1920». — №1-3 «Из книг, сожженных агентами Добрармии».

Образование. Есть издания о всех ступенях образования: еврейских школах в Бердичеве, на Винницчине, в Коростышеве, Одессе, Черновцах, Львовской области, Крыму; специальное образование: профшколы, куспромшколы, учебные мастерские, Винницкое ФЗО им. Винчевского; высшее: еврейский сектор народного образования в Одессе, еврейский отдел музыкально-драматического института в Киеве.

Собрана информация об учебниках (более 700) по разным предметам и для разных классов, пособия для учителей по педагогике и национальной психологии.

Театры. Иллюстрированные сообщения о театральных коллективах Киева, Харькова, Житомира, о гастролях Биробиджанского театра и Московского театра Михозлса на Украине.

Музыка. Береговський М. Взаємні впливи в єврейському та українському фольклорі // Рад. музика. — 1936. — №5; Береговський М. Єврейські народні пісні, 1938.

Художественная литература, оригинальная и переводная, во всех жанрах.

Персоналии Шолом-Алейхема, Менделе-Мойхер-Сфорима, Ицхака Лейбуша Переца, Переца Маркиша, Бергельсона, Лурье Нойяха и Натее; поэтов Фефера, Гофштейна, Гарцмана, Талалаевского, Квитко и др.

Художественная литература на украинском, польском, русском языках из жизни евреев Украины. Наиболее выдающиеся произведения: Васильченко С. Про жидка Марчика, бідного кравчика; Винниченко В. Пісня Ізраїля (Кол-Нідре) — пьеса; Вишня О. Не збирайте синагоги; Ірган М. Батько (о еврейском погроме в Галичине во время империалистической войны); Копиленко В. Братя Мендель; Короленко В. Хапун и сотни других.

Детская литература. Представлены персоналии поэтов Квитко, Хайкиной; переводы Андерсена, отрывков «Калеваль», Гаршина, Ж.Верна, Гауфа, Доде, Киплинг и др.; уникальные детские научно-популярные книги: Аверин — «Удивительные птицы»; Аверин — «Удивительные растения»; Зарецкий — «Как изготавливают сахар» и др.

В указателе представлено 149 наименований газет, 150 — журналов. Нами собрано 117 библиографических указателей и историографических обзоров, например: Боровий С. Нариси з історії єврейської книги на Україні // Бібліог. вісті. — 1926 — N1. — с.36–48; Боровой С.Я. Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины // Ист. зап.-М., 1940. — Т.9. — С. 81–124; Библиогр. обзор евр. источников: с. 121–124.

Просмотрены сотни тысяч книг, журналов, газет библиографических указателей разных стран. Найдены многочисленные материалы, не известные исследователям (главным образом, из спецфондов).

Наша работа готова к изданию, частично апробирована изданием библиографического указателя «Шолом-Алейхем: бібліографічний покажчик творів та літературознавчих досліджень, виданих в Україні (1917–1941)». Но это лишь 1/25 часть нашей работы.

Сергей Екельчик

· Киев

ЕВРЕИ И ЕВРЕЙСКИЙ ВОПРОС В УЧЕБНИКЕ ИСТОРИИ Д.И.ИЛОВАЙСКОГО

Нет нужды доказывать, что школьные учебники оказывают огромное влияние на формирование мировоззрения целых поколений. Известно, что требование изменить тексты учебников истории и географии было одним из пунктов австрийского ультиматума Сербии в 1914 г., а в 1947 г. Франция и Западная Германия даже создали совместную комиссию по пересмотру своих учебников, чтобы снять друг с друга клеймо исторического противника. Тексты учебников могут дать исследователю богатый материал о механизме формирования и массового воспроизводства националистических идеологий и мифов. В частности, для изучения развития и укрепления официального антисемитизма в Российской империи весьма важно проследить, каким образом учебники того времени представляли историю евреев в России.

Как известно, первый гимназический учебник истории России («Краткая русская история» Н.Г.Устрялова, 1839 г.) был написан по непосредственному заказу властей с целью обосновать присоединение к империи отторгнутых в конце XVIII века от Польши территорий и утвердить в умах учащихся понятие об «(обще)русской» народности. Последующие

учебники также уделяли значительное (не всегда доброжелательное) внимание национальностям империи.

Из всех учебников отечественной истории, издававшихся в Российской империи в XIX — начале XX в., наиболее популярным был, вне сомнения, учебник Д.И.Иловайского. Он являлся базовым для всех гимназий империи с 1860-х годов практически до революции и издавался в трех версиях: для младших, средних и старших классов («возрастов»).

Нужно сказать, что Дмитрий Иванович Иловайский (1832–1920) был одним из последних представителей так называемой «дворянской историографии» в России. Его основные труды — «История России» в пяти частях, «История Рязанского княжества», «Гродненский сейм» и особенно ценное «Разыскание о начале Руси» — почти совершенно забыты сегодня. Даже специалисту-историку Иловайский известен главным образом как автор учебников по истории России, написанных в официально-монархическом духе¹. Изучение истории «по Иловайскому» с легкой руки либеральных публицистов — его современников, на долгие годы стало нарицательным и означало крайний монархизм, убожество мысли, верно-подданческую лень.

Поскольку курсы Иловайского для младшего и среднего возраста не содержат абсолютно никаких упоминаний о евреях, мы рассмотрим здесь подробнее учебник для старших классов гимназий (очевидно, также реальных училищ, кадетских корпусов и других средних учебных заведений) «Краткие очерки русской истории. Курс старшего возраста». Для анализа взято одно из последних изданий этого учебника, отражающее уже реалии второй половины XIX и даже начала XX века².

На первый взгляд может показаться странным, что ни учебник для младших классов, ни учебник для средних классов вообще не упоминают о евреях в России. Собственно, и в учебнике Иловайского для старших классов первое такое упоминание встречается только на 325-ой странице. Нет, конечно, и речи о роли цивилизации хазар в начальной истории славянской государственности или о роли евреев в развитии экономики Киевской Руси. Не упомянуто ни об одном из изгнаний евреев с восточно-славянских земель, о том, что еврейский вопрос возник в Российской империи только после раздела Польши в конце XVIII в., наконец, не сказано об установлении «черты оседлости».

Молчание это не случайно, ибо учебники для младших и средних классов должны были утвердить в головах учащихся имперский миф о России, зиждившийся все еще на сформулированной графом Уваровым в 1833 году триаде «православие, самодержавие, народность». В основе мифа лежал традиционный архетип державы одного (русского) народа, которая достигает величия через победы над внешними врагами и присоединение новых территорий. Понятие об «инородцах» или «внутренних врагах» просто не вписывалось в эту версию имперского мифа, содержащего всего одну базовую оппозицию «мы — они» (где «мы» — все

верноподданные россияне, по сути отождествляемые с русскими, а «они» — враги внешние, инонационалы до их вхождения в состав империи). Именно поэтому Иловайский вообще не упоминает о взаимоотношениях русских с другими национальностями после вхождения последних в состав империи в своих двух первых учебниках.

В курсе для учащихся старших классов учебник Иловайского уже дает понятие о разнообразии и сложности этнической картины империи. Оказывается, что среди «нас» есть «наши-не-наши», т.е. «инородцы», и, кроме них (или вместе с ними), появляются и «внутренние враги» империи. Тут уж без упоминания о евреях обойтись нельзя.

Первое же упоминание звучит так: «Развитию народного благосостояния в западных губерниях препятствовало и то обстоятельство, что коренному русскому населению мало доступна была торговля и промышленная деятельность, которая сосредоточилась там в руках евреев³.»

Это положение учебника опиралось на одну мифологему, уже созданную в сознании учащихся, и создавало на ее основе другую. Во-первых (и, так сказать, между делом), здесь упоминается о том, что коренное население западных губерний империи — «русское». На самом деле, конечно, это были украинцы и белоруссы, которых Иловайский намеренно не отличает от русских. О поляках и народах Балтии и вовсе не упоминается.

Однако основная цель Иловайского тут — сформировать в сознании учеников миф о том, что евреи не просто преобладают в торговле и промышленности запада империи, но препятствуют тем самым развитию благосостояния «русских». Известно, что на рубеже XIX и XX веков вопрос о том, кто виноват в массовой пауперизации крестьян и рабочих, их жестокой эксплуатации без достаточного вознаграждения, стал козырной картой в большой политической игре. И если с левого фланга предлагался ответ: «самодержавие, помещики и капиталисты», то с правого — ответ «еврей». Таким образом, у Иловайского мы имеем дело не просто с традиционным представлением о «еврейской эксплуатации», а уже с созданием (причем в грозовой политической атмосфере) образа врага, врага «внутреннего» и доступного потому для непосредственного на него воздействия.

Следующее упоминание о евреях в учебнике Иловайского относится ко введению в России в 1874 году всеобщей воинской повинности. В западных губерниях, сообщает автор, «она встретила немалое затруднение со стороны евреев, уклоняющихся от этой повинности»⁴. Как мы будем видеть далее, количество негативных характеристик еврейского населения России у Иловайского будет увеличиваться, о позитивных же упоминаться не будет (что в общем характерно для стереотипа внутреннего врага и причины всех зол).

Первые два упоминания о евреях, как мы видели, были сделаны в связи с рассказом об общеимперских явлениях (событиях): пауперизации

населения и введения воинской повинности. Два следующих посвящены специально еврейскому вопросу: «Под предлогом уменьшить массу скопившегося там еврейства (указом 16 июля 1865 года) дозволено евреям-ремесленникам переселяться из западных губерний в другие области империи, в которых они дотоле не имели права жительства. (После того масса еврейского пролетариата под видом ремесленников начала быстро распространяться в средней и восточной части России; а в западных губерниях гнет от евреев нисколько не уменьшился.)⁵»

Архиреакционная позиция и антисемитизм автора учебника проявились тут с необычайной четкостью. Даже незначительную и непосредственную попытку ослабить режим «черты оседлости» он встречает в штыки, позволяя себе (редкость для учебника!) самой лексикой выразить свое осуждение этого указа либеральных лет Александра II. В самом деле, по Иловайскому, эта мера была предпринята «под предлогом» уменьшить массу еврейства в западных губерниях, а не «для уменьшения» этой массы. Комментарий Иловайского по поводу последствий указа еще показательнее. Во-первых, понятием «гнет от евреев» актуализируется уже знакомая нам мифологема о евреях, которые не только эксплуатируют коренное население, но и мешают развитию его благосостояния. Во-вторых, фраза «... масса еврейского пролетариата... начала быстро распространяться в средней и восточной части России» формировала другую характерную для доктрины дореволюционного (и не только) антисемитизма мифологему: «евреи идут!» — образ пронырливого (сравни: «под видом ремесленников») народа, который быстро распространяется по России-матушке со всеми вытекающими отсюда последствиями (гнет, эксплуатация, помехи для благосостояния и т.п.).

Сюжет о «массе еврейского пролетариата, которая под видом ремесленников устремила в те области России, которые доселе были от нее свободны», повторен еще раз при рассмотрении царствования Александра III⁶.

При изложении истории России первого десятилетия XX в. дискурс антисемитизма приобретает у Иловайского, кроме «экономического», и политическое измерение. Говоря о военном поражении Российской империи в русско-японской войне, автор учебника так представляет учащимся начало революции 1905–1907 гг.: «Внутренние и внешние враги ее (России — С.Е.) воспользовались сими неудачами, чтобы начать движение против петербургского чиновничества (бюрократии) и против самого основного государственного строя, т.е. русского самодержавия. В этом движении наибольшее участие приняли иноподродческие элементы (евреи, поляки, финляндцы, армяне и пр.), с которыми соединились многие русские интеллигенты нерусского направления. В особенности ему способствовала газетная печать, столичная и провинциальная, большая часть которой оказалась в руках еврейских. (Евреи захватили в свои руки значительную часть ежедневной

печати также в государствах Средней и Западной Европы и в Северной Америке)»⁷.

Этот абзац открыто объявляет евреев внутренним врагом номер один. Недостаток того, что революция объясняется как предприятие евреев, прочих инородцев и русских интеллигентов «нерусского направления» (истинно русский человек по определению нерушимо стоит за царя, Россию и православную веру). Создать образ врага (читай: перебить или лишить прав) всех «инородцев» было бы затруднительно: ведь они составляли, как известно, вместе с украинцами и белоруссами около 57% населения империи. Другое дело — «инородцы» одной определенной национальности, названные в списке первыми, которые к тому же скупчили все газеты и через них подняли революцию.

В целом сказанное о евреях в учебнике Иловайского складывается в завершённый антисемитский миф о народе, который все время вредит России и прямо назван «внутренним врагом».

Следует учесть, что именно гимназии закладывали основы мировоззрения будущей бюрократии и интеллигенции Российской империи (сословий, которые принимали решения и формировали общественное мнение), а также то, что в повседневной практике российских гимназий текст учебника зачастую «зубрился на память.» Тогда станет ясно, что перед нами один из важнейших ключей к объяснению взрыва антисемитизма и погромов 1917–1920 гг. Особенно это относится к идейно обосновывавшимся идеологическим и информационным агентством «Осваг» погромам Добровольческой армии (которая, по оценке американского историка П.Кенеза, была ответственна за наибольшее число жертв погромов среди всех армий и партизан Гражданской войны)⁸.

Нельзя не заметить также разительного сходства многих положений Иловайского с текстами сегодняшнего русского антисемитизма. Это свидетельствует о том, что идеология имперского антисемитизма Российской империи, в концентрированном виде выраженная в учебнике, практически без изменений воспринята антисемитами 1990-х. И этот факт делает изучение и деконструкцию антисемитской мифологии еще более актуальными.

ЛИТЕРАТУРА

1. АСТАХОВ В.И. Курс лекций по русской историографии. — Харьков, 1962. — Ч.1. — С. 118–119.
2. ИЛОВАЙСКИЙ Д.И. Краткие очерки русской истории. Курс старшего возраста. 36-е издание. — Москва, 1912.
3. ИЛОВАЙСКИЙ Д.И. Указ.соч., с. 325.
4. Там же, с. 344.
5. Там же, с. 349.
6. Там же, с. 365.
7. Там же, с. 373.

8. PETER KENEZ. Pogroms and White Ideology in the Russian Civil War // JOHN D.KLIER and SHLOMO LAMBROSA, eds. Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), p. 294.

Яна Зайцева

Київ

ОТДЕЛЕНИЕ ИУДАИКИ МСУ

Отделение иудаики было создано в сентябре 1994 года при Международном Соломоновом Университете на базе Центра еврейского образования в Украине. Отделение готовит бакалавров (четырёхлетняя программа) по специальности религиоведение (иудаика) и еврейские языки и культура.

По окончании наши специалисты смогут работать в украинских научно-исследовательских заведениях, в Центре еврейского образования Украины, представительствах отечественных и зарубежных фирм и агентств, украинских и зарубежных университетах, библиотеках, в том числе, в Еврейском отделе Библиотеки Национальной Академии наук. Выпускники будут работать преподавателями иврита, еврейской литературы, еврейской традиции и культуры, переводчиками-референтами, научными сотрудниками, библиотекарями и архивистами.

Для желающих заниматься дальнейшей научно-исследовательской работой будет открыт двухлетний курс магистратуры с дальнейшим написанием диссертации.

При составлении учебного плана мы видели перед собой современного молодого специалиста по иудаике, который:

владеет фундаментальными специальными и гуманитарными знаниями;

имеет высокую культуру специалиста-религиоведа;

рассматривает все современные общественные процессы и явления с точки зрения общечеловеческих ценностей;

обладает знаниями по еврейской истории в контексте общеисторического процесса;

приобрел навыки учебно-педагогической работы по религиоведению в средних учебных заведениях;

стремится к овладению интеллектуальными и моральными ценностями, вхождению в мир религиозной духовности;

владеет тремя современными иностранными языками — иврит, английский, идиш.

Программа подготовки бакалавра по религиоведению ориентирует студента на глубокое овладение фундаментальными и гуманитарными знаниями, изучение основ еврейской религии в контексте мировых рели-

гий, всестороннюю подготовку по проблемам истории еврейского народа в общекультурном аспекте. Программа учитывает новую геополитическую ситуацию и новый круг образовательных и научных проблем, приведших к необходимости подготовки студента к работе во вновь созданных еврейских учебных заведениях Украины и научно-исследовательских центрах. При подготовке бакалавра предполагается избегать конфессиональной ограниченности, заидеологизированности. Все усилия направлены на формирование толерантной, глубоко и всесторонне образованной личности. Программа подготовки бакалавра состоит из двух составных блоков: образовательного и профессионально-ориентированного. Содержание образовательного блока определяется циклами общих гуманитарных и социально-экономических дисциплин (1296 часов). Среди них украинский язык, культурология, политология, социология, психология, педагогика, история Украины, философия и др. Всего 12 дисциплин.

Профессионально-ориентированный блок состоит из общепрофессиональных дисциплин, характерных для этого направления подготовки. Среди них — введение в ТаНаХ и Талмуд, введение в иудаику, еврейская философия и литература, история еврейского народа, а также спецкурсы — история хасидизма, история Израиля, теория и практика перевода с языка иврит, основные религиозно-политические течения современного иудаизма, история сектанства в иудаике.

Практическая подготовка включает также следующие виды практики: социологическая, педагогическая, музейная, этнографическая и библиотечная.

На факультете преподают высококвалифицированные преподаватели, которые имеют зарубежную подготовку и длительный стаж педагогической деятельности. В системе преподавания базовых курсов принимают участие израильские и американские раввины Киевской городской иудейской общины. Основные базовые дисциплины на факультете преподают также ведущие специалисты Иерусалимского, Тель-Авивского Университетов, Университета Гете (Франкфурт-на-Майне) и др. Дисциплины общеобразовательного цикла преподаются ведущими гуманитариями киевских вузов и академических институтов. Для написания годовых курсовых и дипломной работ студенты факультета имеют доступ к работе с книжными и рукописными коллекциями ЦНБ НАН Украины.

В составлении программ мы опирались на многолетний опыт работы Санкт-Петербургского Еврейского Университета во главе с г-ном И. Дворкиным. Отделению оказывает всестороннюю помощь и поддержку Международного Центра содействия университетскому образованию при Президенте Израиля в лице профессора Нехамии Левциона и доктора Леонида Мацеха.

В свою очередь руководство Отделения имеет все основания полагать, что выпускники, получив глубокие знания по философии, истории и языкам, передадут эти знания будущим поколениям и «золотая идишкайт» больше не прервется никогда.

Михаил Зябко, Иосиф Шайкин

Одесса, Киев

НАРОДНОЕ ПРОСВЕЩЕНИЕ, БЫТ И НРАВЫ В ЕВРЕЙСКИХ ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКИХ КОЛОНИЯХ ЮГА УКРАИНЫ

В течение первых шестидесяти лет XIX столетия десятки тысяч переселенцев из местечек и еврейских кварталов городов «черты оседлости» основали 39 еврейских земледельческих колоний.

Бывшие мелкие торговцы, посредники, ремесленники превращались в землепашцев-жителей степных колоний. Первые 8 колоний созданы в 1807-1810 гг. в Херсонской губернии. Колонистам приходилось хозяйствовать в непривычных природных условиях: холод, голод и болезни были их постоянными спутниками. В колониях сохранились религиозные и местечковые традиции, которые в новых условиях трансформировались в своеобразные формы быта и нравов людей земледельческого труда. Наряду с успехами в хозяйственной деятельности, налаживалась еврейская общинная жизнь. Об этом свидетельствуют следующие сведения за 1835 г.: в первых колониях было 7 раввинов, 24 шамеса (причетника) и 43 меламеда (учителя); в каждой колонии действовали молитвенные дома и хедеры¹.

Задолго до введения царским правительством закона об обучении еврейских детей в казенных еврейских училищах, в колонии Нагартав была открыта первая школа. Это событие связано с любопытной фигурой среди «специалистов по еврейству» первой половины царствования Николая I — Гезиановского. Будучи учителем Варшавского еврейского училища, он в 1833 г. представил правительству «Записку» с предложением о решении еврейского вопроса. Рекомендации Гезиановского были широко использованы в законе «Основные начала преобразования еврейского народа в России» (1841 г.). Зная, какое место в планах правительства занимают еврейские колонии, он поехал на Херсонщину. В административном центре еврейских колоний Херсонской губернии — Большом Нагартаве было решено основать школу; на должность учителя генерал-губернатор Воронцов назначил Гезиановского, который представил план религиозного и нравственного просвещения. В каждой колонии должна быть школа. Заведующим должен быть христианин, а вторым учителем —

еврей. Гезиановский подробно разработал даже программу занятий (в ней во многом предвосхищается программа «казенных училищ»). Нужно реформировать также и другие области культурной жизни колонистов. В равнины должны избираться только «просвещенные», колонисты должны «употреблять во всех делах язык российский», синагоги должны быть европеизированы и т.д. Он предложил несколько реорганизовать систему управления колониями, определять в смотрители людей с агрономическим образованием или опытом; они должны завести опытные поля, где будут учиться молодые колонисты.

В колониях было много меламедов, своих и приглашенных со стороны, и колонисты, естественно, не проявляли желания отдавать своих детей на воспитание к выкресту в его школу с необычной программой (например, «Библия по переводу Мендельсона» и т.д.). Словом, вокруг этой школы происходило все то, что через несколько лет повторилось в более широких масштабах во всех еврейских «казенных училищах». Учащиеся набирались с чрезвычайными трудностями. Школа была открыта 18 мая 1840 г. В августе того же года в ней числилось всего 18 человек в возрасте от 9 до 15 лет (по официальной статистике в колониях насчитывалось детей, «способных к обучению» — 488; а учителей — 51).

По словам одного из обследователей, на публичном экзамене, которому подверглись 10 учеников, «не было замечено особых успехов»; зато другой ревизор, внезапно посетив школу, где он застал 4 учеников, устроил им экзамен и обнаружил «замечательные успехи». В 1846 г. начальство констатировало, что школа принесла очень малую пользу, и до сих пор нет еще ни одного ученика, который мог бы занять должность сельского писаря².

В 1841–1858 гг. новые «волны» переселенцев основали еще 30 колоний, где новый быт не выработался. Новое пополнение принесло с собой бытовую атмосферу местечка. Благодаря переселенцам, хасидские настроения в колониях становились все сильнее. Хасидизм, поддерживаемый новыми переселенцами, сохранился и оказал значительное влияние на неудовлетворительное состояние земледелия. Наблюдавшийся в первые десятилетия колонизации некоторый отрыв колоний от еврейского мира был преодолен. Внешне еврейские колонии немногим отличались от обычного еврейского поселения. Колонисты (за исключением части курляндцев) сохранили традиционный еврейский костюм, с которым российское правительство вело борьбу в имперском масштабе. В бет-гамидрашах сидели странствующие «батлоним», функционировали общества «мишнайс» и во всех колониях молодое поколение не училось читать по-русски или по-немецки и не имело достаточных сил, потому что целые дни проводило за чтением раввинских книг в бессамидрашах.

Еще в 1842 г. поселенцы новооснованных колоний с разрешения начальства командировали своих уполномоченных на родину — в Курляндию, Витебскую и Могилевскую губернии — для сбора пожертвований

на постройку молитвенных домов у себя в колониях. В колонии Романовка была создана даже «иешива», которая обслуживала не только колонистов, но и горожан, приезжавших специально с этой целью в колонию. Для «иешивы» собирали особые пожертвования, достигшие в 59-е годы крупной суммы — до 3000 руб. серебром в год (несомненно, эти деньги собирались, в основном, вне колоний).

Жизнь колонистов несла на себе четкую печать еврейского местечка. Попечитель еврейских колоний Демидов отмечал, например: «Женский пол земледельцев самими мужьями устраняется от занятий земледелием.... Кроме сего, еврей один перед другим стараются, чтобы жены их были как можно лучше одеты, и сии избалованные женщины повседневно платье имеют гораздо лучше, нежели порядочные хозяйки русского хлебопашца праздничное, да и сами еврей-земледельцы одеваются против русских лучше... К тому же, всякий почти из евреев не щадит издержек на наем учителя для обучения сыновей своих еврейской грамоте и догмам веры». И в самом деле в колониях проживали мелаеды, не принадлежащие к колониистскому званию. Наблюдатели отмечали большое влияние раввинов на все дела евреев: они разбирали тяжбы, семейные ссоры, супружеские жалобы и пр.³

Цинга, эпидемии гриппа и холеры нередко поражали колонистов; первые колонисты не имели никакой медицинской помощи. В 40-х гг. появились фельдшеры-практики и фельдшеры, прошедшие учебу и практику во время службы в царской армии. Они оказывали посильную помощь, подвижнически спасая людей во время эпидемий. Но этой помощи было недостаточно, и колонисты решили построить свою больницу, где должен был работать дипломированный врач и обученный персонал. В 1849–1850 гг. в Большом Нагартаве была создана больница, получившая название «Нагартавская окружная лечебница»⁴. Это было первое стационарное лечебное заведение в сельской местности огромной Херсонской губернии. Вместо домашних методов лечения колонисты получили возможность пользоваться медицинской помощью в амбулатории или в лечебнице-стационаре. Это внесло положительные изменения в быт семей колонистов, укрепляло их здоровье и нравственность, освобождало их от влияния знахарей и суеверий.

В 1861 г. еврейский деятель Гурович, осмотрев новые колонии в Екатеринославской губернии, писал: «... Нельзя не порадоваться большим успехам, которые сделаны в сельском быту всех еврейских колоний, несмотря на краткое время их существования»⁵.

К концу XIX столетия во всех колониях, помимо хедеров, действовали начальные одно-, двух- и трехклассные школы. В 1898 г. в 20-ти колониях читающих и пишущих по-русски насчитывалось 4,6 тыс. (21% от всего населения); читающих и пишущих только по-еврейски 1831 чел. (8,4%); читающих по-русски и по-еврейски — 2039 — (9,3%) чел. Неграмотных

мужчин практически не было. Таким образом, за 90 лет в колониях произошел большой сдвиг в деле народного образования⁶.

Помимо государственных и общинных школ, функционировали и частные школы. Так, в колонии Малая Сейдеминуха местный земледелец А.Л.Шайкин, получивший в Херсоне диплом народного учителя, открыл частную еврейскую школу, действовавшую 27 лет (с 1890 г. до 1917 г.) В течение 3-х лет ученики за умеренную плату изучали русский и еврейский языки, русскую и еврейскую историю, географию, Библию и Талмуд.

В 1901 г. в колонии Ново-Полтавка открылось 3-годичное сельскохозяйственное училище, оказавшее большое влияние как на общий культурный уровень молодого поколения колонистов, так и на повышение агрокультуры их хозяйств.

В связи с острой нехваткой мест в школах, в 1910–1914 гг. в ряде колоний были построены школьные здания, отличавшиеся прекрасной архитектурой и хорошими условиями для учебного процесса. Благодаря этому, практически все дети колонистов получали начальное образование не только в хедерах, но и светское на русском и еврейском языках в государственных школах.

Последний предреволюционный обследователь колоний М.Земцов писал, опираясь на обширный статистический материал: «С каждым годом колонии крепнут. Доживают свой век люди прежних неземледельческих привычек, и на смену им уже давно явился и все более усложняется другой тип людей, выросших среди крестьянского труда, с привычными думами и стремлениями истых земледельцев»⁷.

Колонии не погибли и в безмерно тяжелые годы гражданской войны и погромов, жестоко обрушившихся на них. Тогда они еще раз доказали свою жизнеспособность и право на лучшее будущее.

До революции подавляющее большинство населения было религиозным. Первыми атеистами в советское время стали активисты, члены партии и комсомольцы. Дети, молодежь, учившиеся в советской школе, без труда отлучались от религии. Прекратилось обучение в хедерах при синагогах, не соблюдались обряды обрезания у младенцев и «бар-мицвы» (обряд посвящения 13-летнего мальчика во взрослого). После громкой антирелигиозной кампании закрыли все синагоги. Однако верующие собирались для молитв в жилых домах, традиционные еврейские праздники отмечало почти все население, но перестали строго соблюдать религиозные требования к пище; день отдыха перенесли с субботы на воскресенье; возникло новое явление — смешанные браки.

Основным продуктом питания колонистов являлся пшеничный хлеб и мучные изделия — лапша и галушки, замешанные на яйцах. Главным мясным продуктом была курятина — отварная и жареная. Обычно ели куриный бульон, борщ, овощи и фрукты. Любимые блюда колонистов — фаршированная рыба и фиш-картофелес (рыбно-картофельный суп с

мелко нарезанным луком и перцем), а также цимес (сладкая фаршированная морковь). Обычными в рационе были молочные продукты: парное и топленое молоко, творог и брынза, сливки и сливочное масло.

Одежда колонистов отличалась от традиционной одежды местечковых евреев: фуражки с козырьками, башлыки в холодное время года, куртки, пиджаки и брюки. Большинство колонистов перестали носить бороды, многие надевали на рубашки модные галстуки. Женщины и девушки не покрывали голову платками и косынками, остригали традиционные косы. Как и горожанки, девушки-колонистки носили короткую стрижку, завивали волосы, носили короткие платья и юбки, пользовались косметикой. Комсомольцы шили из хаки полувоенные костюмы.

Семейная жизнь колонистов в этот период освобождалась от многочисленных ограничений, предписанных Библией и Талмудом.

В отличие от дореволюционных времен, жизнь колонистов наполнилась политической и общественной работой, связанной с коллективизацией хозяйств, ликвидацией неграмотности, проведением советских праздников и участием в художественной самодеятельности. Часто устраивались карнавалы, антивоенные демонстрации, факельные шествия, на которых распевались революционные и атеистические песни.

На первый план выдвинулись партийные, советские и колхозные активисты, ставшие проводниками политики партии на селе. Громкие ораторы на собраниях говорили о том, как лучше работать, как с пользой для государства устроить хозяйственные дела, бичевали империалистов, врагов советского народа, расхитителей народного добра, бюрократов, нерадивых работников.

Дети учились в школах на еврейском языке. Молодежь уезжала в город на учебу, а те, кто оставались, кончали курсы механизаторов и садились на трактор или комбайн.

В конце 20-х и в 30-е гг. на юге Украины действовали три еврейских национальных административно-территориальных района (Калининдорфский — на Херсонщине, Сталиндорфский — недалеко от Кривого Рога и Ново-Златопольский — к юго-востоку от Запорожья) и десятки сельсоветов. Национальные районы и сельсоветы играли большую роль в подъеме национального самосознания, в социально-экономической и культурной жизни еврейских колоний. Управление, судопроизводство, обучение в школах, культурно-просветительская работа велись, в основном, на еврейском языке. На этом же языке выходили районные многотиражные газеты. В колониях Калининдорфе и Нововитебске педагогические техникумы готовили национальные кадры учителей, а агрономические техникумы в Ново-Полтавке и Львово — агрономов, зоотехников, механизаторов и мелиораторов. В середине 30-х гг. в национальных районных центрах появились общеобразовательные средние еврейские школы.

Но в конце 30-х гг. еврейские школы и техникумы преобразовывались в русские и украинские, было прекращено издание еврейских газет,

агитационно-массовая и культурно-просветительская работа переходит с еврейского языка на русский и украинский.

Гибель всего еврейского населения колоний в результате фашистского геноцида в 1941 г. привела к исчезновению своеобразного быта и нравов евреев-земледельцев, создававшихся в течение почти 140 лет на юге Украины.

ЛИТЕРАТУРА

1. БОРОВОЙ С.Я. Еврейская земледельческая колонизация в старой России. — М., 1928. — С. 111.
2. Там же. — С. 180, 181.
3. Там же. — С. 168, 170.
4. Государственный архив Одесской области. — Ф.6 — Оп.6 — Д.161 — Л.3.
5. БОРОВОЙ С.Я. — С.195.
6. Сборник материалов об экономическом положении евреев в России. Издание еврейского колонизационного общества. — СП, 1904. — Т.11, табл.6.
7. ЗЕМЦОВ М. Еврейские крестьяне. — СПб, 1909. — С. 56.

Михаил Кальницкий

Киев

ПРАВОВОЙ СТАТУС ЕВРЕЕВ КИЕВА (1859–1917 гг.)

С 1794 г. Киев и Киевская губерния вошли в «черту еврейской оседлости» — зону, открытую для проживания и деятельности евреев в Российской империи. Однако указ Николая I от 2 декабря 1827 г. (все даты по старому стилю) запретил евреям постоянное жительство в Киеве; проживавшие здесь евреи подлежали выселению, и лишь некоторые их категории могли приезжать на ограниченное время, причем для их пребывания назначались два особых подворья. Таким образом, еврейская община в городе была ликвидирована. Правда, в 1854–55 гг. (в период Крымской войны) в Киевском арсенале, местном гарнизоне и окружном управлении путей сообщения служило некоторое количество евреев — нижних чинов. Губернские власти разрешили открыть для них пять небольших молелен, которые имели не общинный, а ведомственный характер.

Однако при следующем царе — Александре II — возникли предпосылки для возрождения общины. Появились правовые основания для постоянного проживания некоторых евреев в Киеве. Прежде всего, были оговорены категории еврейского населения, которые получили право повсеместного жительства в Российской империи — так сказать, «полезные евреи», для которых заведомо не составляло труда адаптироваться к нееврейской среде. С 1859 г. к таковым отнесли купцов 1-й гильдии, которые могли приписаться

к купечеству любого города, если: 1) до издания постановления уже пребывали в этой гильдии и пробыли в ней не менее двух лет, или 2) записались в 1-ю гильдию после издания постановления и пробыли в ней не менее пяти лет. Такие купцы наделялись «всеми правами, коренному русскому купечеству по сей гильдии присвоенными».

С 1861 г. вне черты оседлости могли проживать лица с высшим образованием, круг которых в 1879 г. был расширен представителями медицинских профессий — аптекарскими помощниками, дантистами, фельдшерами, повивальными бабками и изучающими эти профессии. Далее, повсеместное потомственное право жительства было предоставлено евреям, прошедшим воинскую службу на основании рекрутской повинности: с 1860 г. — служившим в гвардии, а с 1867 г. — всем вообще отставным нижним чинам; в 1904 г. этим правом наделили евреев — участников боевых действий на Дальнем Востоке (в русско-японской войне). Наконец, основанием для проживания вне черты оседлости могло быть и занятие ремеслом, о чем выдавалось соответствующее свидетельство. Все перечисленные «полезные евреи» получали возможность иметь при себе членов своей семьи.

Но, кроме того, 11 декабря 1861 г. царь утвердил мнение Государственного совета о порядке разрешения евреям постоянного и временного пребывания в г.Киеве. Это специальное постановление гласило, что право пребывания в Киеве распространяется:

1. На купцов первой, а также и второй гильдии с семьями, приказчиками и прислугой — через пять лет после получения гильдейского свидетельства и на весь срок его действия;

2. На состоящих на службе — до окончания срока службы;

3. На привозящих на продажу «жизненно важные припасы и другие предметы свободной торговли» — в торговые дни;

4. На приезжающих для покупки разных материалов, для доставления работ своего мастерства, по перевозу пассажиров и извозу клади — в течение двух недель;

5. На лечащихся минеральными водами и в клиниках Киева — до конца курса лечения;

6. На воспитанников учебных заведений — в течение всего срока обучения;

7. На обучающихся ремеслам и фабрично-заводскому производству — в течение срока, обозначенного в соответствующих контрактах и свидетельствах.

В любом другом случае еврей мог приехать в Киев по специальному разрешению генерал-губернатора, которое давалось на шесть недель и при необходимости продлевалось до полугода. Нужно, однако, заметить, что в этом постановлении была сделана существенная оговорка: все перечисленные в ней категории еврейского населения могли останавливаться и жить только в Лыбедской и Плоской частях (согласно поли-

цейскому делению, эти участки размещались соответственно вдоль реки Лыбедь и за линией Верхнего и Нижнего валов).

Такая оговорка послужила причиной того, что местные власти пытались вообще оспорить право евреев приобретать недвижимость где-либо в Киеве, кроме Лыбедской и Плоской частей. По этому поводу состоялось решение общего собрания 1-го и кассационного департаментов Сената (3 ноября 1886 г.) В нем четко оговаривалось, что постановление от 11 декабря 1861 г. не заменяет для Киева законов о повсеместном праве жительства «полезных евреев», но лишь дополняет их (в частности, названные в постановлении 1861 г. купцы 1-й и 2-й гильдий не обязаны были приписываться именно к киевскому купечеству, как это требовалось бы согласно законоположению 1859 г. о повсеместном жительстве). Сенат подчеркнул всеобщий характер закона 1859 г.: «...в нем не сделано никакого исключения, и уже по одному этому он не может быть толкуем ограничительно; если бы такой город, как Киев, занимающий как по историческому, так и по экономическому своему значению одно из первых мест среди городов Российской империи, не подходил под действие сего закона и пребывание в нем евреев должно бы по-прежнему считаться воспрещенным, то, конечно, это было бы высказано в таком общем законе, объемлющем, как прямо в нем выражено, все вообще города империи».

После этого административный произвол не мог уже ограничить дееспособность еврейских предпринимателей и интеллигентов. Но в ряде других случаев этот произвол сохранялся. В частности, по поводу открытия новых еврейских молелен на Киев не распространялся общий норматив: одна молитвенная школа на 30 и одна синагога на 80 еврейских домов. Закон гласил, что «евреи могут беспрепятственно отправлять общественные молитвы лишь в местах общей их оседлости» (ст.1060 т.XI ч.1 Свода Законов), а потому разрешение молитвенных домов в Киеве оказалось прерогативой Министерства внутренних дел и требовало сложных и длительных хлопот.

В тех случаях, когда «право жительства» зависело от местных органов, возникали разнообразные возможности для взяточничества. К примеру, купец 1-й гильдии, ввозящий в Киев, согласно закону, четырех слуг-евреев, должен был представить на них свидетельство о благонадежности. По логике, такое свидетельство следовало бы брать в той местности, откуда прибыла прислуга. Но закон требовал иного: свидетельство выдавала полиция местная, то есть киевская. Как можно было без хлопот добиться от киевских полицейских чинов признания благонадежности совершенно неизвестных им евреев? Для этого существовала негласная такса: купец платил сто рублей в год — и все четверо слуг благополучно пристраивались. Нередко полицейские чины поселяли в Киеве евреев под видом приказчиков какого-либо коммерсанта, которому не требовалось их столько, сколько позволял закон. Современники рассказывали, что

во времена «черты оседлости» служба в Лыбедском и Плоском участках, где проживало наибольшее количество «подопечных» евреев, являлась предметом вождения для всей киевской полиции. Аналогично вели себя иные ремесленные старшины, выдававшие свидетельства на право заниматься ремеслом, или врачи, которые подписывали направление на лечение в киевской клинике. Иногда создавались искусственные поводы к взиманию поборов. Так, в январе 1895 г. всех киевских евреев неожиданно обязали в двухнедельный срок обновить «виды на жительство». Нетрудно представить себе, как злоупотребляли административные чиновники возможностью пригрозить задержкой при оформлении нового документа.

При всем этом в городе регулярно пребывало немалое количество евреев, вовсе не имевших права на проживание в Киеве. С такими полиция непримиримо боролась. Днем их нельзя было трогать, так как на въезд в Киев в пределах суток особого разрешения не требовалось, зато по ночам нередко производились облавы в гостиницах и частных квартирах. Выявленные при этом бесправные евреи выдворялись по месту жительства этапным порядком. О подобных ситуациях не раз упоминала историческая и художественная литература.

Попытки пересмотреть правовое положение евреев в Киеве не приводили к ощутимым результатам. В конце 1906 г. по инициативе П.А.Столыпина Совет Министров предложил на рассмотрение царю проект «О пересмотре постановлений, ограничивающих права евреев». Проект содержал ряд предложений по предоставлению евреям некоторых дополнительных прав. Положение о черте оседлости сохранялось, но Киевская губерния упоминалась там без традиционного примечания «кроме г.Киева». Смысл столыпинского проекта состоял в том, что сравнительно небольшие уступки позволят нейтрализовать требование полного еврейского равноправия, логично вытекающее из царского манифеста о свободах 17 октября 1905 г. Однако и такое скромное послабление не нашло поддержки у самодержца. Николай II вернул проект Столыпину со словами: «Несмотря на самые убедительные доводы в пользу принятия положительного решения по этому делу, — внутренний голос все настойчивее твердит мне, чтобы я не брал этого решения на себя». Так Киев по-прежнему остался за пределами черты оседлости. Государственная дума также не поддержала Столыпина в этом вопросе — возможно, потому, что оппозиция не хотела уступать ему инициативу. Потом премьер-министр сам оставил мысль о расширении еврейских прав и провел ряд совершенно противоположных решений, ужесточивших дискриминацию евреев в России.

Даже когда шла мировая война и министр внутренних дел Н.Щербаков разослал циркуляр (15 августа 1915 г.) об отмене черты оседлости «ввиду чрезвычайных обстоятельств военного времени и впредь до общего пересмотра в установленном порядке», руководство Киевского военного округа «не признало возможным распространить действия указанного

циркуляра на Київ», ссылаясь на «перегруженность Киева пришлым элементом и беженцами». Окончательная отмена всех правил, ограничивающих пребывание евреев в «матери городов русских», произошла только в результате Февральской революции 1917 года.

ЛИТЕРАТУРА

1. Систематический сборник разъяснений Правительствующего Сената по делам о жительстве евреев. Сост. М.ЛОЗИНА-ЛОЗИНСКИЙ. — СПб, 1902.
2. Руководство к русским законам о евреях. Сост. М.И.МЫШ. — СПб, 1904.
3. Киев в восьмидесятых годах. Воспоминания старожила. — К., 1910.
4. Убийство Столыпина. Свидетельства и документы. Сост. А.СЕРЕБРЕННИКОВ. — Рига, 1990.
5. Киевлянин, 1895 г., 7 января, № 6.
6. Киевская мысль, 1915, 20 августа и 6 сентября (№ 230, 247).
7. Российский государственный исторический архив (СПб), ф. 821, оп. 8, д. 153.
8. Гос. архив Киевской обл., ф. 1, оп. 295, д. 56477.

Петро Кизименко

Кіровоград

ЄВРЕЇ В ЄЛИСАВЕТГРАДІ (КІНЕЦЬ ХVІІІ — ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТЬ)

Перші поселенці єврейського походження почали з'являтися в Єлисаветграді (тепер — Кіровоград) вже через кілька років після заснування фортеці Святої Єлисавети (1754), що поклала початок місту. Спочатку це були купці. Але вже після 1772 р. до міста почали переселятися і міщани-євреї. У 1791 р. Єлисаветград входить до т.зв. «смуги єврейської осідлості», і переселення євреїв до міста поступово набуває масового характеру. В опису міста 1796 р. сказано, що на цей час тут мешкало вже 423 особи єврейської національності.

У ХІХ — початку ХХ століть в Єлисаветграді відбувається бурхливий ріст єврейського населення. По ревізії на 12 грудня 1859 р. в місті мешкало 2323 євреї, тобто кожний третій міщанин був євреєм.

У джерелах середини ХІХ століття також згадується 3 дерев'яні синагоги та єврейська богодільня на 20 осіб, при якій невдовзі було організовано лазарет, а також молитовна школа єврейської громади, де в 1844 р. навчалось 140 учнів.

В Єлисаветграді євреї створюють свої органи міського самоврядування, наприклад кагал, який виконував духовні, загальноосвітні та фінансово-адміністративні функції. Крім кагалу, в Єлисаветграді у 1832 р. існувала єврейська реміснича управа як орган самоврядування цехових ремісників. Створювались і тимчасові органи: так, у 1848 р. поряд з

християнським було створено і єврейський комітет для протистояння епідемії холери.

У 1837 р. в Єлисаветграді було запроваджено коробочний збір, тобто сукупність кількох податків, прямих та посередніх, запроваджених для єврейського населення. В 1850 р. по місту було оголошено розпорядження про зміну євреями одягу та про стягування з них встановленого податку за носіння одягу минулих часів. Крім того, лише з євреїв стягувався свічковий податок (зі свічок, що запалювались євреями у п'ятницю ввечері при зустрічі «цариці — суботи») та податок з друкарень за друкування книг єврейською мовою.

У тому ж 1850 р. в Єлисаветграді оголошено розпорядження про відведення місць євреям під забудову виключно в окремих кварталах. Таким чином, як і в багатьох інших містах смуги осідлості, створювалось своєрідне гетто.

На середину XIX століття в Єлисаветграді було 13 першорядних та 7 другорядних хедерів (початкових шкіл). У 1851 р. було відкрито перше, а в 1890-х рр. друге державні єврейські училища. Першорядну Талмуд-Тору (безкоштовна школа для безпритульних та найбідніших дітей) відкрито у вересні 1858 р. На 1899 р. у першому єврейському державному училищі навчалось 114, у другому — 109, в Талмуд-Торі — 129 учнів. На початку XX ст. були також відкриті професійна єврейська жіноча школа та єврейське жіноче училище. Єврейське товариство сприяння розповсюдженню початкової та професійної освіти серед жіночого єврейського населення давало початкову освіту і навчало ремеслу дівчаток з найбідніших верств єврейського населення міста. Крім цього, з міських єврейських благодійних товариств початку XX століття слід відзначити «Общество пособия бедным евреям», при якому була безкоштовна їдальня та пільгова каса.

В Єлисаветграді початку XX ст. існувала єврейська громадська лазня з купальнями, єврейський нічліжний притулок, два єврейських кладовища, 13 синагог та молитовних будинків. Підприємцям-євреям у місті належали деякі цегельні, машинобудівні та чавуноливарні заводи, пивоварні, фабрики, чинбарні, фотомайстерні, друкарні, млини, маслобойні, хлібопекарні, аптеки, торговельні заклади...

Динаміку зростання питомої ваги єврейського населення в Єлисаветграді віддзеркалює таблиця:

Рік	Всього населення	В тому числі іудейського віросповідання
1887	57059	1538
1897	61478	23967
1907	72545	28275
1911	75671	25518

Таким чином, на початку ХХ ст. до 40 % міщан були євреями. І це не дивлячись на значну еміграцію євреїв з Росії (звичайно, і з Єлисаветграда також) наприкінці ХІХ — початку ХХ століть. До речі, перші 70 родин, що емігрували до США з Росії, були саме єлисаветградськими.

Під час виборів до Єлисаветградської Ради робочих і солдатських депутатів, що відбулись напередодні Великої Жовтневої революції, найбільшої популярності у єлисаветградців набув Бунд, що на виборах виступав з іншими єврейськими організаціями лівого напрямку у єврейському національному блоці, який набрав майже удвічі більше голосів (більше 36%), ніж кадети (18,5%), — друга за популярністю у міщан політична сила.

Роман Кирчів

Львів

ГРОМАДЯНСЬКО-ГУМАНІСТИЧНА ОСНОВА «ЖИДІВСЬКИХ МЕЛОДІЙ» ІВАНА ФРАНКА

Безперечно, цикл «Жидівські мелодії» І.Франка, починаючи вже від його назви, пов'язаний з традицією «Єврейських мелодій» у європейській літературі (Дж.Байрона, Г.Гейне, М.Конопницької та ін.). Але превалюючим фактором у його генезисі були актуальні громадянсько-гуманістичні тенденції українського поета. Передусім заперечення ідеології антисемітизму, палкий протест проти інспірування ворожості до євреїв і єврейських погромів, що за прямою спонукою і потуранням урядових чиновників наростали в Росії у 80-х роках ХІХ ст. Уже при виникненні першого вірша «Самбатіон», що з'явився у 1883 р. під назвою майбутнього циклу «Жидівські мелодії», І.Франко у своєму вступному слові поставив у пряму залежність від єврейських погромів у Росії в 1881 р. та викликаной ним атмосфери тривоги серед єврейства у підавстрійській Галичині.

Наступного року під цією назвою з'явився вірш «Пір'я», також цілком позначений гнітючим настроєм єврейських погромів у Росії. Подаючи ці два вірші циклу у першому виданні збірки «З вершин і низин» (1887 р.), І.Франко зазначив, що його вразила поширювана в той час єврейська пісня з повторюваною апострофою до пір'я «З розбитих жидівських перин».

Інші шість творів циклу (в їх числі і обширні поеми), які були написані під час третього десятиденного арешту І.Франка у серпні-жовтні 1889 р., постали під впливом почутих розповідей про євреїв і роздумів поета над єврейською проблематикою. Вірш «Асиміляторам» усім своїм ідейним пафосом спрямований не тільки проти ворогів єврейства, що намагались «пригнути жидів, покорити... їх мову й закон розорити», але й поневолювачів інших народів, зокрема українського, мова і права якого

також найбрутальнішим способом потоптувалися різноманітними асиміляторами.

Палкий патріотизм біблійного Якова, який заповідає похоронити його не «єгипетським звичаєм», а на степовому шляху, по якому його плем'я змагатиме до свободи, до рідного краю Палестини («Заповіт Якова»), екстраполюється і на волелюбні змагання українського народу.

Поєми «Сурка», «У цадика», «З любові», «По-людськи» — не тільки талановите, з глибоким знанням і психологічною проникливістю відтворення типових реалій життя і характерів галицьких євреїв. Вони репрезентують переборення традиційного стереотипу показу єврея в українській літературі лише як визискувача, панського прислужника, лихваря-«п'яв-кеса» і намагання сколихнути читача стражданнями знедоленої наймички Сурки, прагненням простих, чесних людей з єврейського середовища до щастя, неопоганеної «гешефтом» любові, до того, щоб «чоловіком з людьми бути».

Сильно пролунала в цих творах тема добросусідського співжиття і співпраці євреїв з українським народом, серед якого і на землі якого вони живуть, — «як свій з своїм», «по-людськи». Ця тема порушується І. Франком у багатьох його творах — художніх і публіцистичних. У «Жидівських мелодіях» вона набула особливо яскравого і сугестивного виразу.

Саме ця актуальна ідейно-змістова наповненість поетичного циклу Франка, його високий гуманістичний пафос, спрямований до свідомості і почуттів сучасника, ліро-епічна фактура і стилістика з майстерним використанням єврейських мовних, фольклорних і етнографічних елементів найбільшою мірою збагачують традицію «Єврейських мелодій» у світовій літературі, роблять твори цього циклу неповторним явищем.

Конче треба, щоб з «Жидівськими мелодіями» І. Франка — в оригіналі і в добрих перекладах — міг познайомитися якнайширший єврейський читацький загал. Це найкраще переконало б його, наскільки абсурдними є тенденційні видумки деяких авторів про антисемітизм великого українського письменника і мислителя.

Жанна Ковба

Дрогобич

ДОКУМЕНТАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ ПРО РЯТУВАННЯ ЄВРЕЇВ МІСЦЕВИМ НАСЕЛЕННЯМ ГАЛИЧИНИ У РОКИ ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Проведено дослідження фондів Львівського державного обласного архіву, проаналізована місцева періодика Львова 1941–44 рр., виявлені й опитані безпосередні свідки подій або їх нащадки.

У фондах губернатора дистрикту Галичина, міського староства, поліційних установ (ф. Р-24, Р-35, Р-37, Р-161) виявлено 29 справ з документами, які стосуються єврейського населення, взаємин місцевого населення з євреями у 1941–44 рр. Документи спростовують усталені рядом авторів версії про стихійне або й планомірно-організоване знищення євреїв і участь у цих акціях Управи м. Львова, української міліції вже з перших днів окупації. Так, розпорядження німецької влади стосовно євреїв видавалися з посиланням на розпорядження від 13 вересня 1940 р. 29 квітня 1941 р. «Про обмеження побуту жидів в «Генеральнім губернаторстві». Документи свідчать, що у Львові, як і на теренах всієї Галичини, німці зустрілися зі значними труднощами так званого «вирішення єврейського питання».

Протягом липня-жовтня 1941 р., весни-літа 1942 р. у Львові й околицях поступово вводились: обов'язкова реєстрація євреїв, носіння спеціальних відзнак, організація трудових таборів, спеціальних єврейських «мешканцевих дільниць», гетто, таборів смерті.

13 серпня 1941 р. були ліквідовані відділи української міліції, фактично утворені ще 29–30 червня організаціями ОУН для нагляду за дотриманням порядку. Формувалися нові загони української допомогової поліції, яка була підпорядкована СС.

Численність розпоряджень, наказів німецької влади, публікацій у місцевій пресі («Українські щоденні вісті», «Львівські вісті», «Gazeta Lwowska») дають змогу зробити висновок, що німцям не вдалося проводити безперешкодно свою політику, яка пройшла випробування у Німеччині, окупованій Польщі.

У Львові німці з перших днів почали використовувати масовий страх, жалобу місцевого населення, зтероризованого масовими розстрілами, арештами, вивезенням у Сибір, особливо жахливими подіями, пов'язаними з відступом-втечею радянських урядовців та військ 22–29 червня 1941р. Євреїв виставляють винуватцями усіх трагедій. Розгортається масова пропаганда проти них: це вони придумали й поширювали комуністичний більшовизм, це вони «за Советів» арештовували й розстрілювали, це вони вже за часів «нового життя» спекулюють, скуповують продукти, чим позбавляють владу можливості забезпечити населення харчами. Це євреї поширюють у місті інфекційні захворювання. І взагалі євреї трактувалися як особи, що призводять до різних антигромадських вчинків і настроїв (характерна стаття невідомого автора 5.XII.1941 р. у газеті «Львівські вісті» «Жидівська деструкція у побудові нового життя»). У різних формах: через розклеювані по місту афіші з червоними опасками (трьома мовами: українською, німецькою, польською), пресу, частково радіо (хоч усі приватні радіоприймачі, крім детекторних, були конфісковані) до місцевого населення доносили інформацію, яка повинна була формувати поведінку щодо євреїв. Згідно з розпорядженнями за переховування євреїв, надання їм роботи розстрілювали не лише винну особу,

але й причетну до цього родину, включаючи й немовлят. Не раз за недонос заодно розстрілювали й сусідів.

У розпорядженні від 15 жовтня 1941 р. повідомлялося, що смертю каратимуться «підбурювачі та помічники... Намір буде караний, як довершений чин. У випадках легких проступків може бути примінена кара тяжкої в'язниці або арешту».

Такі розпорядження, ставлення німецької влади до євреїв буквально приголомшили, шокували місцеве населення. Як згадує пані Ю.Юник: «Що казати, на правду мали серце на жидів, особливо як бачили вбитих у тюрмах, чули про розстріли, вивезення, але такого, що німці почали чинити проти жидів, годі було собі якось потракувати. Прецінь то були наші жиди, з якими жили щодня».

Про «ефективність» німецької пропаганди свідчать самі її творці. У лютому 1942 р. співробітник відділу пропаганди у доповіді губернатору писав: «Методи і способи виселення жидів далекі від вироблення поваги населення до німецької влади. Взагалі, треба визнати, що різні заходи так катастрофічно вплинули на роботу відділу пропаганди, що надзвичайно важко, а часто майже неможливо домагатися бажаних спокійних настроїв серед населення»¹.

Начальник СС і поліції Галицького округу Ганс Катцман у звіті 30 квітня 1943 р. писав, що «...цивільна влада не в стані наблизити позитивне вирішення єврейського питання», що «...міська адміністрація Львова не змогла змусити єврейське населення переселитись у єврейський квартал й проблема була вирішена силами, підпорядкованими СС і поліції». Катцман, перераховуючи заходи СС у справі переселення євреїв, організації примусової праці, відправки в «евакуацію» (на знищення), зауважує: «Коли під час подальших перевірок (силами СС — Ж.К.) євреїв арештовували, більшість роботодавців намагалися захищати євреїв. Часто це робилося способами, котрі не можна інакше визначити, як ганебні»².

У Львові, як і по всій Галичині, на фоні арештів, заборон, обшуків, хабарництва швидко зникали будь-які ілюзії, германofільські настрої, які були характерні для населення ще з часів Австро-Угорщини. Львів'янин Е.Наконечний — свідок подій тих часів, пише: «Старі львів'яни були шоковані, бо пам'ятали добропорядних, нещідкуних австрійських урядників». А в часи німецької окупації «за хабар у 20 тис. окупаційних злотих, попри заборони ходили у гетто, за хабарі викупували в'язнів»³.

Життя кожної родини, кожної людини висіло на волоску. Здавалося, у цьому пеклі повинні були щезнути людські взаємини, допомога, порятунк.

У Львівському обласному архіві (ф. Р-17) виявлено 30 справ осіб, засуджених спеціальним судом (Sondergerichte), який розглядав кримінальні справи місцевого населення. Ці справи стосуються людей, засуджених лише за переховування і допомогу євреям. У справах протоколи допитів арештованих, свідків, висновки слідчих, писані німецькою, українською,

частіше польською мовами, але з обов'язковим перекладом німецькою. Арештовували за доносами, під час тотальних перевірок помешкань «єврейських акцій», на ринках, іноді просто на вулицях. Прізвища доносики, як правило, не вказуються. Характерна деталь — майже у кожній справі зустрічаємо намагання слідства, попри всякі заперечення оскаржених, зізнатися в тому, що від євреїв вони одержували гроші, цінності, інші матеріальні блага.

Більшість засуджених — мешканці Львова й навколишніх сіл та містечок. Зі списаних протоколів допитів можемо дізнатися, що переховували й допомагали євреям українці, поляки. Так, Розалія Пирська, Єва Бодак, Розалія Сурма, Петро Ворона, Анна Конська, Казимир Малко переховували знайомих їм до війни євреїв у 1942–44 р. Терміни переховування були різні — від тижня до 9 місяців. Дехто з переховуваних не мав ні грошей, ні речей, щоб продати й прожарчуватися.

Антонія Хомчинська, Анна та Йосип Бернатовичі переховували зовсім незнайомих людей. Віра Роземан, Анна Гурська, Петро Фінк дали притулок єврейським дітям.

Молодого підлітка з містечка Судова Вишня Володимира Лемеца звинувачують у тому, що під час його чергування при дуже дивних обставинах втекла з камери попереднього ув'язнення молода єврейка Пепі Райхенберг. Усі пояснення В.Лемеца слідчий вважає «виссаними з пальця», бо він походить з жидівкою з одного села й мусив її знати⁴.

Не всі прізвища євреїв, яких рятували, названі у документах слідства. Так, вказані імена Мозеса й Марека Бернштайна, жінок Вайтруб, Кнауф, Бляуер, яких переховувала з червня 1943 по лютий 1944 р. у Львові Михалина Мерська; Максиміліана Турдельтаута, п'ятирічного хлопчика, переховував майже два роки Петро Фінк зі Львова, інженера Еделя Зигмунта переховувала з червня 1943 по травень 1944 р. Стефанія Цієплік. Подружжя Шнайдер з сином з січня по квітень 1943 р. на горіщі переховувала родина Розалії Пирської. Анна Конська у селі Пленіков поблизу Перемишля на Львівщині дала притулок 14-річній Донії Цвевен, батьків якої Анну й Давида знала до війни. Дівчинка після загибелі батьків десь переховувалася, а 12 червня 1944 року прийшла увечері голодна й попросила хліба. Анна виправдовувала себе на допиті, що «мені стало шкода дівчинки, бо була вона нещасна, я сховала її у стайні і ніякої заплати від неї не отримувала»⁵. Єдина особа серед оскаржених засуджена до страти заочно. Це поляк Міхал Цієслушинський зі Львова, працівник страхової каси. Йому вдалося втекти разом з євреями, яких він переховував⁶.

Кожна справа оскаржених у суді по-своєму індивідуальна. Але усі вони — незаперечне свідчення людського співчуття, горя, опору фашистській машині знищення людей.

У процесі дослідження записані й розповіді нині живих, які були або свідками подій, або самі допомагали євреям чи пам'ятають про те, як

це робили їхні родичі, знайомі, сусіди. Варто зауважити, що свідчення цих людей, як і саме їхнє існування, є унікальним явищем, бо фактично Галичина пережила у 40–50-х рр. демографічну катастрофу і, як вважає корінний львів'янин Євген Наконечний (що багато у чому збігається із статистикою), з довоєнного населення Львова залишилось десь 3–5%.

З кількох розповідей різних людей встановлено факт порятунку семи єврейських родин, які до війни проживали у селі Корчин Сколівського району. Мешканці Корчина, нині літні Анастасія Меленчук, Омелян Карачорт, розповідають, що були врятовані родини Лейби, Мошка, Янкеля, Чмоли, Вайцнера, Йоськи. Усіх прізвищ не пам'ятають, бо були підлітками, а у селі євреїв називали саме так. Про обставини переховування, пов'язані з діяльністю УПА, з законспірованими кривками після усього пережитого і за німців, і за радянських часів фактично не розповідають, хоч, можна думати, знають. Омелян Карачорт висловився коротко: «То ще не на часі, не знати, що буде далі». Факт переховування євреїв підтверджує відомий етнограф Роман Кирчів, який народився і виріс у Корчині, де й нині проживають його родичі. Іван Харів, нині мешканець Дрогобича, походить з родини голови читальні «Просвіти» села Бронниця Самбірського району. На початку війни мав 16 років. Добре пам'ятає, як село завмерло від жаху, коли почалося полювання на євреїв. Серед цих страхіть возив їжу у лісову схованку для чотирьох єврейських дівчат і хлопця у вересні-жовтні 1941р. Пам'ятає, як у селі потай збирали для них харчі. З розповідей батька, нині покійного, дізнався, що видав схованку євреїв поліцай, мешканець сусіднього села Биків, котрого прирекли на смерть і стратили у 1943 р. вояки УПА. Про факти виживання змішаних єврейсько-українських, єврейсько-польських родин В.Залізного, П.Беднарчика розповідав Іван Гураль зі Львова. Львів'янка Євгенія Барнич розповідала, як її батьки у центрі міста, маючи трьох дітей (вона — найстарша, мала 12 років), переховували у своєму приміщенні 16-річну єврейську дівчину, доньку знайомих. Пані Барнич пам'ятає, що на прохання матері й батька, пізно увечері, у час комендантської години перевела дівчину в інший квартал, де на неї чекали люди, які повинні були усіх членів родини, що лишилися живі, переправити до Румунії.

Про існування у Львові спеціальних провідників, які виводили з міста євреїв, пам'ятають з розповідей родичів пані Ю.Юник, Р.Качур.

Петро Василюшин, Ольга Трачук згадують про факти допомоги євреям поліцаїв-українців з кримінальної, допомогової поліції. Поліцаї «не помічали» схованок у помешканнях при перевірках, не брали до уваги доноси як за винагороду, так і без усякої платні.

М.Петрашек, Л.Пазуняк розповідали про своїх друзів та знайомих, які загинули після арешту в таборах (Микола Щурат, син відомого у Львові літератора Василя Щурата) або були розстріляні без усякого слідства й суду разом з родичами за допомогу євреям.

Отримана інформація від різних осіб нині перевіряється. Перевірка вимагає зусиль та часу. Але вже можна зробити попередні висновки про участь українських поліцаїв у рятуванні євреїв. Розповіді підтверджують судові справи Спеціального німецького суду (справи В.Лемеца, Анни та Йосипа Бернатовичів).

Збирання фактів «живої історії» поряд з опрацюванням документів архівів і написаних спогадів є дуже потрібним і актуальним. Потрібно враховувати і фактор часу, і те, що у Галичині частина довоєнного населення загинула, частина виїхала добровільно (поляки, євреї, які пережили війну, — у Польщу або й далі на Захід), частина (переважно українці) виїхала не з власної волі (сумнозвісні депортації). Про певні важливі моменти минулих подій, у тому числі й істинні обставини долі єврейського населення, як висловився один львів'янин, донедавна «не можна було не лише говорити, але й шептати на вухо».

ЛИТЕРАТУРА

1. Державний архів Львівської області, ф.Р-37, оп.6, спр. 29.
2. Уничтожение евреев в СССР в годы немецкой оккупации 1941-1945. — Иерусалим. — Яд Вашем. — 1991.
3. Вісн. — 1992, № 12, 13, 14.
4. ДАЛО, ф.Р-77, опис справ 1188.
5. ДАЛО, ф. Р-77, оп.1, спр.1186.
6. ДАЛО, ф. Р-77, оп.1, спр. 309.

Роман Корогодський

Київ

ПРАВА АЛЦІ. ПРАВО НА АЛЦЮ

Так от, ще раз про Зеєва Жаботинського та національно впорядкований вагон чужого потягу. Як кожний образ, і цей має бути потрактований. Хочу запропонувати кілька площин інтерпретації цього цікавого образу.

1. Бутійний рівень, філософський: усе людство їде в єдиному вагоні. Існують зупинки. Існує право цивілізованих народів, за яким можна вийти на будь-якій зупинці й пересісти у вагон, що, здається, йде іншим маршрутом. Але з часом невблаганно з'ясується, що ми їдемо в тому ж самому вагоні, тим самим маршрутом. Усе за тим самим призначенням Доля й Бога.

Спробуймо зробити все, що від нас індивідуально залежить: не випробувувати намарно Долю й не лукавити з Богом — це перший висновок, який хотілося запропонувати.

2. Другий рівень — історичний, культурно-психологічний, моральний. Зеєв Жаботинський належить до моїх улюблених авторів. Образ Жаботинського у конкретно історичному часовому відтинку, як на мене,

точний і реально передає суть проблеми: асиміляція можлива і в такій національно привабливій упаковці. Тому для мене права алії — святі. Та, гадаю, необхідно лише за Гегелем «зняти» моральні скрупули, психологічний тиск обставин, коли ти маєш постійно доводити: «я добрий, візьміть мене...»

Другий висновок: треба себе, підкреслюю, себе спитати: куди ти їдеш? Куди ти хочеш їхати? Що тобі болить? Чи скрижали предків тобі необхідні? Чи вони необхідні твоїм дітям, онукам? Зрештою, народові — всім євреям? Це рівень суспільних питань.

3. Третій рівень — економічний, побутовий. У ньому йдеться про елементарні умови життя, комфортного самовідчужання в звичайному людському потрактуванні. Необхідно жити реальністю, її суворими приписами і в життєвому морі бути добрими плавцями. Гевреї, гадаю, проявили неабиякі здібності лодманів своєї долі. І таки дожили до кращих часів, коли є можливість вибору.

Ну скажіть, будь ласка, американські, французькі, німецькі гевреї їдуть до Ізраїлю на постійне місцеперебування? На історичну Батьківщину? А вона їм не байдужа! Це ми точно знаємо. Вони живуть у себе американцями, французами, німцями, всіляко допомагаючи братам за вірою, за духовними витоками. І це — мій головний висновок з образного субстрату Зеєва Жаботинського. Йдеться про право на алію, внутрішньо осмислене, душі необхідне Право.

Однак нещастя гевреїв майже завжди полягало в тому, що їм у своїй країні не давали права вибору, юридичного й людського, права на алію — виїзду на історичну Батьківщину. Про одну з найдраматичніших сторінок у сучасній історії гевреїв я зачитаю архівний документ, який інакше як варварством ХХ століття пояснити не можна.

Отже, «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»

ЦІЛКОМ ТАЄМНО

Витяг з протоколу № 12 §13-г засідання ПОЛІТБЮРО ЦК КП України від 3.ІІ.1972 р.

Про заходи щодо посилення боротьби проти антирадянської, антикомуністичної діяльності міжнародного сіонізму.

ЦК КПРС прийняв постанову «Про дальші заходи по боротьбі з антирадянською, антикомуністичною діяльністю міжнародного сіонізму», в якій відзначається, що, незважаючи на досягнуті певні результати у боротьбі проти сіонізму, сіоністські центри не послаблюють своєї підривної діяльності, намагаються дискредитувати політику Комуністичної партії і Радянського уряду. У зв'язку з цим ЦК КПРС доручив відповідним радянським відомствам і організаціям, пропагандистським органам в розвиток раніше прийнятих постанов Центрального Комітету продовжувати наступальну боротьбу проти міжнародного сіонізму.

Партійними і радянськими органами, засобами масової інформації республіки останнім часом проведена значна робота, спрямована на викриття міжнародного сіонізму. В ряді міст республіки відбулися мітинги і збори трудящих, в газетах, на радіо і телебаченні проведені прес-конференції і зустрічі, учасники яких засудили діяльність сіоністів, агресію Ізраїлю на Близькому Сході.

Розширена тематика лекцій з питань критики буржуазної ідеології, зокрема міжнародного сіонізму. В республіканських і обласних газетах та журналах опубліковано серію статей і матеріалів, в яких викривається антирадянська діяльність сіоністських центрів, їх зв'язки з українськими буржуазними націоналістами. Посилили критику ідеології та політики міжнародного сіонізму Українське телебачення і радіо.

Разом з тим ЦК КП України відмічає, що розмах і зміст цієї роботи в республіці ще не повністю відповідає вимогам, які випливають з рішень ХХІV з'їзду КПРС і ХХІV з'їзду КП України та відповідних постанов ЦК КПРС.

На виконання постанови ЦК КПРС ЦК КП України постановляє:

1. Зобов'язати обкоми, міськкоми, райкоми партії, первинні партійні організації, радянські органи і громадські організації, редакції газет, журналів, телебачення і радіомовлення посилити роботу по викриттю антирадянської, антикомуністичної діяльності міжнародного сіонізму. Вести послідовну, наступальну боротьбу проти ідеології і практики сіонізму, звертати особливу увагу на його ворожість справі миру і прогресу, на несумісність інтересів сіонізму з національними інтересами народів, у тому числі і основної маси єврейського населення, на його змикання з найбільш правими реакційними силами в капіталістичних країнах.

Розгортаючи боротьбу проти сіонізму, необхідно одночасно викривати факти антисемітизму в провідних капіталістичних країнах, показувати фактичну змичку сіоністських лідерів і тих реакційних кіл, які організують антисемітські кампанії.

Посилити політичну роботу по вихованню трудящих республіки в дусі дружби народів, радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму. Викривати антипатріотичність емігрантських настроїв певної частини громадян єврейської національності, яка прагне виїхати до Ізраїлю, ширше використовуючи в цій роботі листи, заяви та звернення емігрантів та реемігрантів.

2. Схвалити подані відділами ЦК КП України заходи щодо посилення боротьби проти антирадянської, антикомуністичної діяльності міжнародного сіонізму (додаються).

СЕКРЕТАР ЦК КП УКРАЇНИ

П.ШЕЛЕСТ

Надіслано: Раді Міністрів УРСР, тт. Щербицькому, Ляшку, Лутаку, Титаренку, Кальченку, Соболю, Ватченку, Ващенку, Дегтярьову, Борисенку, Овчаренку, Погребняку, Сологубу, Грушецькому, Уланову, Ор-

лу, Цветкову, Федченку, Ніколаєву, Руденку, Гончаренку, Авілову, Землянському, Канівцю, Злобіну, Федану, Штученку, Іващенко, Опанасюку, Пересаденку, Голобородьку, Рябоклячу, Сіробабі, Лазебнику, Іщенко, Горкуну, Скачку, Конділенку, Федорчуку, Білогурову, Патону, Головченку І., Даденкову, Єльченку, Іванову С., Литвину К., Шевелю, Дмитрук, Гіренку, Комісаренку, обкомам, міськкомам і райкомам КП України.

ПОРЯДОК КОРИСТУВАННЯ ПОСТАНОВАМИ ЦК КП УКРАЇНИ

Особа, яка одержала витяг з протоколу парторгану, не може передавати або знайомити з ними інших осіб, що не мають прямого відношення до виконання даної постанови.

Витяг з протоколу належить зберігати в залізній шафі (сейфі).

Приєднувати витяг з протоколу до радянського, профспілкового й іншого діловодства, знімати з нього копії забороняється.

(Постанова Секретаріату ЦК КПРС від 24 травня 1967 р.)

ДОДАТОК до пункту 13-г, прот.П № 12

ЗАХОДИ щодо посилення боротьби проти антирадянської, антикомуністичної діяльності міжнародного сіонізму

1. Організувати підготовку в березні цього року для публікації в пресі і передачі по радіо заяви відомих діячів єврейської, а також інших національностей, в якій би засуджувались ідеологія і практика міжнародного сіонізму, викривалась небезпека його діяльності для загального миру і безпеки народів.

Радіотелеграфному агентству при Раді Міністрів УРСР та Державному комітету Ради Міністрів УРСР по телебаченню і радіомовленню забезпечити широке розповсюдження цієї заяви. Виконують: відділи пропаганди і агітації, інформації та зарубіжних зв'язків ЦК КП України.

2. Організувати в редакціях республіканських і обласних газет, на телебаченні і радіо прес-конференції і зустрічі, а також колективні й індивідуальні заяви та інтерв'ю радянських громадян різних національностей, у тому числі єврейської, спрямовані на засудження провокаційних антирадянських дій сіоністів та викриття їх наклепів про антисемітизм, який начебто має місце в нашій країні.

Передавати ці матеріали Агентству преси «Новини» для розповсюдження їх за кордоном.

Виконують: обкоми партії, Державний комітет Ради Міністрів УРСР по телебаченню і радіомовленню, редакції республіканських і обласних газет, РАТАУ, українське відділення АПН.

3. Забезпечити систематичне проведення пропагандистських і масово-політичних заходів по викриттю антирадянської діяльності міжнародного сіонізму. Розробити з цих питань тематику лекцій, доповідей, політ-інформацій, бесід та надіслати її в березні цього року на місця, а також провести в областях, містах, районах семінари ідеологічних працівників і пропагандистського активу. Для проведення пропагандистської роботи, спрямованої проти сіонізму, ширше залу-

чати комуністів, відомих діячів науки і культури та працівників виробництва єврейської національності.

Виконують: відділ пропаганди і агітації ЦК КП України, обкоми, міськкоми, райкоми партії, первинні партійні організації, правління товариства «Знання» УРСР.

4. Посилити боротьбу з емігрантськими настроями серед громадян єврейської національності. З цією метою ширше використовувати в пресі, по радіо і телебаченню листи і заяви від колишніх радянських громадян, які виїхали в Ізраїль і тепер звертаються з проханням про дозвіл повернутися до Радянського Союзу. Практикувати проведення прес-конференцій і зустрічей, на яких викривати антипатріотичність емігрантських настроїв виїзду до Ізраїлю, всебічно розкривати торжество ленінської національної політики в нашій країні.

Виконують: відділи пропаганди і агітації, інформації та зарубіжних зв'язків ЦК КП України, обкоми партії, Комітет державної безпеки при Раді Міністрів УРСР, Державний комітет Ради Міністрів УРСР по телебаченню і радіомовленню, редакції газет.

5. Продовжити і розширити підготовку та публікацію в республіканських і обласних газетах та громадсько-політичних журналах статей і матеріалів, в яких би викривалась підривна антикомуністична ідеологія і антирадянська діяльність міжнародних сіоністських центрів, їх співробітництво з українськими буржуазними націоналістами, агресивні дії Ізраїлю на Близькому Сході, наклепи буржуазної пропаганди щодо становища громадян єврейської національності в Радянському Союзі.

Виконують: редакції республіканських і обласних газет, громадсько-політичних журналів, правління Спілки журналістів України.

6. Організувати цикли радіо- і телепередач з питань критики ідеології і політики міжнародного сіонізму. Підготувати і передати по Українському радіо і телебаченню матеріали і заяви про дружбу, братерство і співробітництво радянських народів, а по програмі мовлення на зарубіжні країни — про зв'язки сіоністів з українськими буржуазними націоналістами.

Створити короткометражний телевізійний фільм, присвячений викриттю підступних дій міжнародного сіонізму та наклепів буржуазної пропаганди.

Виконує Державний Комітет Ради Міністрів УРСР по телебаченню і радіомовленню.

7. З метою посилення викриття ідеології і практики міжнародного сіонізму, його зв'язків з українським буржуазним націоналізмом та надання допомоги в проведенні цієї роботи на місцях:

а) підготувати і випустити в 1972–1973 роках у видавництвах республіки серію брошур, збірники матеріалів і книги з цих питань.

Розробити план видання цієї літератури в республіці.

Виконують: відділи пропаганди і агітації, інформації та зарубіжних зв'язків ЦК КП України, Комітет по пресі при Раді Міністрів УРСР.

б) підготувати і направити у 1972 році в обласні, міські і районні організації товариства «Знання» цикл матеріалів (брошури і методичні розробки) з питань боротьби проти антирадянської, антикомуністичної діяльності міжнародного сіонізму.

Виконує правління товариства «Знання» УРСР.

в) створити при правліннях республіканської, обласних, міських і районних організацій товариства «Знання» постійно діючі пропагандистські групи з питань боротьби проти буржуазної ідеології, зокрема міжнародного сіонізму, і забезпечити регулярне читання ними лекцій для населення.

Виконують: обкоми, міськкоми, райкоми партії, правління товариства «Знання» УРСР.

г) посилити наукову розробку проблем, пов'язаних з критикою буржуазної ідеології, зокрема міжнародного сіонізму, систематично готувати для преси, радіо і телебачення матеріали з цих питань.

Виконують: Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР.

8. Піднести роль культурно-освітніх закладів у боротьбі проти міжнародного сіонізму, з цією метою організувати в клубах і бібліотеках виставки і огляди літератури з питань критики сіонізму, проводити з цих питань читальні конференції, тематичні вечори, обговорення кінофільмів і телепередач, влаштовувати фотовиставки.

Виконують: обкоми, міськкоми, райкоми партії, первинні партійні організації, Міністерство культури УРСР, Укрпрофрада, Комітет по кінематографії при Раді Міністрів УРСР.

9. Організувати виступи керівників та віруючих іудейських общин з заявами і листами про засудження анексії Ізраїлем Єрусалима, а також агресивної політики, яку проводять сіоністські правлячі кола Ізраїлю по відношенню до арабських країн.

Виконують: відділ пропаганди і агітації ЦК КП України, Київський, Одеський, Чернівецький, Житомирський, Хмельницький обкоми партії, Уповноважений Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР.

10. Проводити через представництва Української РСР в Організації Об'єднаних Націй, ЮНЕСКО та інших спеціалізованих установах роботу, спрямовану на постановку в найбільш доцільних формах питань про офіційне осудження міжнародного сіонізму та про відповідальність Ізраїлю як агресора за систематичне порушення його урядом відповідних рішень ООН і загальновизнаних норм міжнародного права.

Виконують: відділ інформації та зарубіжних зв'язків ЦК КП України, Міністерство закордонних справ УРСР.

11. Активно домагатися засудження (шляхом схвалення відповідних документів, заяв, проведення прес-конференцій та ін.) ідеології і практики

сіонізму міжнародними організаціями та організаціями зарубіжних країн, з якими підтримують зв'язки республіканські громадські організації, виступувати і пропонувати шляхом їх можливих виступів проти підривної діяльності сіоністських центрів.

Виконують: Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами, Укрпрофрада ЦК ЛКСМУ, Спілка журналістів України.

12. Ширше використовувати поїздки представників громадськості республіки і спеціалізованих туристських груп до капіталістичних країн і країн, що розвиваються, з метою викриття провокаційного характеру виступів сіоністських кіл «на захист радянських євреїв», ворожої інтересам народів ідеології і практики міжнародного сіонізму.

Виконують: Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами, Укрпрофрада, ЦК ЛКСМУ.

...Ось такий документ — реальне свідоцтво доби советського дракона. Тому право на алію виборювали мужні люди, що знали, куди йдуть, задля чого, і це «задля чого» не мало жодного економічного відтінку. Морально-філософські, історико-духовні чинники надавали людям титанічної сили подолати дракона. В другій алії гебреї виділили зі свого середовища видатні постаті звитяжних борців — це літератори, художники, мислителі: Ар'є Вудка, Йося Менделевич, Михайло Хейфіц. Вони вибороли права на алію, на виїзд з країни снів, міфологем, табору суворого режиму, де існували велика і мала зони.

Вони скористалися своїми правами по-людськи: на весь світ прозвучали їхні голоси, їхня зацікавлена оповідь про друзів-українців, з якими вони пліч-о-пліч боролися з тоталітаризмом за права людини.

У таких людей загальнолюдські ідеали, універсалізм, демократизм переконань дають змогу вільно себе почувати в будь-якому вагоні будь-якого поїзда, бо їхній маршрут завжди один — до самих себе.

Инора Крайзман

Киев

ПОСЛЕВОЕННЫЕ РЕПРЕССИИ ЛЬВОВСКОЙ ИУДЕЙСКОЙ ОБЩИНЫ

В 1947 году был распущен Еврейский антифашистский Комитет, обвиненный в националистической деятельности. ЕАК имел огромный авторитет в массах, содействовал консолидации антифашистских сил. Однако после окончания войны тоталитарная система не могла мириться с авторитетом национальных организаций, и после роспуска ЕАК любая инициативно работающая еврейская организация попадала под подозрение как националистическая. Материалы, хранящиеся в Центральном

Государственном архиве общественных организаций Украины, дают всю новую информацию об этом периоде.

В делах 1-го фонда, в описи № 23 с грифом «секретно» хранятся «Отчеты уполномоченных по делам религиозных культов при Совмине СССР» дело № 4555, 1947 г. Из отчета уполномоченного Вильхового мы узнаем, что в 1946- 1947 годах во Львове работала иудейская община, которую возглавлял Лев Израилевич Серебряный, а в двадцатку входили Штакельберг, Махновецкий, Цвангер и др., занимавшие ответственные должности в разных организациях Львова.

Так, председатель работал уполномоченным Главного Управления рабочего снабжения НКПС по Западным областям и Молдавии. Махновецкий — сотрудник Облпромсовета по снабжению артелей. Цвангер работал в управлении Укрснабстройматериалов.

Деятельность общины была нацелена на возрождение еврейской жизни в разрушенном и пустынном Львове, в гетто и лагерях которого погибло 336 тысяч евреев¹.

Детально подаются в отчете выступления на собраниях, беседы с активистами, совещания двадцатки. Создается ощущение масштабности работы общины, крохотного ядра людей, охвативших деятельной заботой, активной помощью и отеческим теплом не только евреев города, но и значительную часть всего населения Львова. Однако, эта деятельность оценивается в докладе как организация темных дел, проявление национализма и нарушение законодательства о культах. О руководителях общины Вильховой говорит так: «... Концентрация этих лиц носила не случайный характер, а устав подтверждал... тенденцию к превращению синагоги в специфически национальную корпорацию и доходное предприятие.. В своем отчетном докладе председатель общины Серебряный самым хвастливым образом информирует членов религиозной общины о вопиющих фактах своей нерелигиозной практики, облекая это в акт величайшего милосердия..»

Львовской общиной была оказана помощь жителям Львова — инвалидам Отечественной войны, семьям погибших, демобилизованным, партизанам, семьям офицерского состава, сиротам, лицам, вернувшимся из фашистских лагерей, инвалидам труда, студентам и прочим нуждающимся — были направлены 2 тысячи посылок, практиковалось оказание помощи деньгами — выдано 244 тысячи рублей. Оказывалась помощь в трудоустройстве на работу, которую при содействии общины получали десятки человек. Некоторым из них работа и жилплощадь были предоставлены на предприятии, руководимом Львом Серебряным. В полном противоречии с законом, создали финансовую и сиротскую комиссии...»

Вильховой обвиняет общину в том, что она помогала студентам преодолевать материальные трудности, выплачивала стипендии, оказывала юридическую и медицинскую помощь, нуждающихся обеспечивала усиленным питанием и медикаментами.

О популярности общины, о ее готовности сотрудничать во всех сферах свидетельствовали 12 тысяч запросов, поступивших из-за границы, по розыску семей.

Активисты Львовской общины мечтали о возрождении еврейской культуры, о чем Вильховой сообщает: «... Группа активных членов общины, сторонников Серебряного, не оставила в стороне вопрос относительно открытия во Львове еврейского театра. В этом значительная роль принадлежит артисту Театра юного зрителя Друзь, поставившему перед собой задачу организовать еврейский театр на базе Театра юного зрителя, с привлечением для этой цели артистов-евреев...». Серебряный заявил «... о возможности организации во Львове еврейской библиотеки или отделения литературы на еврейском языке при одной из публичных библиотек города и еврейского театра».

Обвинения, нанизанные в отчете-доносе, почти не нуждаются в комментариях. Вильховой сообщает: «Если бы посторонний наблюдатель попал на собрание религиозной общины, он бы подумал, что находится на собрании общественной организации, совершенно не имеющей никакой органической связи с удовлетворением религиозных чувств и требований верующего еврейского населения. Собрание было обставлено большой помпезностью, 'здравицами и криками «Ура» в честь Иосифа Виссарионовича Сталина».

Не оставляет оптимизма финал документа: «Столкнувшись с такого рода деятельностью Львовской религиозной общины, мы вынуждены были принять самые категоричные меры, направленные на пресечение незаконных явлений в общине и ввести ее в рамки, вернее «замкнуть» всю их религиозную жизнь в пределах только синагоги, не допуская проявления вне ее стен. Одновременно с этим, постепенно, но последовательно и твердо (арестами — И.К.), проводится очищение ритуала от всего, не связанного с религией и являющегося вредными пережитками крайних элементов еврейской религиозной догматики... Через несколько дней после практического осуществления наших указаний о роспуске общины Председатель Серебряный Л.И. был арестован органами МГБ.» В том же секретном фонде хранится «Справка секретаря Львовского обкома КП(б)У в ЦК КП(б)У «О вскрытии и ликвидации во Львове нелегальной переправки в Польшу» от 29.03.1946 г. (фонд 1, оп. 23, д. 3953).

В определенной степени репрессивное отношение к львовской иудейской общине можно объяснить событиями 2-летней давности: с помощью этой организации прокладывался транзит нелегальной алии через Польшу в Палестину. Операция называлась «Бриха из Латвии-4б» («бриха» означает побег).

Скаутско-халуцианские организации Гашомер гацаир (НЕЦАХ — молодой страж) существовали в независимых прибалтийских республиках между двумя мировыми войнами наряду с другими сионистскими органи-

зациями. Оккупация Прибалтики в 1940 г. положила конец легальной деятельности сионистов. А эпоха ШОА, зверское истребление европейского еврейства укрепило оставшихся в живых сионистов в стремлении прорваться через замкнутую советскую границу к борющемуся за независимость ишуву Палестины.

В Лодзи люди МОСАДа создали центр, который координировал деятельность нескольких каналов алии. Были использованы большие перемещения граждан — возвращение из эвакуации, репатриация поляков и румын — почти законный и легальный путь. Львов, оторванный от Польши и присоединенный к Украине, превратился в перевалочную базу для репатриантов, в магнит для многих евреев из внутренних районов СССР и Прибалтики, искавших пути переправки в Палестину.

Член НЕЦАХ Копп Скоп по заданию центра Бриха осенью 1945 г. отправился во Львов для реализации этой программы. Он родился в латвийском городке Краславе, активно участвовал в сионистском движении. После оккупации Латвии бежал в Россию. Неоднократно пробовал разные варианты бегства в Палестину: через афганскую границу недалеко от Ташкента, через китайскую — в Киргизии. Затем едет во Львов и заручается поддержкой председателя иудейской общины, который оказался инициативным человеком и к моменту их знакомства уже успел переправить за рубеж многих еврейских детей, в период оккупации спасенных христианами и воспитывающихся в монастырях. Совместно с Копп Скопом они планировали продолжать розыски детей в монастырях и их отправку к родственникам за рубежом. Руководитель общины также готов был предоставить сотни подписанных эваколистов, по которым под видом репатриации польских евреев переправляли бы деятелей сионистского движения Латвии и других евреев, стремившихся на историческую Родину.

В Лодзи Копп Скоп получает программу действий, «чистые документы», деньги, шифры, явки, списки людей для алии. Возвратившись во Львов 10 февраля 1946 г., он восстанавливает связь с общиной и приступает к выполнению операции. Однако в феврале 1946 г. работники НКВД напали на след группы. 16 февраля Скопа арестовали, подвергли жестоким пыткам. Но он не выдал органам членов иудейской общины, активно участвовавших в операции, не назвал эмиссаров «Брихи» в других городах.

Приговоры по делу были очень суровыми, «показательными»: Копп Скоп приговорен к 10 годам и отсидел свой срок полностью, сменив 12 лагерей.

Подводя итоги, можно сказать, что в 1945-1947 гг. иудейская община Львова была неким центром, решающим важные, порой рискованные задачи, бесстрашно брала на себя ответственность за судьбы многих людей.

Антиеврейские операции во Львове были частью антисемитской кампании, которая несколько позже развернулась в форме борьбы с «безродным космополитизмом», что привело к уничтожению многих деятелей науки и культуры.

ЛИТЕРАТУРА

1. Центральный Государственный архив общественных организаций Украины. — Фонд 1, оп 23, дело 4555, 1947 г.
2. Там же. Фонд 1, оп 23, дело 3953, 1946 г.
3. Я.ХОНИГСМАН. Катастрофа Львовского еврейства. — Львов. — 1993.

Людмила ЛИТВА

Киев

К ПРОБЛЕМЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ САМОИДЕНТИФИКАЦИИ ПОДРОСТКОВ ЕВРЕЙСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОСТИ (Социально-психологические аспекты)

В философском словаре нация определяется как «...исторически сложившаяся форма общности людей, которой свойственна прежде всего общность материальных условий жизни, территории, языка, известных черт национального характера, проявляющихся в национальном своеобразии ее культуры». Для социальной психологии и этнопсихологии основным объектом исследований являются как раз упомянутые черты национального характера, которые проявляются и в языке, и в поведении каждого индивида, причисляющего себя к данной нации. Несомненно, что национальное сознание формируется из индивидуального сознания представителей данной этнической группы, проживающих на данной территории.

Этническое сознание — одна из форм отражения этносом наличия других этнических групп и отношения к ним. Возникновение этнического сознания связано со способностью этнической группы выделять себя из других этнических групп. Проблема возникновения еврейского этнического сознания чрезвычайно интересна, несмотря на отсутствие общей территории проживания в галуте. Еврейский народ смог сохранить и пронести сквозь века общность национальной ментальности, которая складывается из этнического самосознания каждого еврея.

Обособление одной национальной общности от другой предполагает наличие контактов между ними, а следовательно, и совместной деятельности, в результате которой этносы получают информацию друг о друге. На основе этой информации формируются *этнические стереотипы*, которые характеризуют с точки зрения данного этноса признаки, присущие другим этническим группам. В этническом стереотипе, как отмечают

Левкович и Панкова, существуют следующие компоненты: а) констатация особенностей чужой этнической группы; б) отношение к этим особенностям, предполагающие их оценку; в) формирование определенного типа поведения по отношению к данной этнической группе.

Вообще, этнический стереотип является групповым эталоном, сложившимся на основании общественного мнения одной этнической группы о наиболее ярких характеристиках другой. И для того, чтобы этот эталон был реализован в поведении отдельной личности, необходимо, чтобы он был соотнесен со сложной системой ценностей, потребностей, самооценок и идеалов личности, которые являются внутренними регуляторами поведения личности. Стереотипы поведения формируются в результате формирования личностного жизненного опыта. Наиболее интенсивно этот процесс протекает в подростковом возрасте, когда формируется направленность личности, ее установки и ориентации. Именно в этот момент формируется и этническое самосознание личности.

Мы исследовали особенности национальной самоидентификации подростков еврейской национальности. Обследована группа из 47 подростков-евреев 15–16 лет, обучающихся в Киевской еврейской гимназии № 299, и контрольная группа из 54 подростков-неевреев того же возраста из других школ города Киева. Методикой исследования избрана техника семантического дифференциала (или шкальных оценок) Осгуда, позволяющая изучить семантические, т.е. понятийные пространства личности, существующие в сознании, которые соответствуют данному объекту. Объектом шкалирования стали отличительные черты национального характера евреев. Каждый обследуемый из обеих групп заполнял опросный лист, в который вписывал признаки национального характера, на его взгляд наиболее присущие евреям.

В результате первичного анализа было выделено 23 шкалы, полученные по данным обеих групп обследуемых подростков. Наблюдается выраженная критичная оценка еврейского характера подростками-евреями, в то время как неевреи давали оценки адаптационным и практическим особенностям еврейского характера, не носящим выраженной отрицательной оценки.

Следующим этапом исследования был этап экспертных оценок, который включал следующую процедуру: в тех же группах подросткам предлагалось оценить каждый из полученных 23 признаков количественно. По шкале эгоизма подростки-евреи оценили евреев как ярко выраженных эгоистов, в то время как неевреи дали отрицательную оценку данной характеристике, т.е. выделили такое свойство еврейского национального характера, как отзывчивость. Аналогичные результаты были получены по шкале «смелость-трусливость».

В сознании подростка-нееврея в нашей контрольной группе образ человека еврейской национальности представлен как умный, веселый,

общительный человек, имеющий деловую хватку, скуповатый, но интеллигентный и одаренный.

Подростки-евреи в нашем исследовании дали следующие характеристики национального характера: эгоизм, трусливость, открытость, деловитость, стремление к творческому решению практических проблем, психологическая выносливость и способность к адаптации при сложных жизненных условиях.

Факторный анализ позволил определить статистическую значимость каждого из выделенных признаков. Для факторного анализа данных использовалась программа SPSS/PS на базе IBM. Было выделено 6 факторов 1-го порядка, определяющие основные отличительные черты еврейского национального характера в представлении подростков: фактор интеллектуальной активности; фактор социальной открытости; фактор эгоцентричности; фактор полезависимости, т.е. зависимости от ситуационных изменений и несопротивления сложившимся внешним обстоятельствам; фактор экспансивности в достижении практической цели; фактор компромиссности.

Таким образом, в нашем исследовании мы получили первичные данные по основным индивидуально-психологическим факторам национальной самоидентификации подростков еврейской национальности. Очевидно, эти факторы имеют место в тех образованиях личности подростка, которые относятся к национальной ментальности евреев. Правда, говорить о том, что данные факторы являются основополагающими, еще рано, т.к. мы не имеем данных по другим возрастным группам, но исследования в этом направлении уже ведутся.

В наших планах сравнить результаты исследований, полученные в Украине, с полученными в Израиле (работы психологов, занимающихся проблемами адаптации алии, в частности доктора психологических наук Александры Катаевой-Вагнер), и надеемся, что эта работа поможет специалистам и социальным работникам выработать программы, способствующие возрождению национального сознания и воспитанию подрастающего поколения в духе национальных традиций.

Семен Литвак

Запорожье

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ТЕОРИИ ЯЗЫКА ИДИШ

Общеизвестно, что идиш — это бесценное духовное богатство еврейского народа, неотъемлемая часть его культуры. Недаром говорят, что идиш — это не только язык, это целый мир. И хотя во время Катастрофы была уничтожена большая часть его носителей, он не погиб в странах диаспоры. В последние годы наблюдается возрастание интереса к идишу

и в Израиле, о чем свидетельствует специальное заседание Кнессета в начале 1993 года.

Идиш заслуживает изучения не только как оригинальное средство общения и язык замечательной литературы, но и как благодатный объект лингвистической науки. Но многие вопросы теории языка идиш остаются спорными или недостаточно исследованными. Среди них вопросы о его происхождении и соотношении этимологических пластов его лексики, о сходстве идиша с другими германскими языками и его своеобразии.

По словам Р.Якобсона, идиш имеет богатую и драматическую историю¹. У исследователей нет единого мнения о времени его формирования. Одни утверждают, что он возник в X веке и называют период с X века до середины XIII древнейшим в истории его развития². Другие полагают, что верхней границей начального периода является XI век, что в это время уже разошлись пути развития идиша и средневерхненемецкого как двух различных языков³. Третьи считают, что идиш (идиш-тайч) начал складываться в XII-XIII веках, когда в речи евреев, обособленно проживавших в городах Германии, происходило сглаживание различий местных немецких диалектов, своеобразная интеграция их фонетических, лексических и грамматических особенностей⁴.

По мнению многих языковедов, до тех пор, пока на идиш-тайч евреи говорили в Германии, это еще не был самостоятельный язык, а только вариант (жаргон) немецкого, но идиш стал языком в полном смысле этого слова, когда, начиная с XIII, в основном же с XV-XVI вв., ашкеназские евреи переселились из Германии на славянские земли⁵. Представляет интерес вопрос о сходстве идиша с другими германскими языками.

Сходство идиша с немецким длительное время служило для некоторых авторов поводом считать его вариантом немецкого языка. В действительности же идиш и современный немецкий — это различные языки, которые связаны лишь общностью происхождения. По словам У.Вайнрайха, они имеют общего предка в диалектах средневековой Германии⁶.

Своеобразие идиша проявилось уже на раннем этапе его формирования, во-первых, в том, что в него вошло значительное количество древнееврейских и арамейских слов; во-вторых, в том, что он вобрал в себя много слов из романских языков, на которых евреи говорили до своего появления в Германии; в-третьих, в том, что постепенно накапливались отличительные черты в самой германской основе идиша. С течением времени различия между идишем и средневерхненемецким становились все более заметными. Развиваясь собственным путем, идиш превращался в самостоятельный язык, в то время как средневерхненемецкий трансформировался в современный немецкий.

Между идишем и немецким существуют различия на фонетическом, лексическом и грамматическом уровнях. Как известно, английский язык, будучи тоже германским, отстоит от идиша значительно дальше, чем

немецкой. Тем не менее при их сопоставлении обнаруживается некоторое сходство на различных уровнях языковой структуры.

На фонетическом уровне оно проявляется в идентичности звукового оформления некоторых слов — напр., таких, как full — «полный», lip — «губа» (ср. нем. voll, Lippe). На морфологическом уровне поразительное сходство идиша с английским проявляется в преимущественном употреблении в притяжательном падеже одушевленных существительных. Что касается синтаксического уровня, то по положению глагола-сказуемого структура предложения в идише напоминает скорее синтаксическую модель английского языка, чем немецкого, где глагол часто «далеко отодвинут от подлежащего»⁷.

Идиш — германский язык. Поэтому естественно, что большинство слов в идише — германского происхождения. Далее идут семитизмы (гебраизмы, арамеизмы), славянизмы, романизмы⁸.

По мнению некоторых исследователей, характер процесса смешения разнородных элементов в идише не позволяет точно определить процентное соотношение слов из разных источников в этом языке. На наш взгляд, совместными усилиями германистов, гебраистов и славистов эту задачу с известной доверительной вероятностью решить можно. Ее решение помогло бы более глубоко рассмотреть вопрос о славянско-еврейских, в частности украинско-еврейских языковых контактах.

Как известно, из славянских языков идиш заимствовал большое количество лексических единиц и продуктивных моделей словообразования. Среди славянских языков наиболее видное место по степени влияния на идиш занимают польский, украинский и белорусский. В идише много слов украинского происхождения, но это все не дает оснований называть его «германо-гебрайским диалектом украинского языка»⁹.

Идиш не является вариантом никакого языка. Это самобытный язык германского происхождения, который занимает среди германских языков особое, присущее только ему место.

ЛИТЕРАТУРА

1. JACOBSON R. Preface to the edition // Weinreich U. *College Yiddish*. — New York, 1984. — P. 9.
2. Краткая Еврейская Энциклопедия, том 2. — Иерусалим, 1982. — С. 670.
3. WEINREICH U. *College Yiddish*. — New York, 1984. — P. 50.
4. ФАЛЬКОВИЧ Э.М. Еврейский язык // *Языки народов СССР. Индоевропейские языки*. — М., 1966. — С. 599.
5. ФЕЛЛЕР М. Пошуки, роздуми і спогадки... — Дрогобич, 1994. — С. 82.
6. WEINREICH U. *Op.cit.* — P. 58.
7. WEINREICH U. *Op.cit.* — P. 135.
8. ФАЛЬКОВИЧ Э.М. Указ.соч. — С. 624.
9. ТУПАЙЛО М.В. Українсько-еврейські мовні взаємовпливи // *Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність*. — Запоріжжя, 1992. — С. 25.

Юлій Лифшиц

Київ

К ВОПРОСУ О ФОРМИРОВАНИИ ПРОСТРАНСТВЕННО-ПЛАНИРОВОЧНОЙ СТРУКТУРЫ СИНАГОГАЛЬНЫХ ЗДАНИЙ

Существующие в настоящее время исследования архитектуры синагогальных зданий в подавляющем большинстве охватывают вопросы, связанные с региональными особенностями внешнего вида, их оформления, декоративного убранства. Не принимая значимости этих аспектов, нам тем не менее хотелось бы обратить внимание на одну из проблем, связанных с осмыслением синагогального архитектурного феномена в свете генезиса его пространственного формирования.

Многочисленные примеры синагогальных зданий показывают, что на протяжении последних семи веков по всей территории расселения евреев молельные дома состоят из двух основных пространственных объемов, которые в принципе и представляют собой понятие синагогального здания. Это собственно молельный зал и женская галерея. Дополнительные пространственные единицы, как-то: вестибюль, миква, лестничная клетка, вспомогательные или хозяйственные помещения не являются обязательными и их состав варьируется в различных синагогах по-разному, иногда располагаясь, как например миква, в отдельном объеме, не связанном с основным зданием синагоги.

В то же время объемы молельного зала и женской галереи, как правило, объединены в одно пространственное целое и присутствуют во всех без исключения синагогальных зданиях, как в странах Западной Европы, Украины, Белоруссии, России, так и в регионах, заселенных другими еврейскими субэтнотносами (Средняя Азия, Кавказ, Закавказье, и пр.).

Казалось бы, сам факт наличия двух помещений, разделяющих верующих по половому признаку и закрепленный в религиозной традиции, может представлять лишь философско-теологический интерес. Однако существуют некоторые особенности, которые позволяют рассматривать данную проблему в историческом и архитектурно-функциональном аспектах, ибо место женской галереи, ее расположение относительно главного молельного зала, ее пространственные и функциональные особенности и само ее наличие в синагоге как архитектурном сооружении не однозначно.

Согласно имеющимся у науки данным, первые синагоги возникли на рубеже новой эры, в период, относящийся к разрушению второго храма. Известно также, что первые синагоги представляли собой базиликальные сооружения типа трехнефных римских базилик, зачастую имевших с вос-

точной стороны небольшую абсиду. Это сооружение состояло из одного помещения. Иногда с западной стороны к зданию синагоги примыкал небольшой открытый двор. Подобный тип синагогальных зданий был широко распространен на территории Палестины¹. Как мы видим, в струк-туре ранних синагог женская галерея, как таковая, отсутствует.

Мы в настоящее время не располагаем информацией о структуре синагогальных зданий периода VI–X веков на территории Европы. Трудно сказать, какова причина отсутствия в научном обиходе сведений о синагогах этого периода: однако факты таковы, что полноценный материал, позволяющий проводить необходимый научный анализ, относится лишь к XIII веку.

И в этих зданиях мы уже обнаруживаем объем женской галереи, которая, как правило, располагается за пределами маленького зала, примыкая к нему с западной стороны либо охватывая главный объем с трех сторон: западной, северной, южной. Одновременно с этим обращает на себя внимание, что в смежной стене между галереей и молельным залом отсутствуют проемы, которые позволяли бы находящимся в галерее участвовать в проходящем в главном молельном зале богослужении².

Пространство женской галереи соединяется с молельным залом при помощи горизонтальных отверстий высотой не более 10 см и глубиной во всю толщину стены, как правило, толстой (до одного метра).

Иногда отверстия имели большую ширину, но размещались в верхней части ниш, раскрывающихся в пространство галереи, и были устроены таким образом, чтобы женщины, находящиеся в галерее, не могли приподнять голову и увидеть сверху, как молятся мужчины, находящиеся в главном молельном зале. По этой же причине пол главного молельного зала устраивался ниже пола галереи³.

Таким образом, можно предположить, что проемы, соединяющие женскую галерею и молельный зал, предназначались не для зрительного восприятия действий, происходящих в синагоге, а только для слушания молитв.

Такой тип синагог продержался вплоть до XVIII века, когда появляется новый вид синагогальных зданий, где молельный зал и женская галерея уже располагаются под одной крышей, образуя единый внешний объем⁴. В этом новом решении женская галерея переносится в уровень 2-го этажа, а в первом этаже размещается «Бейт-Мидраш», «Талмуд-Тора» или миква. Вход в женскую галерею осуществляется через отдельный вход, по лестнице, расположенной на внешней стороне здания. Функция проемов в смежной стене продолжает оставаться прежней, однако несколько меняются их габариты. Но выполняются они с тем же расчетом: чтобы находящиеся на галерее женщины не могли видеть молящихся мужчин.

То, что характеристика проемов между женской галереей и молельным залом зависела от определенных причин, доказывает пример в уже упоминавшейся Рашковской синагоге XVIII века, где из имеющихся пяти открытых

проемов, розположених между галереєю и молельним залом — центральний, находящийся на центральній продольній осі, непосредственно против Арон-Кадеша, имеет найбільші габарити, а боковіє уменшаються по висоті по мері удалення их от центральної осевої лінії к стенам. На приміре Рашковської синагоги видно, что проєми женської галереї устривались, исходя из функціональної необхідності видіти тільки атрибутіку и слышати молитвенний ритуал, но отнюдь не наблюдать его визуально.

В дальнішем, в XIX веке проємы, соединяющие женскую галерею с молельним залом, полностью раскриваются, и галерея проникает в пространство молельного зала на уровне второго этажа, отделяясь от зала либо стеклом, либо легкими прозачными занавесями.

Данная тенденция наблюдается на всей территории Восточной Европы, нарушаясь лишь в некоторых старых городах Италии, Голландии. В этих регионах галерея размещалась во втором этаже в виде своеобразного закрытого балкона. Этот факт, а также сохранившийся рисунок Сараевской Агады позволил ряду исследователей высказать предположение, что изначально в синагогах мужчины и женщины находились вместе и лишь в XIII веке женщины были «выселены» в отдельное помещение вне молельного зала⁵.

Акція по видворенію женщин из общего помещения в отдельное, за пределы главного места моления, трудно объяснима. Нам кажется, причиной выведения женщин в закрытую галерею синагог в городах средневековой Европы следует считать дефицит площади, не позволяющий размещать галерею за пределами молельного зала. В восточных же землях такого дефицита не было.

Таким образом, можно наглядно представить динамику развития пространственно-планировочной структуры синагогальных зданий.

На раннем этапе, начиная с I века н.э., здание синагоги состояло из молельного зала, куда допускались мужчины, ряда вспомогательных помещений для различных образовательных или иных нужд и открытого двора, куда допускались женщины.

Если же двора не было, женщины размещались возле синагоги. В дальнішем, после расселения евреев по странам Европы, функцию двора начала выполнять расположенная внутри здания полузакрытая галерея.

Затем, когда в силу исторических причин расселение евреев достигло регионов с более свободными земельными территориями, галерея опять перекочевала за пределы синагогального молельного зала. Но так как природные условия не всегда позволяли создать открытый двор для женщин, возник закрытый двор, представленный опоясывающей галереей в первом этаже.

Позже галерея была объединена в один объем и, чтобы не расходовать лишнее пространство, переведена во второй этаж, а ее место в первом этаже заняли иные служебные помещения.

І нарешті в силу ряду психо-соціальних, економічних і етичних змін, виниклих в ХІХ столітті, галерея злилася з молельним залом, залишивши як ідеологічні рудименти символічне відділення її від простору головного молельного залу завісками, скляними перегородками, жалюзійними решітками і пр.

Таким чином, формування так званої жіночої галереї і разом з нею загальної просторово-планувальної структури синагогального будівництва шло по шляху образного переосмислення вихідно існуючого відкритого околасинагогального простору або двору з оформленням його в окремий самостійний архітектурний об'єм, що знаходиться в єдиному просторово-стильовій взаємозв'язці з головним компонентом синагоги — молельним залом.

ЛИТЕРАТУРА

1. Antice sinagogues. — Jerusalem, 1987.
2. Voznice dzewlijne. — Warszawa, 1956.
3. Центр Єврейського мистецтва при Єрусалимському Університеті Архів. Обмерні чертєжі Рашковської синагоги.
4. ЯРГИНА З. Дерев'яні синагоги. — Москва, «Імідис». — 1993.
5. Енциклопедія юдаїзму. — Масада—Єрусалим—Тель-Авів, 1983.

Володимир Любченко

Київ

ДО ІСТОРІЇ ЄВРЕЙСЬКОЇ ЗЕМЛЕРОБСЬКОЇ КОЛОНІЇ ВЕСЕЛЕЦЬ ЛЕТИЧІВСЬКОГО ПОВІТУ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1850–1862 рр.)

Серед мальовничих полів, що належать до села Коричинці Деражнянського району Хмельницької області є місцевість, яку літні люди називають Ринок. Проте лише кілька пристарілих бабусь, що пам'ятають перекази своїх дідів, знають, що вона зобов'язана своєю назвою євреям. Для широкого загалу історія євреїв на терені України і досі залишається виключно історією міщанської верстви. І справді, життя народу, віками законодавчо позбавленого права володіти землею та обробляти її, головне було пов'язане з містами та містечками. Проте, як тільки з'являлась юридична можливість для заняття землеробством, тисячі міщан-євреїв із завзяттям поринали у нову для себе справу, відновлюючи давно призабуті землеробські традиції своїх далеких предків.

Перша хвиля єврейської землеробської колонізації в Україні мала місце на початку ХІХ століття і охопила південні степові райони. Затвердивши в грудні 1844 р. «Положення про євреїв-землеробів», уряд Російської імперії знову вирішив повернутися до практики створення єврейських

землеробських колоній. Цього разу рух охопив і ряд лісо-степових районів України, зокрема — Подільську губернію.

Тут землеробська колонізація йшла трьома напрямками й набула масового характеру. В південних Балтському і Ольгопольському повітах до середини 1850-х років на казенних землях за сприяння спеціально створеного у 1852 р. Подільського губернського комітету з поселення євреїв було засновано біля десяти значних за чисельністю колоній. Наприклад, населення колонії Богачівка перевищувало 1000 чоловік. В центрально-північних Летичівському і Літинському повітах у 1844–1854 рр. було утворено чотири колонії на придбаній єврейськими громадами у власність землі. Найбільша з них — колонія у Старозакревському майдані, заснована у 1844–1846 рр., населення якої становило понад 500 чоловік. У тому ж таки Летичівському повіті у 1850–1852 рр. біля села Коричинці Домсько-Римові була створена колонія Веселець — єдина в Подільській губернії на орендованій поміщицькій землі. Ця колонія як щодо свого правового статусу, так і щодо історичної долі стоїть виразно окремо, що й дає нам підстави уважніше придивитись до її історії. До того ж історія колонії Веселець залишилась поза увагою дослідників.

Закономірно постає питання: чому з трьох відомих шляхів колонізаційного руху колоністи Весельця обрали найважчий і найменш перспективний — шлях строкової оренди поміщицької землі. Річ у тому, що єврейська землеробська колонізація на казенних землях у Подільській губернії розпочалась двома роками пізніше від часу появи проекту заснування колонії Веселець. Інший же шлях — придбання у власність землі, яким у 40-ві роки пішли мешканці сусідніх з Весельцем колоній у Старозакревському Майдані та Бзовій, — був неможливим для засновників колонії Веселець через їх переважну бідність. Отже, непевний шлях оренди був єдино можливим, безвихідь містечкового міщанського існування очевидно, а надія на невідоме землеробське життя такою значною, що ніякі труднощі не могли зупинити 25 родин міщан-євреїв в їх намірі заснувати колонію.

Джерельну базу до історії колонії Веселець становлять документи з фондів канцелярії Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора (ЦДІА України), Подільського губернського комітету з поселення євреїв та Летичівського повітового суду (Хмельницький обласний архів, Кам'янець-Подільська філія). Найбільш повно архівні документи висвітлюють три періоди в історії колонії Веселець: період утворення колонії (1850–1852 рр.); період середини 50-х років, коли були проведені ретельні перевірки господарського стану колонії; період ліквідації колонії (1860–1862 рр.)

Історія не залишила свідчень, яким саме чином відбувалось формування громади міщан-євреїв, що бажали перейти у стан землеробів. 28-м серпня 1850 року датується перший відомий у справі заснування колонії Веселець документ — довіреність 25 родин міщан-євреїв на ім'я міщанина

містечка Новоколястинова Мордка Бір Гершковича Бобика у справі ведення переговорів та укладання угоди про оренду землі з поміщиком села Коричинці Домсько-Римові колишнім Летичівським повітовим предводителем дворянства Антоном Івановичем Чарковським.

4 вересня, а згодом удруге — 16 листопада 1850 р. у Подільське губернське правління надійшов для розгляду докладний проект контракту між поміщиком А.І.Чарковським та повіреним громади євреїв М.Г.Бобиком про віддачу першим з 1 листопада 1850 р. в 25-ти річне оброчне користування 260 десятин землі для заняття хліборобством.

Перевірка в Подільському губернському правлінні обставин контракту, а також особистих справ потенційних колоністів тривала аж до березня 1851 р. Для безпосереднього огляду місця, відведеного під колонію, наприкінці 1850 р. було відряджено Летичівського земського ісправника. Також в місцях проживання кожної єврейської родини були отримані дозволи громад, до яких вони належали, на перехід до землеробської колонії. Якнайретельніше були звірені списки усіх колоністів з актами останніх ревізських казок.

Лише після цього 10 березня 1851 р. Подільське губернське управління направило Київському, Волинському і Подільському генерал-губернаторам справу зі всіма зібраними у ній документами для подальшого подання міністру внутрішніх справ на затвердження. З Києва до Петербурга справу було передано 6 квітня, а 20 червня 1851 р. управляючий Міністерством Внутрішніх справ С.Ланської за погодженням управляючого Міністерства фінансів дав дозвіл на переведення 25 родин євреїв з міщанського у землеробський стан та їх переселення на орендовану ними землю. Як бачимо, така справа в бюрократичній Російській імперії потребувала центрального урядового рішення.

23 грудня 1851 р. в цій справі було поставлено крапку укладанням між поміщиком А.І.Чарковським та повіреним єврейської громади М.Г.Бобиком остаточного контракту, зареєстрованого 23 січня 1852 р. барським міським маклером й нотаріусом Гершком Рейхом.

Родини євреїв-колоністів походили з таких міст і містечок Подільської губернії: з м. Проскурова — 7 родин, Проскурівського повіту м.Сатанова — 1 родина, Могильовського повіту м.Бара — 2 родини, м.Сніткова — 1 родина, м.Ялтушкова — 5 родин, Ушицького повіту м.Воньковець — 3 родини, Брацлавського повіту м.Тульчина — 1 родина, Літинського повіту м.Новоколястинова — 2 родини, Кам'янецького повіту м.Смолрича — 2 родини, м.Ямполь — 1 родина.

Предмет контракту — 260 десятин землі, що знаходилась в 4 верстах від села Коричинці при межі суміжних з ним сіл Комарівці і Галузинці біля меншої дороги з Коричинець на Бар, а також ставок з млином.

Термін дії контракту — 25 років від 1 листопада 1850 р. по перше листопада 1875 р. По закінченні терміну контракту сторони за обоюдною

згоди могли б його переукласти, в іншому разі колоністи були зобов'язані виступити з колонії.

Колоністи отримали також збудовані поміщиком протягом 1850–1851 рр. 25 хат, господарські ж будівлі мали збудувати самі, отримуючи на них матеріали від поміщика безкоштовно. Їм також дозволялось користуватися поміщицьким лісом для опалення, вивозити ж ліс на продаж — заборонялось. Не мали права колоністи займатись винокурінням, на власні ж потреби спиртні напої були зобов'язані купувати в селі Коричинці. Окремим пунктом їм дозволялось збудувати за сприяння поміщика матеріалами шкіряний завод, мабуть, серед колоністів вистачало ремісників цього фаху.

Колоністи повинні були сплачувати поміщику щорічний оброк в 750 карбованців сріблом: 1 листопада — 500 крб. та 1 лютого — 250 крб. Виходячи з понесених колоністами при переселенні матеріальних втрат, поміщик погодився перенести початок сплати орендних грошей з 1 листопада 1850 р. на 1 листопада 1852 р., незважаючи на те, що в користування землею євреї, поволі переселяючись, вступили в листопаді 1850 р., ще до отримання урядового дозволу на заведення колонії. Всього ж громада колоністів за 23 роки мала сплатити поміщику 17250 крб. сріблом.

Найбільшу увагу привертає пункт контракту з переліком можливих санкцій з боку поміщика у разі появи недоїмок в обумовлених орендних платежах. Поміщик, знаючи, що повірений єврейської громади неписьменний по-російськи, намагався підсунути на підпис йому цей пункт контракту в максимально вигідній для себе редакції, що значно відрізнялась від редакції, погодженої ще в проекті угоди від 4 вересня 1850 р. Вказаний пункт надавав орендодавцю в разі появи недоїмок право стягнути з колоністів без всякого судочинства не тільки самий оброк, а й штраф у розмірі 500 крб. сріблом. Для стягнення заборгованості поміщик міг відібрати в колоністів на свій розсуд будь-що з їх майна: худобу, знаряддя праці, хліб або примусити останніх до відробітків на поміщика з розрахунку 7,5 копійки у день з чоловіка на будь-якій відстані від їх помешкання.

Якщо колоністи за такої ситуації почнуть скаржитись на поміщика, він мав право додатково накласти на них штраф — 500 крб. сріблом. Під цим пунктом контракту стоїть підпис поміщика, підпису ж М.Бобика нема, мабуть, хтось вчасно прочитав йому украї несприятливу для єврейської громади редакцію. Тому під текстом контракту цей пункт було викладено ще раз в більш загальній і сприятливій для колоністів редакції. Згідно з нею єврейська громада мала нести колективну відповідальність за сплату оброку, сума платежу мала надходити від неї цілком, а не частинами. На випадок недоїмок поміщик мав право стягнути їх без судочинства зі всіх колоністів або з числа найбільш заможних з них.

Лише після зміни редакції цього пункту увесь контракт був скріплений підписами обох зацікавлених сторін.

Певний інтерес становить проблема походження назви колонії, адже в усіх ранніх документах за таку слугувала назва села Коричинці Домсько-Римові. Але у 1854 р. в документах уже вживалась назва Веселець. Отже, з'явилась вона вірогідно у 1852 р. чи в 1853 р. Назву колонії дав сам поміщик, принаймні так він вказує в документі 1860 р. Для нього гамірлива єврейська колонія цілком природньо виглядала дуже веселим місцем.

Колонія стала жити господарським життям з 1852 р., проте детальний звіт про її стан ми маємо лише за 1855 р. Тоді старшим чиновником Подільського губернського комітету з поселення євреїв Вороніним був здійснений найретельніший аналіз господарського становища колоністів усіх разом і кожної родини окремо. У своєму звіті він, зазначивши, що життя колонії відбувається згідно з єврейськими традиціями і що колоністи цілком задовільно забезпечені паливом, одягом та хатніми речами, змушений був констатувати, що господарське становище колоністів зовсім недостатнє, а багатьох — просто бідне. Жодна родина не мала хліба на харчування, і лише 14 родин мали хліб на посів. Раціон колоністів обмежувався картоплею та буряками. Робоча худоба була лише в семи господарствах, у інших не було й землеробських знарядь. На 227 душ колоністів припадало лише 15 волів, 18 коней, 55 корів, 33 вівці, 20 возів, 7 плугів, 10 рал, 13 борін, 27 серпів, 21 коса. Не треба бути великим фахівцем у сільському господарстві, щоб зрозуміти, що за таких обставин не могло й мови бути про товарне виробництво сільськогосподарської продукції, а відтак сплата щорічного оброку перетворилась для колоністів у найважчу і майже нерозв'язну проблему. Проте становище колоністів не було однорідним для всіх родин. Перед нами постають як зовсім бідні родини, так і значно заможніші. Наприклад, родина з п'яти осіб Іцка Давидовича Зайдмана не мала ні худоби, ні сільськогосподарських знарядь, а родині з чотирьох душ Нусіна Лейбовича Шадхіна належали 3 воли, 6 коней, плуг, рало, борона, 3 вози та інший інвентар.

У звіті чиновника Вороніна немає згадок про шкіряний завод, і можна припустити, що його ідея так і не була реалізована. Пояснюючи Вороніну причини свого скрутного становища, колоністи скаржились на неврожай і падіж худоби, проте відсутність у них найнеобхідніших знарядь навряд чи пояснюється чимось іншим, ніж первинною бідністю, пов'язаною з витратами на переселення та облаштування.

За два наступні роки колоністи не змогли виправити своє становище, і вже від 1857 р. були неспроможними сплачувати обумовлені платежі поміщику. Наприкінці 1850-х років поміщик схилиється до думки про дострокове скасування колонії. До такого рішення його підштовхували три основні чинники: зростаюча заборгованість колоністів; селянська реформа, що активно тоді готувалась, власні фінансові ускладнення, через

які саме в ті роки за судовою постановою було розпродано частину його майна. Оскільки текст контракту не містив у собі чіткого механізму дострокового скасування колонії, поміщик почав надсилати до Подільського губернського правління численні скарги на колоністів. Останні, в свою чергу, надсилали в губернські інстанції скарги на поміщика, за будь-яких обставин намагаючись зберегти колонію. Для з'ясування справедливості обоїх претензій губернським правлінням була створена спеціальна комісія, але наслідки її роботи нам невідомі.

10 травня 1860 р. в Летичівському повітовому суді була зареєстрована довіреність від єврейської громади колонії Веселець на ім'я двох її членів — Йося Крутя та Мануса Парнаса, що отримали право від імені всієї громади залагодити справу з поміщиком у найліпший з можливих способів. 7 серпня 1860 р. в селі Коричинці поміщик А.І.Чарковський та повірені громади колоністів уклали третейський запис, згідно з яким обидві сторони погодились взаємні претензії вирішити мирно за посередництвом Третейського суду, у склад якого обрали колезького асесора Олександра Семашка, Старомайданського рабина Шліому Срульовича Розенбліта та 3-ї гільдії купецького брата Абрамка Мордковича Перельмітера. Третейському суду ставилось за обов'язок розслідувати на місці претензії сторін і прийняти більшістю голосів остаточне рішення, яке обидві сторони зобов'язались беззастережно виконувати. Вищеназваний Третейський запис набув чинності 24 серпня 1860 р., коли його було явлено у Летичівський повітовий суд та зареєстровано.

31 серпня 1860 р. Третейський суд, зібравшись на своє перше засідання в селі Коричинцях, постановив зажадати від сторін пред'явлення претензій та пояснень, щоб згодом, розглянувши їх в усій повноті, прийняти по совісті остаточне третейське рішення.

7 грудня 1860 р. на другому засіданні третейського суду таке рішення було прийняте та завірне підписами обох сторін на знак згоди з ним. Це рішення визнало претензії землеробів до поміщика як такі, що не доведені доказами, а з огляду на фінансову неспроможність колоністів та допущену ними трирічну недоїмку платежів, було постановлено укладений 23 грудня 1851 р. між поміщиком та єврейською громадою контракт вважати віднині знищеним зі всіма наслідками. Євреї-колоністи були зобов'язані до весни 1861 р., не пізніше 1 травня, залишити межі колонії та знайти інший дозволений законами рід занять. За поміщиком Чарковським з 7 грудня 1860 р. визнавалось повне право володіння землями, що належали до колонії Веселець, а також зібраним колоністами хлібом та сіном.

Рішення Третейського суду було справжнім шоком для половини родин колоністів, які до останнього сподівались, що колонію вдасться врятувати. Тож не дивно, що в єврейській громаді стався розкол і 12 родин колоністів оскаржили в травні 1861 р. третейську постанову, звинувативши Мануса Парнаса та Йося Крутя в перевищенні наданих

їм повноважень. Скаржники вказували Подільській Палаті Цивільного суду на неправильне формування складу Третейського суду. На їх думку, поміщик та повірені єврейської громади повинні були обрати не спільних, а окремих від кожної сторони членів суду. Скарзі був наданий хід, але Цивільна палата 10 листопада 1861 р. підтвердила правочинність Третейського рішення, а Летичівський повітовий суд 19 грудня 1861 р. знову ж призначив тримісячний термін для виселення колоністів. Подальша боротьба за збереження колонії вже не мала сенсу і, як це видно з рапорту станового пристава Летичівського повіту від 14 лютого, що прибув у колонію Веселець для доведення до відома єврейської громади постанови повітового суду, нікого з колоністів він в ній не застав, бо, як йому пояснили коричинецькі селяни, євреї-землероби, залишивши хати, розійшлися з початком зими по різних містечках Подільської губернії, частина з них осіла в м.Проскуріві та м.Ялтушкові Могильовського повіту.

Ось так на межі 1861 та 1862 рр. колонія Веселець припинила своє існування, проте її колоністи, незважаючи на невдачу, що їх спіткала в кінцевому рахунку, продемонстрували гідні подиву наполегливість, терпіння та цілеспрямованість у такій неєврейській, на думку обивателя, справі, як землеробство.

Віктор Малахов

Київ

М.БУБЕР І М.БАХТІН: АСПЕКТИ ФІЛОСОФІЇ ДІАЛОГУ

Ведучи мову про «комунікативний поворот» у філософсько-гуманістичній думці ХХ ст., внутрішню діалогізацію, нині нерідко звертаються до імен і творчої спадщини М.Бубера, з одного боку, М.Бахтіна — з другого. Разом з тим, при всій спорідненості діалогічних ідей, що становили основу поглядів обох мислителів, їхні імена зовсім не часто опиняються поруч — наче щось «відштовхує» їх одне від одного, не дає зростися в занадто легко досяжній духовній єдності. І вже це одне наводить на роздуми.

Надмірно полегшеним підходом до проблеми, яка вимальовується тут, був би і розгляд Бубера і Бахтіна як «типових представників» відповідних національно-культурних традицій: Бубер, мовляв, є характерним виразником єврейської національної ментальності, Бахтін — російської. Ні, мислителі, про яких йдеться, тим, може, найбільш і цікаві, що в кожному з них аж надто мало «типового», зокрема й відношення їх до відповідних національних традицій було зовсім не однозначне. Як Бубер, так і Бахтін, не тільки приймали (кожен свою), але й, кожен по-своєму, додали подібну

традицію, щоб згодом знову повернутися до неї. Показовий при цьому самий досвід конструювання філософії діалогу людьми, настільки різними як за особистими уподобаннями, так і за загальнокультурними особливостями своєї творчості; при цьому саме їх опір традиціям, на ґрунті яких вони виростали, здатний зрештою відкрити дещо істотне і в останніх.

Щодо Бубера передусім варто зазначити, що формування його як філософа відбувалося в суто європейському контексті. Як вказує сам Бубер, в молодості він знаходився під вирішальним впливом Л.Фейєрбаха, старих німецьких містиків від Мейстера Екхарта до Ангелуса Силезіуса¹; додамо до цього впливи Ф.Ніцше, С.К'єркегора, а також наставників молодого Бубера — Г.Зіммеля, В.Дільтея. Серед найближчих друзів мислителя — німецький філософ і письменник, автор теорії «культурного соціалізму» Г.Ландауер (1870–1919); як видавець журналу «Die Kreatur» (1926–1930) Бубер співпрацює з католицьким богословом Й.Вітигом і психоаналітиком-протестантом В.фон Вайцекером та ін.

Цілком очевидна належність Бубера до європейської школи мислення робить зрозумілим той факт, що як філософ світового значення він міг бути легітимований і засвоєний філософською свідомістю Європи, зокрема її академічними колами, значно глибше, ніж це було можливо для М.Бахтіна, та й, власне, будь-кого з російських філософів ХХ ст. За впливовістю висунутих ідей Бубера в Європі порівнюють з З.Фрейдом, М.Гайдеггером; визнається, що буберівські дослідження набули «нормативного значення для повсякденної комунікації в усіх сферах життя»². При Кельнському університеті працює інститут М.Бубера. Отже, нема сумнівів: М.Бубер — європейський філософ, більше того, є всі підстави твердити, що європейським філософом Бубер виявився більшою мірою, ніж власне єврейським або ізраїльським.

Але на всіх етапах свого життєвого шляху Бубер зберігав гостре відчуття причетності до єврейського народу, його релігії і історичної долі і активно висловлював відповідні переконання у своїй науково-публіцистичній і громадсько-політичній діяльності. Зрештою, дослідники, що стоять на позиціях іудаїзму, схильні і основне буберівське вчення про «Я — Ти — зв'язок» оцінювати саме як «філософське» узагальнення здорової єврейської доктрини», хоча при цьому й зазначається, що «Бубер ігнорує вчення Талмуда і, власне кажучи, не вважає дотримання єврейських законів необхідним елементом того ідеального суспільства, яке він обстоює»³. Остання обставина не могла, звичайно, не зумовити певної дистанції у ставленні до Бубера з боку ортодоксальних єврейських кіл.

Подібно до Бубера, Бахтін, особливо у ранній період своєї творчості, теж орієнтований головним чином на Європу (неокантіанці, зокрема, Г.Коген, та ін.). Це його тяжіння до Європи більш екзотичне, ніж у Бубера; не кажучи про екзистенційну належність до зовсім іншого світу, за самою структурою свого мислення Бахтін все ж залишається для європейців своєрідним «слов'янським гостем». З другого боку, це тяжіння

більш радикальне, оскільки засвідчує серйозне розходження з самою суттю попередньої національної традиції.

Справді, Бахтіна важко уявити серед російських філософів «срібного віку», представників «православного Ренесансу» — надто відчутним є ціннісний і інтелектуальний розрив між ними. Цей розрив не зводиться ні до абстрактних ідей, ні до питань власне конфесійних (хоча «сумнівне православ'я» Бахтіна явно заслуговує в цьому зв'язку на увагу — особливо на тлі цілісного іудаїстичного світосприйняття М.Бубера), але стосується самої архітекτονіки і філософського стилю мислення. На зміну універсалізму, прагненню до соборності і всепроникного духовно-сміслового синтезу, що визначали собою основний колорит філософії «срібного віку», Бахтін виводить засади чітко суб'єктивної окресленості, множинності суб'єктів, кожен з яких має власний завершальний голос і волю, обґрунтовує уявлення про міжсуб'єктну і міжкультурну межу як кінцеву підставу діалогу і взаєморозуміння.

Простежену опозицію до гармонійно-монологічного світогляду «срібного віку» з Бахтіном поділяють М.М.Пришвін, що заселяє буття «живими істотами — смислами», О.О.Ухтомський з його вченням про «домінанту на іншого» і про «заслуженого співбесідника», психолог Л.Виготський та ін. Так народжується новітня російська філософія спілкування, що протиставляє патетиці соборної всеєдності ідею множинності індивідуальних існувань і відкритості їх одне до одного.

Для Бубера (на відміну від Бахтіна) духовно-сміисловою основою філософування, при всьому європейському опорядженні останнього, здатна була виступати сама його принципова релігійність. Стрижнвою є ідея іудаїзму про Завіт, укладений Богом з обраним народом, Завіт, що перетворює існування Ізраїлю, а відтак і кожної причетної до нього людської особистості на сутнісне відповідання Богові, — можна сказати, нерв усієї буберівської думки. Пронизує вона і філософські дослідження Бубера. Іудаїстський пафос покликаності, зверненості до Божественного Ти проростає на ґрунті європейського філософського логосу буберівських праць концепцію діалогу, інтерсуб'єктивного зв'язку. Саме непохитність цієї екзистенційно-релігійної основи обумовлює міцність смислового каркасу, впевненість думки і стилю, що характеризують основну філософську працю Бубера «Я і ТИ»: «Світ для людини є двоїстим у відповідності з двоїстістю основних слів, що їх вона може вимовляти. Основні слова — то є не одиничні слова, а словесні пари.

Одне основне слово — це пара **Я—ТИ**. Друге основне слово — пара **Я—ВОНО**...

Тим самим Я людини також двоїсте»⁴.

Так починається цей трактат: досить-таки незвичайний початок для бунтівної і скептичної гуманістичної філософії ХХ ст., початок, що змушує згадати «Етику» Б.Спінози або якийсь інший шедевр раціоналізму XVII-XVIII ст.

Проте замість спінозівської субстанції у М.Бубера — невідступне Божествене Ти, вимоглива і всеохоплююча присутність якого формує основний зміст автентичного існування людини, розсипаючись у той самий час, мов сонце в краплинах роси, безліччю інших, похідних, але теж по-своєму неповторних і вимогливих Ти, людських і будь-яких інших, в оточенні котрих ми повсякчас і знаходимо себе — за Бубером, стаємо собою в щонайбуквальнішому розумінні цього слова.

Звичайно, це універсальне Ти, до якого спрямована думка М.Бубера, здатне часом стискатися, наче дистанціюватися від людини, залишаючи простір для її свободи, її творчої індивідуальності (тривалі студії Бубера над Каббалою і хасидизмом тут безперечно даються взнаки), але ж при цьому по-справжньому ніколи не залишає нас, не зводить з нас свого вимогливого духовного погляду («де ти був, Адаме?»⁵), що вимагає відповіді — відповіді як розкаяння, як повернення до вічних джерел життя (зміст поняття тшува). А відтак вимагають відповіді — життєвідповіді — і всі погляди, спрямовані на нас звідусіль.

Зовсім іншим шляхом іде до своєї філософії діалогу М.М.Бахтін. Незважаючи на дистанційованість від попередньої російської філософської традиції (а можливо, саме завдяки цьому) він у своїх ранніх працях виявляється більш філософічним, ніж його попередники-класики, оскільки зважається на рефлексію над самим висхідним принципом філософування, прагне окреслити принципово нову позицію для аналізу філософських проблем. І якщо у Бубера, як філософа, ми спостерігаємо більш-менш спокійний (в концептуальному відношенні) процес рефлексивного обґрунтування подібної висхідної засади, насичення її більш конкретним змістом, що разом з тим висвітлює її сутнісну першооснову, — у Бахтіна має місце саме пошук надійних основ осмислення буття, пошук, у ході якого змінюється і пересувається принципова точка зору на людину і світ.

Початкову стадію такого пошуку репрезентує текст раннього Бахтіна «До філософії вчинку». Цікаво, що шукане висхідне начало «першої філософії» Бахтін осмислює тут водночас і суб'єктивно — в душі європейської філософії свідомості, — і разом з тим як цілісний моральний феномен, що відповідає вже традиціям російської духовної культури. На перехресті цих двох траєкторій мислення й виникає бахтінська філософія вчинку, що прагне «розкрити буття-подію, як його знає відповідальний вчинок». Знаменно і те, що на відміну від Бубера, для якого з самого початку ієрархія світових цінностей сходиться в абсолютному Ти, у «філософії вчинку» Бахтіна ціннісний світ так чи інакше організується навколо Я як суб'єкта вчинку, в зв'язку з чим автор змушений навіть робити спеціальні перестороги.

Тим часом конкретний розвиток інтенції бачення світу «як його знає відповідальний вчинок» актуалізує вже в цьому творі цілу низку понять і уявлень, напрочуд близьких до поглядів М.Бубера, — таких, як поняття

відповідальності в його цілісному життєвому аспекті, «учасного мислення», «не-алібі» людини в світі, уявлення про принципове значення самої неповторності висхідної точки людського вчинювання, одиничності людської причетності до буття. На ґрунті цих уявлень Бахтін, як і Бубер, розвиває критику абстрактної моралі, все-загально-безособових нормативів обов'язковості, що не рахуються з унікальністю існування людини⁶.

Втім, концепції діалогу як такої ми в згаданій праці М.Бахтіна ще не знайдемо. Шлях до неї пролягав для російського мислителя через феноменологію вчинювання, далі — через відкриття, як протилежного полюса цієї феноменології, самодостатнього і внутрішньо завершеного ціннісного поля естетичного буття, ще далі — через формулювання позиції «позазнаходження» суб'єкта щодо такого самозавершеного буття, зворотну суб'єктивізацію останнього (на матеріалі, головним чином, аналізу творчості Достоєвського) і вже звідси — до обґрунтування власне діалогічного принципу спочатку в мистецтві, потім — у цілісній філософії людського життя і культури. І, звичайно, Ти, що здобувається на цьому шляху. Це, головним чином, «не Бог, а ближній»⁷ — ще точніше, людина як предмет естетичної симпатії у глибокому розумінні останньої.

Все зазначене лише відтінює глибинну спільність основних ідей, до яких прийшли обидва мислителі. Передусім це самий філософський принцип діалогічності (або, як любляв говорити М.Бубер, «Я—Ти — зв'язку»), діалогічності не лише в галузі словесної чи інтелектуальної культури (відносно більший акцент на цьому боці справи ставив Бахтін), але і як чинника цілісного людського буття в його екзистенційному аспекті (дещо сильніший наголос на чому бачимо вже у Бубера). Далі, як для Бахтіна, так і для Бубера діалогічний принцип включає в себе ідею подієвості буття, його неповторної у кожній точці творчої напруги, що виходить за межі будь-яких апріорних уявлень. Відома Бахтінська ідея «позазнаходження» суб'єктів діалогу і міжсуб'єктної межі як простору діалогічного спілкування⁸ є безперечним відповідником буберівського «між», що постає як «справжнє місце і носій міжлюдського співбуття»⁹. Як у першому, так і в другому разі тут підкреслюється надзвичайно важливий для діалогічної філософії факт незмісимості, нерозчинності один в одному і в бутті загалом суб'єктів відповідального спілкування (для Бубера певним загальнокультурним прообразом могло постати у цьому відношенні каббалістичне вчення про *цимцум* — стиснення Божественного абсолюту).

Разом з тим, цікаві відмінності між мислителями простежуються не тільки на їхньому шляху «до» філософії діалогу, але й «після» — в самому характері застосування цієї філософії до осмислення буття людини. Особливо показовим у даному зв'язку відношення творців філософії діалогу до таких критичних пунктів людського існування, щодо яких діалогічний принцип має або засвідчити свою обмеженість, або ж постати у ролі своєрідного екзистенційного «метанаративу» з універсальними пояснювальними можливостями.

І у Бахтіна (особливо в пізніх його роботах), і у Бубера ми знаходимо згадки принаймні про такі подібні моменти, як мовчання і страждання (біль). Щодо мовчання Бубер (навіть до деякої міри всупереч єврейській традиції акцентованого відповідання) в «Я і Ти» зазначає: «Чим сильніше є відповідь, тим сильніше вона зв'яже ТИ, принижує його до об'єкта. Тільки мовчання з ТИ ... безмовне очікування в неоформленому, нерозчленованому, домовному слові залишає ТИ з вільним, дозволяє перебувати з ним у тій прихованості, де дух не являє себе, але є присутнім»¹⁰.

Стосовно ж страждання і ставлення до людини в її стражданні, єврейський філософ влучно критикує концепцію М.Гайдеггера, за якою автентичною формою такого ставлення є піклування. Бубер показує екзистенційну неповноцінність піклування, не опертого на «сутнісне в собі» відношення Я до Ти, більш адекватними проявами чого постають дружба і любов. Певне зведення співчуття до любові як до сутнісного прояву «Я—Ти — зв'язку» знаходимо у Бубера й далі, в контексті блискучого аналізу феномена болю і відповідної критики антропологічних поглядів М.Шелера¹¹.

Втім, сказане якраз і доводить, що діалогічний принцип, принцип «Я—Ти — зв'язку» справді приймається Бубером як кінцевий щодо процесу осягнення людського буття. Зрозуміти фундаментальні риси останнього — означає, за Бубером, звести їх до цього висхідного принципу.

На відміну від цього, у творах М.Бахтіна і мовчання, і страждання постають як цілком нередуковані феномени, інтерес до яких не може бути замкнений у сфері наявної методологічної рефлексії і набуває щодо останньої сворідного «намацуючого» характеру. Так, розмірковуючи над проблемою мовчання, Бахтін звертається до образу Христа з «Поєми про Великого інквізитора» і його поцілунку, що знаменує собою своєрідну «крапку» в процесі запитування-відповідання; намічає тему «невтіленості» поліфонічної особи, згадує «прагнення піти від свого слова» та ін. Що ж до страждання, то російський мислитель не зводить його ні до діалогу, ні до любові як таких, а виокремлює (зокрема й шляхом філософських рефлексій) як самостійну тему («сентименталізм», «співчуття», «слізний аспект світу»), розглядові якої, судячи з деяких записів, мав намір присвятити спеціальну працю.

Наведені приклади, кількість яких можна було б примножити, свідчать, що коли у Бубера екзистенційний контур людського буття збігається зі смисловою структурою діалогічності, то в текстах Бахтіна він інколи виходить за її межі — при всьому значенні, якого надає ідеї діалогу російський мислитель.

Всеохоплююча зосередженість на Ти, що для Бубера поставала своєрідною абсолютною відповіддю, Бахтіним часом усвідомлюється як така, що скоує людську індивідуальність. Повноцінний діалог, на його думку, обов'язково передбачає «незримо присутнього третього», що стоїть над усіма його учасниками, третього, відсутність якого перетворює «Я—Ти —

зв'язок» (кажучи словами Бубера) на подобу фашистської катівні або пекла. (Цілком зрозуміло, що ця глибока ідея виявилася для Бахтіна можливою саме тому, що діалогічне Ти для нього, як ми бачили, насамперед не Бог, а просто ближній; роль абсолютної смислової інстанції скоріше бере на себе саме згаданий «третій», «нададресат», як його ще іменує Бахтін).

В контексті цього ж міркування у Бахтіна з'являється неперекладне російське слово «безответность»¹². Виникає воно в цілковито негативному контексті, проте весь хід роздумів, що веде до нього (як до своєрідної контрпозиції відносно «третього»), дає привід замислитися: чи не маємо ми тут справу з деякою характеристикою тонкої, «езотеричної» основи російської моральної культури — подібно до того, як екзистенційне відповідання, респондування питомою рисою культури єврейської? Принаймні образ «російського Христа», або ж князь Мишкін у Достоєвського чи деякі жіночі персонажі останнього натякають на це — як і відома звичка «випадати» з процесу комунікації, комплекси сорому, мовчання, терпіння, зрештою й певні нюанси нинішнього духовного життя, все ще тісно пов'язаного з православною культурою Русі. І що тоді означає той факт, що мільйонам євреїв у ХХ ст., при цілком іншій настанові власної національної культури, довелося у своєму неповторному житті мимоволі реалізувати ту ж таки засаду «безответности», причому у найфатальнішому, найжахливішому вияві?

Так чи інакше, спільне і безперечно центральне як для Бубера, так і для Бахтіна — їхня філософія діалогу. Як стало можливим сходження на цій основі таких різних мислителів? Можна — і справедливо — вбачати в цьому відповідь на духовні запити часу; можна будувати припущення про вплив на Бахтіна в його молоді роки єврейського середовища Невеля і Вітебська¹³. Проте хотілося б відзначити інше: саме на ґрунті європейської культурної традиції тільки й могли зрештою зійтися Бубер і Бахтін, саме на цьому ґрунті виникає сучасна філософія діалогу, що увібрала в себе інтелектуальні здобутки і єврейської, і російської, й інших національних культур, але при цьому засвідчила і зберегла свій пафос універсального людського світовідношення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Див.: БУБЕР М. Проблема человека // БУБЕР М. Я и Ты. — М.: Высш.шк., 1993. — С. 102, 137.
2. Цит. за: СИТНИЧЕНКО Л.А. Человеческое общение в интерпретациях современной западной философии. — К.: Наук. думка. — 1990. — С. 51.
3. ЭПШТЕЙН И. Иудаизм. — С. 292.
4. БУБЕР М. Я и Ты. — С. 6.
5. БУБЕР М. Хасидские рассказы // БУБЕР М. Избранные произведения. — Иерусалим: Библиотека — Алия, 1979. — С. 75–79.

6. БАХТИН М.М. К философии поступка // Философия и социология науки и техники. Ежегодник 1984–1985. — М.: Наука. — 1986. — С. 84–85, 87, 91, 96, 105, 124.
7. ГАЧЕВ Г.Д. Русская дума. Портреты русских мыслителей. — С.105.
8. БАХТИН М.М. Эстетика словесного творчества. — Искусство. — 1979. — С. 312.
9. БУБЕР М. Проблема человека // БУБЕР М. Я и Ты. — С.154.
10. Там же. — С. 26.
11. Там же. — С. 123–124, 143–144.
12. БАХТИН М.М. Эстетика словесного творчества. — С. 306, 322–323, 345, 353–356.
13. Див.: ГАЧЕВ Г.Д. Русская Дума. Портреты русских мыслителей. — С. 105, 111.

Владимир Матвеев

Київ

К ВОПРОСУ О РАЗВИТИИ СОВРЕМЕННОГО ДИСКУРСА

Попытки углубленных толкований Торы предпринимались давно. Большой интерес у исследователей вызывает не только разъяснение иносказаний, но и поиск ключей к кодам разного уровня. В эпоху компьютерных систем появились новые возможности анализа текста — оригинальная методика эквидистантнобуквенного чтения текста (р. Х.Н.Д. Вайсмандель, Дорон Витцум), которая предполагает поиск слов, зашифрованных в тексте, при отсчете равноотстоящих букв.

По мнению мудрецов Талмуда, Тора, написанная «двадцатью двумя буквами», которые складываются не просто в описании, того, что имело место ранее: но «именно они действовали в момент творения» (Э.Урбах).

Особое, космическое, значение букв еврейского алфавита упоминается в Талмуде, ключ к доктрине Книги Творения содержится в одном из ранних мишинитских памятников — Авот (Поучения Отцов), в котором написано: «Десятью глаголами создан мир» (Пиркей Авот 5,1). В последнем выкристаллизовывается цепочка устной традиции, связывающей пророка Моше с Гилелем и Шамаем. Приведенная цитата восходит к словам Псалма: «Словом Превышнего сотворены небеса и дыханием уст его — все воинство их» (33,6). Отметим, что в пояснении Сефер Йецира (Книги Творения) эти особые глаголы включают все буквы еврейского алфавита. Сочетание этих букв составляют Лошэн Кодэш, язык Творения, так же, как совокупность чисел от 1 до 10 дает в разных комбинациях все известные цифры, до бесконечности. Вместе они понимаются как такие орудия, при помощи которых Б-г сотворил Вселенную (И.Эпштейн).

В интерпретации Танаха, книгой «Зоар» используется 4 метода, которые имеют сокращенное название Пардес (по первым буквам входящих слов), содержащихся в Талмуде.

В Каббале Масехут излагается учение о четырех последовательно связанных мирах, с помощью которых Эйн-соф проявляется в конечном. Каббала стремится раскрыть истинный смысл, содержащийся в Торе, тайну, скрытую в каждом слове и каждой букве.

В материалистической науке не существует необходимых данных для исследования семантического пространства в достаточно полном и адекватном виде. Представление о близости и отдаленности слов связано с представлением о существовании между ними неких расстояний. Их величина теоретически зависима от внутренней организации семантического пространства, а на самом деле используются определенные формальные свойства слов с помощью математических методов (частотность употребления слов в текстах, распределение слов по анализируемым текстам, установление «интенсивности» связанности слов с эксплицитным их представлением в виде матриц и др. графических средств). Актуальным представляется исследование содержательных аспектов проблемы в комплексе со связанными с ней семантическими явлениями, с использованием не только прямых, а и косвенных индикаторов возможной связи между словами. Интерес исследователей вызывает исследование языка в виде линейной последовательности языковых единиц в речи, анализ текста. В этом случае языковые единицы в тексте структурируются относительно друг друга на основе определенных языковых законов, отражающих и формальные аспекты языка. Для установления семантических связей слов целесообразно базироваться как на идее семантических полей, так и на новых направлениях, последовательно развивающих когнитивный подход, направляя исследование на описание «семантических структур» как производных от понятийных соотношений.

Синтез аналитического и мистического позволяет рассматривать древние специальные тексты как единство: постигать видимое в сочетании с невидимым, созерцать неизвестное сквозь призму известного. Нельзя не учитывать, что особенности европейского дискурса невозможно полностью адекватно перенести на специфику древних ивритских текстов, не говоря уже об особенностях языковых картин мира, грамматических особенностей и других. Известные комментаторы, в частности Ибн Эзра, давно обращали внимание на грамматические особенности специального текста на иврите. Особый интерес вызывает анализ содержания текстов Танаха на древнем иврите, с переводом на русский язык.

Барух Спиноза впервые обратился к Танаху как к «языку человека», совместив литературный текст с философским, отмечая наличие большого числа метафор, метонимии и т.п. Тору начали читать, своеобразно поместив ее «между словами и объектами». Тем самым проявился непрерывный дискурс. Центральной для философских систем является понятие бытия. И если основой европейского дискурса является бытие, то в иврите это происходит иначе: ивритская фраза не строится в отношении

глаголов бытия. В связи с этим практически вся европейская «порванная литература вынуждена прибегать к приему прорыва в дискурсе»*.

В традиции евреев знание — деятельное знание, содержание вещи — в ее реализации (И.Дворкин). В связи с этим чрезвычайно важно и раскрытие смысла слов хохма, бина, даат в Тании. Не случайно в иврите есть принцип: «не существует самих по себе вещей», за сущностью вещи стоит индивидуальная творческая воля.

В современном русском языке есть два вида глагола и три категории времени. В иврите употребление того или иного корня глагола иллюстрирует разнообразие значений в биньянах иврита.

Еще стойки показали, что события существуют, и построенное по несовершенному виду никогда не завершено (новые грамматические характеристики глаголов). Важно, откуда мы наблюдаем за выражением: прошедшее и будущее стали рассматриваться из настоящего. Стойки выработали основные характеристики глаголов. При создании огласовки иврита исследователи, используя известные категории, предприняли попытку описания Хумаша. Поэтому первая грамматика иврита являет собой по сути воспроизведение грамматики стойков. Для Маймонида ценны действия, в то время как в субъектно-объектном мире ценны вещи и мысли (И.Дворкин).

Ибн Эзра обнаруживает, что в Торе отсутствуют категории «раньше» и «позже»: (только топологически). Структура иврита, иврит описывает события, а при помощи одного и того же выражения возможна передача-распознавание четырех смыслов. Материальные объекты как определенная прерывность устанавливается только в системе слов. У Раши родился метод, известный под названием «критического подхода» к тексту. Этот подход Раши успешно применил в своих комментариях к Торе.

Рассмотрим в качестве примера, изложенного выше, фрагмент из главы 29 Брейшит (Ваецэ): 29 (1) И поднялся Яаков на ноги, и ушел в страну сынов Востока. (2). И увидел, и вот колодец в поле, и вот там три стада овец лежат около него, ибо из этого колодца поят стада, а камень над устьем колодца большой. (3). И когда собрались туда все стада, отваливая камень с устья колодца, и поили овец, и затем опять клали камень на свое место, на устье колодца. (4). И сказал им Яаков: «Братья мои! Откуда Вы?» И сказали они: «Из Харана мы». (5). И сказал он им: «Знаете ли Лавана, сына Накора?» И сказали они: «Знаем». (6). И сказал он им: «Здоров ли он?» И сказали они: «Здоров. А вот дочь его, Рахель, приходит с овцами». (7). И сказал он: «Ведь день еще велик, не пора собираться скоту. Напоите овец и идите пасите». (8). Но они сказали: «Не можем, пока не соберутся все стада, тогда отвалит камень с устья колодца, и будем поить овец». В Берейшит раба (70) разъясняется, что Яаков, воспрянув духом после получения им доброй вести отправился в путь.

* Текст и дискурс близки, но не идентичны. Здесь мы имеем в виду библио-философский дискурс. (Тора и современность)

Раши строит свой перевод на глаголе «отворачивают». Важно, что язык настоящего отличается от слова в языке будущего и прошлого, потому что всякое прошедшее событие уже было, а будущему еще предстоит быть. Раши обращает внимание на то, что если слово в данном месте допускает двусмысленное толкование, а в другом пасуке это же слово допускает лишь одно толкование, то в первом пасуке выбирается это одно толкование.

Важно отыскать новую точку зрения: не «мы отвернем», а «отвернут», «отвалият». Комментарий устроен топологически и возможно описать значение, используя стоическую систему времен. Обращаясь к ивритскому корню рассматриваемого глагола в пасуке Берейшит 29:8, отметим, что у Раши это трактуется, переводится примерно, как «переворачивается». Важно то, что отваливали всякий раз, многократно.

Рамбам строит «гладкий» текст непорванного дискурса. Примеры иллюстрируют многообразие значений в различных биньянах, так и определенную относительность большинства переводов на русский язык (как и другие современные языки).

Сопоставление различных употреблений корня слова «отваливать» из рассматриваемого нами микроконтекста будет способствовать более корректному переводу на русский язык: а) откатить, б) отваливать. В результате имеем: он (муж.род, прош.время) — катил, отвалил, я отваливаю и т.д. Вместе с тем, однокоренные существительные имеют значение «тяжелый камень», «лежащий камень», что также важно учитывать при раскрытии семантического пространства.

Для понимания текста важно, что и собирались, и отваливали, и возвращали всякий раз, многократно, Раши толкует здесь так, что всякий раз собирались, потому что камень был большим. В (8).это также важно отметить: не могут не только прежде, чем соберутся все (стада), но не могут (напоить скот), потому что камень большой. Поэтому в (10) иллюстрируется сила Иакова, который легко отвалил или снял камень с устья колодца.

Для разбора и понимания подобного ивритского текста чрезвычайно важно учитывать, что стоящий перед глаголом будущего времени (вав) «переворачивает» его на прошедшее время, и — наоборот (в тексте — перевернутое будущее). Чредительный вав, придающий формам прошедшего времени значение будущего, не отличается от вав союзного. Прилагаясь к формам будущего времени с приданием им значения прошедшего времени, он получает патах (или камац).

Как видим, в иврите глагол оказывается более валентным, чем в современном русском языке, а значения в фрагментах Горы тесно взаимосвязаны со всем текстом. Так, например, в анализируемом микроконтексте главным является то, что происходит постоянное движение, развитие процесса, происходит процесс «(само)собираения».

ЛІТЕРАТУРА

1. Тора (с русским пер.) Под ред. Г.БРАНОВЕРА. — Иерусалим. — 5753. — 1135 с.
2. Пятикнижие (с толкованием Раши), 7. Кни́га «В начале», раздел «И вышел». — Иерусалим. — 1990. — 57 с.
3. Полный курс еврейской грамматики для системного изучения языка Ветхого Завета, его истории, этимологии, синтаксиса. Составил О.Н.ШТЕЙНБЕРГ, — Вильна. — 1871. — 208 с.
4. ДВОРКИН И. «Существование» в призме двух языков // Таргум (Евр. насл. в контексте мир. культ.). Вып. 1 (апрель-июнь). — М., 1990. — С.121–127.

Ефим Меламед

Житомир

ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ ЄВРЕЙСКОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ И КУЛЬТУРЫ В ФОНДАХ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА ЖИТОМИРСКОЙ ОБЛАСТИ

Выбор темы для этого обзора обусловлен двумя взаимосвязанными факторами: обеспеченностью материалом и особым местом Житомира в истории еврейского просвещения и культуры. Начну с последнего.

В XIX столетии Житомир слыл одним из центров еврейской культурной жизни¹ и «колыбелью просвещения для евреев Волыни»². «В Житомире..., — вспоминал современник, — собрались, как в фокусе, все, носившие на себе печать образования, все, жаждавшие знания — еврейского и европейского. Сюда, в Иерусалим Волыни, стекались стар и млад, пользовавшиеся правом поступления в раввинское училище без ограничения лет; покидая насиженные места, они, подобно своим антиподам-хасидам, ездившим на праздники к своим пастырям-цадикам, пускались в путь-дорогу в Житомир»³.

Быть может, это эмоциональное свидетельство не свободно от преувеличений, поэтому приведу еще ряд, что называется, голых фактов: в 1847 году одновременно с учреждением в Житомире и Вильне двух Раввинских училищ (в 1873 году оба они, как известно, были преобразованы в Учительские институты), здесь же были открыты и первые в России еврейские казенные училища, положившие начало целой сети аналогичных учебных заведений⁴.

Первым и единственным в России оказалось и Житомирское еврейское ремесленное училище, функционировавшее с 1862 по 1884 год. По утверждению бывшего житомирского раввиниста, публициста и общественного деятеля М.Г.Моргулиса, «польза этой школы была настолько осязаема для всех, что генерал-губернатор Анненков выработал проект органи-

зации по ее типу целой серии ремесленных школ в разных, более или менее крупных центрах Юго-Западного края»⁵.

Учетом также, что первые книги на иврите в Житомире начали печатать еще в 1804 году, а в 1837 году сюда была перевезена из Славуты знаменитая богословская типография купцов Шапиро, ставшая с 1845 года одной из двух (наряду опять-таки с Виленской) дозволенных в России⁶.

И даже в конце века, когда Житомир уже не мог претендовать на роль умственного центра, здесь печаталась, по некоторым оценкам, едва ли не половина всех еврейских книг в России⁷.

Что касается обеспеченности материалом, то непосредственное отношение к нашей теме имеют 8 фондов, которые содержат в совокупности 1123 дела за период с 1844 по 1919 год. Из них лишь один — Житомирской еврейской гимназии «группы родителей» с правами правительственной гимназии — относится к послереволюционному времени. И это, с одной стороны, отражает фактическое положение вещей, ведь наибольшее число еврейских образовательных учреждений функционировало на Волыни во второй половине XIX века; с другой — является следствием того, как в советское время сохраняли архивы вообще и архивы еврейских учебных заведений в частности. (Между тем, последние существовали вплоть до середины 30-х годов — и еврейские школы, и Житомирский еврейский педтехникум)⁸. Далеко не все уцелело даже из того, что досталось нам в наследство от менее «разборчивых» предков. К примеру, почти полностью погиб архив одного из житомирских еврейских училищ. Надо полагать, немалый, ибо училище это просуществовало три десятилетия, с 1887 по 1917 год. Экспедиция еврейской секции Киевского центрального исторического архива (нынешнего ЦГИА Украины) удалось спасти (и вывезти из Житомира в Киев) только крохи⁹. Не уцелела, как видно, и коллекция Еврейского музея, существовавшего в предвоенные годы в Бердичеве¹⁰.

То, что уцелело, по своему составу достаточно типично для архивов подобных учреждений. Так, в фондах Волынской губернской училищной комиссии, Житомирского еврейского казенного училища 1-го разряда, Житомирского двухклассного еврейского начального училища, Житомирской Талмуд-Торы представлены главным образом документы финансово-хозяйственного характера (кассовые книги, отчеты о приходе и расходе денежных средств и т.п.), циркуляры вышестоящих инстанций, официальная переписка и в меньшей степени материалы, характеризующие учащихся и учителей: протоколы педагогических советов, ведомости об успеваемости и поведении, классные журналы, аттестаты и личные дела.

Особо о фонде Дирекции народных училищ Волынской губернии. Это единственный из рассматриваемых не еврейский, а так называемый общий фонд. Однако в нем содержится около 140 дел, касающихся

истории еврейского образования в Волынской губернии, в том числе сведения о состоянии казенных и частных еврейских учебных заведений, об освобождении учеников-евреев от рекрутской повинности, о пожертвованиях в пользу школ еврейских купцов, перемещениях и увольнениях учителей, о сдаче экзаменов на право преподавания, а также списки содержателей хедеров и их учеников, финансовые и статистические отчеты и т.д.

Исследователям, не пренебрегающим архивами, известно, что эти и им подобные продукты рутинного делопроизводства бывают иногда весьма полезны, особенно в конкретно-исторических разысканиях. Вот и в данном фонде не так давно были найдены новые материалы для биографии видного поэта и публициста Абрахама Готлобера (1810–1899)¹¹.

Самый крупный (802 ед. хр.) и, пожалуй, наиболее важный для нашей темы — фонд Житомирского раввинского училища. Интерес к нему вполне понятен, ведь Житомирское раввинское училище, наряду с Виленским, являлось одним из крупнейших в дореволюционной России очагов еврейского просвещения. Как остроумно подметил американский историк Майкл Станиславский, список преподавателей обоих училищ «читается как «Who's Who» российской Хаскалы». И хотя, надо признать, «житомирский» список в этом отношении несколько короче «виленского», однако, имена в нем фигурируют не менее значимые: это первый инспектор училища, известный поэт и математик Яков Эйхенбаум (1796–1861), кстати сказать, дед известного русского филолога, уже упомянутый Абрахам Готлобер, литераторы и ученые Лазарь Цвейфель (1815–1888), Зепп Слонимский (1810–1904), Маркус Сухоставер (1790–1880) и автор широко распространенного тогда учебника грамматики древнееврейского языка Хаим Лернер (1815–1889). По свидетельству авторитетного мемуариста, каждый из этих преподавателей специальных еврейских предметов «мог бы с честью занимать соответствующую кафедру в высшем учебном заведении, если бы такое существовало»¹³.

Еще более впечатляющим выглядел бы другой список — выпускников училища, среди которых немало видных деятелей еврейской науки и культуры.

Понятно, что фонд Раввинского училища — важное подспорье для биографов и тех, и других. Но прежде всего он, конечно, важен для изучения правительственной политики в области еврейского образования и истории одного из двух его основных учреждений. Здесь уместно сослаться на Петра Марека, который в своих известных «Очерках по истории просвещения евреев в России» признавал, что краткость его рассказа о Житомирском и Виленском раввинских училищах по существу вынужденная, ибо «действительная история этих училищ может быть написана лишь на основании их архивов»¹⁴.

Те же архивы вместе с тем будут полезны и для исследователей не только исторических, но и краеведческих, книговедческих, литературовед-

ческих¹⁵. Хотя большая часть содержащихся здесь материалов освещает служебную деятельность преподавателей-евреев, имеются данные и об их литературных и научных трудах, причем, что особенно ценно, — из первых рук, то есть, представленные самими авторами¹⁶.

В связи с передачей в 1850 году в ведение директора Раввинского училища Житомирской еврейской типографии¹⁷, которая находилась в двенадцатилетнем откупном содержании у потомков ее первого владельца Моисея Шапиро, в фонде отложились также материалы по истории еврейского книгопечатания и цензуры еврейской литературы (наблюдавший за типографией инспектор училища исполнял по должности и роль цензора). Сохранились, в частности, ведомости о книгах, поступавших в типографию, ежегодные рапорты о проверке ее работы, контракты, заключавшиеся с арендаторами.

Наконец, еще одна группа дел касается других еврейских учебных заведений Волынской губернии, которые также были переданы (в 1867 году) в ведение директора Раввинского училища. Среди них особый интерес представляют материалы о Житомирском еврейском ремесленном училище¹⁸, к созданию которого приложил руку тогдашний директор Раввинского училища Аким Циммерман.

Небольшой (74 ед. хр.) фонд Житомирского еврейского учительского института, просуществовавшего лишь 12 лет (в 1885 году его закрыли «за ненадобностью»), в известном смысле дополняет предыдущий. Так, в нем имеются каталоги русских и еврейских книг фундаментальной и ученической библиотек, ранее принадлежавших училищу, а также аттестаты и формулярные списки большинства его преподавателей, собранные в деле «Об оставленных за штатом чиновниках упраздненного Житомирского раввинского училища». «За штатом» они оказались ввиду того, что были «автодидактами», или, выражаясь по-современному, — самоучками, тогда как, согласно положению об Учительских институтах, преподавать в них (еврейские предметы) имели право только те, кто закончил раввинские училища.

Из материалов, непосредственно касающихся самого института, отмечу также насыщенные биографическими деталями прошения разных лиц об определении туда на службу. Одним из них был Менделе Мойхер Сфорим, который, как оказалось, пытался получить здесь место инспектора²⁰.

В заключение остается добавить, что обозреваемые материалы в большинстве своем не введены в научный оборот и все еще ждут своих исследователей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Краткая еврейская энциклопедия. — Иерусалим. — 1982. — Т.2. — Стб.513.
2. СКОМАРОВСКИЙ С.А. Слепцы-просветители (Из воспоминаний о Житомирском мире) // Еврейская летопись. — М.; Пг. — 1926. — Сб.3. — С. 166.
3. Там же.

4. МАРЕК П. Очерки по истории просвещения евреев в России (Два воспитания). — М. — 1909. — С. 86.
5. Там же. С. 160–161. Проект этот по разным причинам не был реализован.
6. Краткая еврейская энциклопедия. Т.2. Стб.513.
7. См.: СУББОТИН А.П. В черте еврейской оседлости: Отрывки из экономических исследований в западной и юго-западной России за лето 1887 г. — Спб., 1890. — Вып.2. — С. 138.
8. См. КОЛЯДЕНКО С.М. Кадрове забезпечення єврейських шкіл на Житомирщині в 20-30 рр. ХХст. // Житомир в історії Волині і України. Тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції. — Житомир. — 1994. — С. 130-131.
9. ХИТЕРЕР В. Обзор источников по еврейской истории Центрального государственного исторического архива Украины // История евреев в России. Проблемы источниковедения и историографии: Сб. научных трудов. — Спб., 1993. — С. 79.
10. По сведениям, полученным экспедицией Петербургского еврейского университета, директор музея сохранял эту коллекцию вплоть до конца войны, однако, что с ней произошло в дальнейшем — неизвестно. См.: ХАЙМОВИЧ Б. Историко-этнографические экспедиции Петербургского еврейского университета // История евреев на Украине и в Белорусии. Экспедиции. Памятники. Находки: Сб. научных трудов. — Спб., 1994. — С. 40.
11. МЕЛАМЕД Е. Из комментария к «КЕЭ» (в печати).
12. TSTANISLAWSKI MICHAEL. Tsar Nicholas I and the Jews. The Transformation of Jewish Society in Russia. 1825—1855. — Philadelphia, 5743/1983. — P.103
13. КУЛИШЕР Р. Итоги. Надежды и ожидания русских евреев за последние 50 лет (1838-1888). — К., 1896. — Ч. 1. — С. 40.
14. МАРЕК П. Указ. соч. — С. V.
15. В этом смысле автор разделяет точку зрения петербургского историка Д.А.Эльашевича. См.: ЭЛЬЯШЕВИЧ Д. Источниковедение истории евреев в России (К постановке вопроса) // История евреев... — С. 42.
16. Государственный архив Житомирской области (далее ГАЖО), ф.396, оп.1. ед. хр. 148 («О литературных и научных трудах лиц, состоящих на службе в Житомирском раввинском училище»).
17. ГАЖО, ф. 396, оп. 1, ед.хр. 30.
18. См.: ГАЖО, ф. 396, оп. 2, ед.хр. 280 («Об открытии в г.Житомире Еврейского ремесленного училища»).
19. ГАЖО, ф. 354, оп.1, ед.хр.16.
20. См.: МЕЛАМЕД Е. Новое о Менделе Мойхер Сфориме // Житомирський вісник, 1994, 7 жовтня. — С. 10.

Юлия Мирмович

Киев

О ЕВРЕЙСКО-УКРАИНСКИХ КУЛЬТУРНЫХ СВЯЗЯХ

В наше время, когда происходит духовное возрождение общества, что прежде всего нашло отражение в возобновлении активных созидательных

процессов в еврейской и украинской культуре, особенно актуален интерес к истории духовных контактов этих двух народов.

Обширную информацию для исследователя в этой области дают материалы, сосредоточенные в архивах. Нами проанализированы документы, собранные в отделе рукописей Института литературы им. Т.Г.Шевченко НАН Украины, а также документы Центрального государственного архива-музея литературы и искусства Украины.

Тематику материалов, содержащихся в этих архивах, условно можно разделить на три направления. Первое представлено документами, имеющими непосредственное отношение к еврейской национальной истории и культуре. Среди этих документов следует отметить архивные данные Чернявского Шлоймы Борисовича (1909–1974), еврейского поэта советского периода. В его архиве собраны помимо оригинальных произведений на идиш подстрочники стихотворений (с указанием о том, было ли это стихотворение опубликовано) и переводы В.Сосюры, Л.Горлача, К.Дроки, А.Кацнельсона и др. Кроме того, в данном направлении особый интерес вызывает фонд Киевского цензурного комитета, материалы которого характеризуют определенный период жизни евреев. Это рукописи художественных и публицистических произведений, переводов. В их числе «Письмо сиониста» Калеба Эли, «Несколько слов Соломона Гольдштейна», стихотворение Яала «Об умершем геройской смертью в Житомире» и его же «Панихида на убитых от житомирского погрома» (на иврите), статьи И.Нуссбаума «Погром в Кишиневе», И.Редькина «Враги ли нам... еврей?», И.Д.Шигарина «Жидомания». О еврейско-украинских культурных связях, представляющих первое направление, свидетельствуют также материалы, собранные в архиве выдающегося украинского писателя, публициста и общественного деятеля Ивана Франко. Это рукописные копии из сборников стихов Вольфа Эренкранца на идиш, отрывок биографии Эренкранца на немецком языке, сведения о библиотеке еврейской литературы в Кракове и др.

Второе направление включает в себя сведения о творчестве евреев — деятелей украинской культуры дооктябрьского и советского периодов. Среди писателей, представляющих данное направление, следует назвать Грицька Кернеренко (псевдоним Кернера Григория Борисовича), малоизвестного в наши дни автора конца XIX начала XX века. В его творческом наследии — оригинальные поэтические произведения на украинском языке, переводы из русской поэзии, из еврейской поэзии С.Фруга на украинский язык, письма Ивану Франко и др. Но не только открытие забытых имен должно вызывать интерес исследователя. Открываются новые подходы в изучении творчества, казалось бы, хорошо известных писателей, в частности такого яркого деятеля украинской культуры, как Леонид

Первомайський (Гуревич Ілья Шлемович) (1908–1973), и матеріали, включенные в фонд автора, позволяют с иных позиций оценить весь трагизм творческой судьбы Л.Первомайского. К этим материалам следует отнести переводы из еврейской поэзии Д.Гофштейна на украинский язык, варианты рассказа «Парасолька Пінхуса-Моті» 1926 г. с авторскими правками 1958 г. Даже беглый текстологический анализ позволяет увидеть, под каким идеологическим и национальным гнетом постоянно находился этот яркий, самобытный поэт.

Третье направление представлено материалами (художественные произведения, статьи, письма, переводы), которые освещают восприятие еврейской культуры украинской культурой. В связи с этим наиболее значительным представляется исследование того, как происходило осмысление и освоение украинской культурой Священного Писания. Среди этих материалов следует назвать стихотворные обработки Псалтыри В.Александрова и П.Кулиша, Песни Песней Панаса Мирного, рецепции библейских образов в творчестве Олены Пчилки («Дебора», «Благослови, душе моя, господа»), Степана Руданского, Леси Украинки и др.

Михаил Мицель

Киев

ЄВРЕЙСЬКІ ПРОБЛЕМИ. КИЄВ, 1953 РОК

Апофеоз юдофобской политики сталинского режима хронологически пришелся на последние месяцы жизни вождя всех народов — первый квартал 1953 года. Политическая история и подоплека «дела врачей» отражены в литературе, менее известны детали беспрецедентной по масштабам последней сталинской кампании в пределах Украины и Киева.

Особенность событий начала 53 года в том, что они имеют четкие временные рамки: арест и освобождение врачей (январь-апрель), вмещающая себя смерть Сталина (март).

Завершающий аккорд государственной антисемитской политики был предопределен состоянием общества, задерганного займами и чередующимися истерическими разоблачительными кампаниями. Неофициальные отклики населения полны нареканий на принудительные займы, низкие зарботки, обнищание, жуткий жилищный кризис. Эти сетования пропагандой дискретно привязывались к еврейскому вопросу; для тогдашней ментальности советского общества стал привычен своего рода условный рефлекс — обвинение в неудачах режима евреев.

Официально кампания началась 13 января. В этот день хроника ТАСС об аресте врачей была опубликована в центральных и республиканских

органах. Партийные комитеты на уровне обкомов тщательно отмечали событийный ряд этих дней и реакцию населения: сохранившиеся документы в Архиве общественных организаций Украины (бывший Архив ЦК КПУ) позволяют с достаточной степенью адекватности воссоздать картину происходившего. Согласно установкам, действия населения могли носить только вербальный характер, предложения по активизации действий и переводе их в практическую погромную плоскость пока лишь отмечались. Так называемыми «нашими информаторами» высказывания отдельных лиц подробно фиксировались с сохранением речевых особенностей говорящего, с употреблением в текстах ненормативной лексики.

Анализируемые документы и записанные информаторами высказывания сосредоточены в фонде ЦК КПУ, опись 24 — особый (секретный) отдел и намерено ограничены Киевом и областью — среди общеукраинского массива они выбраны как наиболее репрезентативные. Киевский обком партии по количеству информационных писем был безусловным лидером: в недрах особого отдела обкома в январе-феврале 1953 года было подготовлено 5 подобных документов.

Первичные документы ЦК — письма зам. зав. отделом партийных, профсоюзных и комсомольских органов ЦК КПУ от 13 и 14 января содержат только набор велеречивых ритуальных клише, передают чувства «исклЮчительного негодования и гнева».

Спустя день, к 15 января, стала поступать информация от обкомов и административных органов, при ее обработке можно выделить несколько основных тенденций кампании:

1. ЗАКЛИНАНИЕ ВРАГОВ. Настоящий термин не является авторским неологизмом, а употреблен в информационной записке Черновицкого обкома от 19 января 53 года. Выступления на официальных мероприятиях не представляют интереса, гораздо важнее следующее: «из данных ряда источников установлено, что обсуждение данного вопроса всеми слоями населения происходит открыто, в присутствии лиц еврейской национальности. Выражаются в грубой форме проклятия и недовольство еврейской нацией».

Один из постоянно звучащих мотивов — конкретные предложения по решению еврейского вопроса: «Мы, свободный советский народ, все в один голос требуем их выселения в отдаленную часть Советского Союза... Они подобны калмыкам, ингушам и крымским татарам. Они американские шпионы, злейшие наши враги, прощения не должно быть. Кровь за кровь! Они заслужили этого, пощады им нет и не должно быть». (Из анонимного письма в Сумской обком партии от 22 января 1953 года.)

«С ними добром ничего не поделаешь, нужны какие-то более жестокие меры. Советская власть слишком мягка и гуманна, а это отродье прямо издается и над властью, и над идеалами трудового человека». (Долгополов Евгений Васильевич, преподаватель КФЭИ, б/п.)

«Когда им будет конец? И ведь все они — евреи. Этим предателям надо придумать самую страшную казнь». (Ухов Константин Николаевич, сотрудник КАДИ, б/п.)

Из всего массива документов зафиксирован единственный случай профилактического собеседования с распространителем погромной пропаганды. Объясняется это тем, что ее вел традиционный и любимый персонаж советской эпохи — человек с ружьем.

«14 января дежуривший на проходной будке 4-й обувной фабрики, имеющий на вооружении при исполнении службы оружие, Иван Лошак высказался так: «У меня пистолет заряжен семью патронами, и я с удовольствием застрелил бы семь евреев». В связи с этим 16 января тов. Лошак был вызван в Подольский райотдел МГБ и строго предупрежден».

Подобного рода высказывания (устная погромная пропаганда), в «которых население клеймит позором банду убийц и горячо поддерживает призывы повышать бдительность», признавались положительными; наряду с ними имели место «отрицательные проявления и суждения» в связи с сообщением ТАСС. В первую очередь к ним относились неконтролируемая юдофобская наглядная агитация, случаи насилия и отрицательные мнения самих евреев.

2. ПОГРОМНЫЕ РУКОПИСНЫЕ ЛИСТОВКИ И НАДПИСИ впервые появились в Киеве к 22 часам 14 января возле проходной будки шерстепрядильной фабрики (Железнодорожный район). Текст звучал так: «Объявление!!! Изгнание жидов! Товарищи, презирайте всех евреев, подавайте адреса о местожительстве абрамов в II-е отделение милиции. Гоните их в шею, чтобы не пахло иным (Sic!) духом на нашей земле. Распоряжение главного управления города». Подпись и стиль листовки должны были вызвать определенную аллюзию к событиям в Киеве десятилетней давности, времен нацистской оккупации.

Второе аналогичное объявление обнаружено 15 января в 9 часов утра вблизи той же фабрики, на указательном столбике железнодорожного полотна: «Объявление!!! Изгнание жидов! Гоните евреев! Евреи — это все наши враги и предатели нашей любимой Родины».

17 и 18 января в разных местах Киева были обнаружены три листовки антисемитского содержания: «Евреи! Вон с Украины!» (одна — на Батыевой горе, вторая — на ул.Предславинской, № 12 и третья — в районе Соломенского рынка).

В ночь на 1 февраля в районе Подола работниками милиции было обнаружено и изъято 14 рукописных листовок, которые были вывешены на домах, заборах и киосках, по улицам Переца, Константиновской, Межигорской и Ярославской, следующего содержания: «Бей жидов, спасай, спасай Россию», «Бейте жидовских шпионов», «Бейте еврейских шпионов».

В эту же ночь были обнаружены и сняты три воззвания, вывешенные на Бессарабском, Сенном и Житнем рынках: «Товарищи! Боритесь и

выявляйте предателей-шпионов, врагов нашей Родины! Большинство участников этой диверсантской группы были связаны с международной буржуазно-националистической организацией «Джойнт», созданной американской разведкой якобы для помощи евреям, жившим в других странах. Товарищи! Мы Вам напомнили о зверствах врачей убийц, чтобы Вы были бдительны на каждом своем шагу. Товарищи, будьте патриотами нашей Родины! Да здравствует Великий Сталин! И слава ему!»

Хотя самодеятельная агитация не отличалась от официоза, она была признана вредной. Несмотря на «принимаемые меры», сводки МВД и МГБ не фиксируют каких-либо задержаний за изготовление и распространение погромных листовок и надписей. Еще один пример наглядности в те дни — обнаруженные надписи «Бей жидов» на 4-х трамваях, вышедших с линии во втором часу ночи с 15 на 16 января в депо им. Шевченко (ул. Горького). Трамваи относились к разным маршрутам (№ 23 — Бессарабка-Святошино, № 9 — Сталинка-Подол, № 17 — Бессарабка-Вокзал, № 10 — Сталинка-Вокзал), но слова были написаны на первом вагоне каждого поезда мелом, большими буквами и одинаковым почерком.

Впрочем, в одном случае, когда распространение антисемитских рукописных листовок стало принимать массовый и слишком очевидный антисоветский характер, изготовители и распространители их были арестованы. Группа антисоветски настроенной молодежи из числа учащихся Киевского ремесленного железнодорожного училища № 1 организовалась в сектантский кружок «Украинская социал-коммунистическая партия народников» — УСКП(н) и в конце января — 24, 25 и 26 числа распространяла листовки в вагонах пригородного поезда № 125 Киев-Попельня. Причину, по которой УСКП(н) вызвала решительную реакцию органов МГБ, напавших на след и арестовавших молодежный кружок 15 февраля, достаточно красноречиво объясняет рукописный «Призыв № 2», изъятый при обыске: «Люди! Годі вам страждати, годі вам приймать нестерпні муки і лить слюзи! Годі вам день і ніч не змикаючи вії даремно працювати! Люди! Настала пора брати в руки зброю! Беріть! Організуйте тайні політичні організації для боротьби за краще світліше життя! Знищуйте жидівську паршиву націю — світове падло! Знищуйте запродавців, зрадників, катів і теперішніх куркулів! Робіть забастовки! Не бійтесь! Вставайте, люди! Хай живе Радянський Союз! Вперед до перемоги комунізму! 2/І.1953 р.».

Дальнейшая судьба группы была предсказуемой: суд, состоявшийся в первой половине мая 1953 года, приговорил 13 человек «по делу о контрреволюционных преступлениях» к разным срокам наказания: от 10 до 6 лет ИТЛ, совершенно не учитывая антисемитский пафос их пропаганды.

Злостная клевета на советский государственный, общественный и колхозный строй отвлекла от их решительных предложений по «тому, щоб зробити велику забастовку і потребувати в керівників Радянської

держави виселення всіх жидів в Палестину або Америку, якій вони в цілому продалися».

К 16 январа в ЦК стали поступать сообщения о так называемом «неправильном реагировании» в отдельных школах г. Киева, о проявлении враждебного отношения к ученикам-евреям. 14 январа ученики 5-Б класса СШ № 71 Коребецкий и Иванов избили ученика этого же класса Новака. Свой поступок они объяснили тем, что Новак єврей, а врачи-євреи умертвили товарищей Жданова и Щербакова. Ученик школы № 54 Здленко перед началом урока написал на классной доске лозунг, призывающий к избиению євреев. Несомненно, что таких фактов было больше, но не все они вышли за пределы школ¹.

3. ОТРИЦАТЕЛЬНЫЕ СУЖДЕНИЯ ЄВРЕЕВ ПО ПОВОДУ СООБЩЕНИЯ ТАСС. Даже отфильтрованные материалы дают представление о попытках рядовых участников событий, євреев, отбросить чудовищные обвинения, представить иную картину:

Зав. отделом информации городской газеты «Вечірній Київ» Ю.Н. Кац после опубликования сообщения ТАСС заявил: «Это сообщение наделает беды в 10 раз больше, чем сделал Гитлер. Теперь начнутся перегибы». Первичная партийная организация газеты расценила эти слова как контрреволюционное заявление єврейского буржуазного националиста и исключила его из рядов КПСС.

Медицинская сестра средней школы № 118 Шер Эсфирь Львовна (бывшая артистка єврейского театра) заявила: «Я не верю в московский процесс врачей-вредителей и не верю, чтобы была какая-то єврейская националистическая организация. За последнее время вообще євреев преследуют, мало того, что за войну уничтожили такую великую нацию, ведь одни євреи погибли в эту войну, а нас теперь травят на каждом шагу, где что произойдет, все сваливают на євреев. Нас настолько морально убили, что многие євреи не хотят жить».

Фантазии сталинской пропаганды многими євреями отбрасывались как ирреальные: «Никогда не поверю в то, что в наше время существуют и действуют сионистские организации». (Преподаватель математики 155-й средней школы Альтер Раиса Степановна, член КПСС.)

Здравый смысл и неплохая осведомленность в подоплеке событий характерны для ряда «враждебных высказываний»:

«Ну знаете, это уже открытый погром. Само правительство дает повод черни и разжигает погромные настроения. Вы думаете, за границей не знают, что здесь ведется великая кампания? (Айзенштейн Н.Н., бухгалтер завода им. Дзержинского.)

«Организация «Джойнт» — это благородные люди, очень честные и богатые, эта организация существует очень давно, с довоенного времени, и она помогала євреям, чем-либо она не занималась. В СССР євреев преследуют, сажают в тюрьмы, народ стал злобно относиться ко всем

евреям, но я не верю, чтобы все евреи были враги». (Кушнирский В.Ш., кладовщик завода им. Дзержинского.)

«О процессе врачей-вредителей, о чем было опубликовано во вчерашних газетах, я узнал еще вчера в 7 часов утра из сообщений английской и американской радиостанций, которые говорили, что целью этого процесса является усиление антисемитской кампании в СССР. Целью этого созданного процесса является показать Америке, что она себя некорректно ведет по отношению к СССР. Подобного рода процессы свидетельствуют о слабости нашего строя». (Юровский И.М., преподаватель английского языка.)

4. ВОСПРИЯТИЕ РЕАЛИЙ В УСЛОВИЯХ МАССОВОГО ПСИХОЗА. В дни кампании из глубин подсознания были вызваны юдофобские архетипы, стал привлекаться средневековый понятийный аппарат. Электросварщик Иванковской МТС Беленко в беседе с информатором философически заметил: «Органы Советской власти должны усилить контроль за еврейскими молитвенными домами, которые имеют очень много таинственного».

Донесения, поступившие к вечеру 14 января в ЦК, указывали на особое психопатическое состояние населения Киева. Больные, находившиеся на излечении в Киевской областной больнице, стали настаивать на проведении митинга по отделениям. В терапевтическом отделении больницы Сталинского района больной Емченко заявил, что он не желает, чтобы его лечили евреи Кучер и Гельман, и просил перевести в палату, где лечили врачи русские и украинцы. Следователь Дарницкой райпрокуратуры 13 января отказался от операции язвы желудка в связи с сообщением ТАСС. В ряде поликлиник больные не желали идти на прием к врачам-евреям, в 1-й центральной поликлинике 13 и 14 января больные интересовались содержанием рецептов. Горсанинспектор г. Киева Комаровский, проверяя состояние аптек города 13 января, обратил внимание, что в этот день обращение больных за медикаментами было незначительным. В беседе информатора с управляющим центральной аптекой Ткачуком последний заявил, что 13 и 14 января резко сократился спрос на медикаменты и что к нему обращается много посетителей с жалобами, что им в аптеке выдали лекарство, которое по своему цвету не такое, как они покупали ранее (мутное, горькое и т.д.). Некоторые больные просили заменить им «внутреннее» лекарство на «наружное». Вечером 13 января на родительском собрании в 77-й школе были разговоры среди матерей, что они не разрешат своим детям делать уколы².

Что же касается вопроса «чистки кадров», который, казалось бы, должен стать главным в начавшейся кампании, то убогое состояние народного здравоохранения позволяло отнести к числу «врачей-вредителей» любого медика, не взирая на национальность. Приблизительно так ситуация выглядела в провинции с незначительным количеством врачей-евреев. 16 января было проведено совещание руководителей об-

ластного и Киевского городского отделов здравоохранения, направленное на улучшение работы с медицинскими кадрами. Свежих фактов за январь к совещанию еще не было, поэтому органы оперировали данными за 52-й год. В первом квартале 53-го года было уволено немало медицинских работников — евреев и неевреев: воспользовавшись удобным случаем, с конкурентами или неугодными расправлялись при помощи анонимных писем. Ожидались широкие репрессии, но мартовский этап кампании стал развиваться по другому сценарию.

5 марта 1953 г. скончался Сталин, который, как гласила траурная телеграмма ЦК КПУ в адрес ЦК КПСС, «неустанно ковал и выковал нерушимую дружбу и братство советских народов». Начальник управления охраны МВД на Юго-Западной железной дороге полковник госбезопасности Перепелица подготовил для ЦК КПУ информационный материал, разделяя высказывания на три категории: а) патриотические высказывания, б) панические и антисоветские настроения, в) высказывания лиц еврейской национальности. Были получены сведения о том, что отдельные лица еврейской национальности в связи со смертью товарища Сталина высказывают опасения за свою личную судьбу в будущем: «Теперь евреям придет конец, т.к. товарищ Сталин один, который очень любил евреев, а сейчас они погибли, мы ждем решения своей судьбы и кто бы ни был у власти, нам, евреям, все равно погибать». (Разумович, кассир столовой № 10 ОРСа).³

«Делу врачей» не было дано затихнуть естественным образом. Для многих апрельское сообщение МВД СССР о том, что арестованные врачи, обвинявшиеся во вредительстве, шпионаже и террористических действиях против видных деятелей Советского государства, полностью реабилитированы и освобождены из-под стражи, явилось настоящим шоком. В первой декаде апреля 1953 г. партийные органы вновь взялись объяснять населению изменения в политике партии, подчеркнув, что публикация от 4 апреля о реабилитации врачей «может быть только в нашем Советском государстве, которым руководит родное Советское правительство и ЦК КПСС».

Оперативная информация, поступившая 4 апреля в адрес ЦК КПУ об отзывах населения Киевской области представляет собой широкий спектр суждений: от крайне антисемитских реплик до попыток системно объяснить происходившее борьбой в советском руководстве. В хоре не утихшего еще предпогромного настроения лишь одно мнение за весь анализируемый период явилось отличным и не вписывалось в прежнюю стилистику. Начальник треста «Южэлектромонтаж» Панькин Николай Степанович заявил: «Это из ряда вон выходящая, неслыханная в истории нашей партии самокритика. Совершили невероятную ошибку и так справедливо ее исправили. В 1937-1938 гг. можно было спасти очень много людей, которые ни в чем не повинны были. Однако тогда не хватило столько мужества, как это сделали сейчас. В народе посеян страшный

антисемитизм, евреи чувствовали себя угнетенными и оскорбленными, над ними навис дамоклов меч. После сообщения о врачах-врагителях везде и повсюду были слышны погромные реплики: «Бей жидов, спасай Россию». Я в партии с 33-го года, воспитывался в рабочей среде и прекрасно понимаю политику партии в национальном вопросе. Я сейчас неоднократно перечитываю Сталина, по национальному вопросу и у меня в голове не укладывается нынешняя ситуация в отношении евреев. Это же напоминало самые мрачные времена царизма, несмотря на нажим, я ни одного еврея не уволил».

Вполне вероятно, что таких мнений было больше, но в атмосфере неопределенности предпочтение отдавалось привычным стереотипам: «Я не верю в сообщение МВД СССР о реабилитации врачей и профессоров, обвинявшихся в шпионской и диверсионной деятельности, т.к. они сумели выкрутиться. Они, безусловно, виновны и участвовали в убийстве руководящих лиц. Это сообщение сделано для каких-то иных, видимо, политических целей. Теперь евреи поднимут головы и начнут снова хищения. Ряд процессов, которые были в Киеве и др. городах, свидетельствуют о том, что такая диверсионная группа существует, в которой, наверное, участвовали реабилитированные сейчас врачи». (Витковская Ольга Павловна, инспектор ЖКО Главного управления училищ и школ ФЗО УССР.)

В ходе очередной разъяснительной работы по поводу сообщения МВД СССР, 6 апреля 1953 года появилась передовая «Правды» — «Советская социалистическая законность неприкосновенна». Согласно ритуалу, «рабочие, колхозники, интеллигенция области с чувством удовлетворения восприняли эти документы, выражали благодарность Советскому правительству, бдительно ставшему на страже прав и интересов советского народа».

Составители информации от 7 апреля, улавливая новые тенденции, к числу положительных отнесли высказывания лиц, которые безоговорочно, со здравицами в адрес властей поддержали наметившиеся перемены. Наиболее характерным из таких высказываний представляется мнение зав. рентгенкабинетом зубной клиники — Смоляновой Раисы Исааковны, б/п: «Вы знаете, как тяжело было переживать эту трагедию. Идешь по улице и чувствуешь, что у тебя на спине тоже написано, что ты вредитель, что ты врач-еврей. Да, я из-за них чувствовала эту вину у себя на плечах потому, что я еврейка и они, осужденные, в основном евреи. Такое грандиозное сообщение. Какая еще страна в сила сообщить о неправильности осуждения Министерством внутренних дел? Только наша страна — где власть, как гранит, и плюем мы на их заграничные взгляды. Словом, что ж говорить? Это счастье!»

Вектор понятий «отрицательные суждения, а также имеющие враждебный характер» к 10 апреля сместились, теперь уже таковыми признавались явно погромные реплики, критика действий властей и мнение евреев, выходящее за рамки изъявления благодарности по случаю смены курса.

Одинаково вредними були определены следующие мнения: «Арест группы врачей был произведен еще при жизни товарища Сталина. Не может быть, чтобы он не предложил тщательно проверить эти данные, которые ему наверняка докладывались. Враги здесь и за границей этот факт используют для борьбы против нас. Сейчас они будут трубить по радио и опешлят линию, проводимую правительством. Евреи уже сейчас подняли головы». (Петриченко Николай Кононович, начальник ОТК кондитерской фабрики им.К.Маркса, член КПСС.)

«Теперь стало ясным, какие существуют еврейские организации в СССР. Это необходимо было для того, чтобы разжечь национальную рознь». (Гольдфарб, слесарь картонной фабрики, б/п.)

На этом хронологически история «дела врачей» в его местном преломлении казалось бы исчерпана: партийные органы перестали во второй половине апреля 1953 года отслеживать ситуацию. Спорадически возникавшие в 1950–1980 гг. антисемитские кампании уже не могли иметь столь агрессивно-сконцентрированного характера, они были вялотекущими и намного тщательнее зашифровывались борьбой с сионизмом. Даже цель у них была другая — в первую очередь сбить волны выездов. Многие евреи — современники событий 53 г., вскоре постарались забыть их как дурной сон, другие же, окончательно лишившись иллюзий относительно национальной политики государства, стали искать другие пути изменения ситуации. Активные респонденты информационных обзоров партийных органов, получившие в конце 40-х — начале 50-х гг. опыт участия в государственных антисемитских мероприятиях, вплоть до краха советского строя использовали лексикон позднего сталинизма, его методы и приемы пропаганды. Элита советского режима — номенклатура партийных, административных и правоохранительных органов вынесла из событий 1953 года глубокое убеждение в том, что антисемитизм является такой же формой работы с массами, как и любая другая.

ЛИТЕРАТУРА

1. Центральный государственный архив общественных организаций Украины, Ф. I, оп. 24, д. 2773, лл.1–84; д. 2736, лл. 5–6, 27–28, 66, 74, 100; д. 3060, л. 4–5.
2. Там же, д. 2773, лл. 85–86.
3. Там же, д. 2743, лл. 1–11.
4. Там же, д. 2773, лл. 87–98.

Роман Мних

Донецьк

СТАРИЙ ЗАВІТ

І ЖАНРОВІ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

1. Культурологічна невичерпність символічного та ідейно-естетичного смислу Святого Письма у великій мірі зумовлена діалектичною єдністю

Старого та Нового Завітів. Це унікальне єднання, котре так часто тлумачилось та актуалізувалось усіма течіями християнської традиції з точки зору власне культурологічного, тобто духовного життя в культурі, є гегелівською єдністю протилежностей.

2. На сьогоднішній день маємо досить об'ємний фактографічний матеріал, що стосується впливу образно-символічного світу Старого Завіту на українську поезію. Маємо і перші спроби культурологічної інтерпретації художніх творів. Однак в переважній більшості — це вивчення біблійних тем і мотивів в українській літературі. І тільки в окремих випадках (дослідження поеми І.Франка «Мойсей») інтерпретація літературного твору певних філософських та культурологічних висновків щодо національних традицій світу ТОРИ у порівнянні з національними традиціями українського художнього слова. Коли йдеться про національну специфіку української літератури, то на сьогоднішній день, на мій погляд, недостатньо оцінено той факт, що саме орієнтацією на ідейно-художній світ Старого Завіту, так виразно закріпленою у творчості Т.Шевченка, українська література різнилась від російської, для якої характернішою є орієнтація на новозавітну всеоб'ємність, новозавітну мораль і символіку. Названа різниця закріпилась не тільки у літературі, але й у філософії. Згадаймо хоча б дослідження впливу Старого Завіту на Г.Сковороду чи таку тему, як «Г.Сковорода і Я.Бьоме»; і, з другого боку, — «новозавітню» російську філософію добра і любові, всепрощення, що репрезентується іменами Ф.Достоевського і В.Соловйова.

3. Старозавітні ідеї втілювались у конкретні художні твори, більше того — у багатьох випадках стали своєрідним жанротворчим елементом художнього світу. Для української поезії з цієї точки зору важливі такі жанри, як псалми, елегії та різного роду філософські медитації. У кожному конкретному випадку біблійне слово репрезентує свій неповторний ідейно-символічний смисл.

Семен Модиевский

Херсон

ЕВРЕИ ЮГА УКРАИНЫ (ПО МАТЕРИАЛАМ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА ХЕРСОНСКОЙ ОБЛАСТИ), ПРОБЛЕМЫ ИУДЕЙСКОЙ РЕЛИГИИ

Еврейское население Юга Украины, в частности Херсонской губернии, формировалось на протяжении не одной сотни лет. Северное Причерноморье издавна входило в состав регионов, где проходили пути миграций, где формировались отдельные очаги еврейской диаспоры.

В Государственном архиве Херсонской области сохранилось множество разрозненных документов, которые, однако, позволяют воссоздать жизнь еврейской общины в Херсонской губернии и городе Херсоне за последние 150 лет.

Как известно, евреи стали селиться и получать земли на льготных условиях на территории, отвоеванной у турок (Новороссия, Бессарабия) с 1790-х годов. Екатерина II пригласила евреев, как и ее царственный родственник Фридрих II, для оживления торговли, для освоения новых земель. По народной переписи 1835 г., еврейских колонистов в восьми поселениях Херсонского уезда (Сейдеминухи, Бобровый Кут, Большой Нагартав, Малый Нагартав, Камянка, Ефенгар, Излучистая, Ингулец) оказалось: мужчин — 3187, женщин — 2897 человек. В колонии Израилевка Бобринецкого уезда проживало 353 мужчины и 304 женщины¹. Преимущество мужского населения, по-видимому, было связано с демографической ситуацией. Вот выписка из книги Херсонского еврейского кагала для записи родившихся за январь 1837 года:

1. Мальчиков — 11, 2. Девочек — 9;

Обряд обрезания выполнили в течение января месяца:

1. Шлема Шрайбер, 2. Мошка Абезгауз, 3. Волька Шехтер, 4. Хаим Енкелевич, 5. Иоська Берков, 6. Нахман Берков, 7. Иоська Фельдман.²

Колонисты вели, в основном, оседлый образ жизни, занимались промыслами. Основная масса еврейского населения концентрировалась в городах. В Херсоне к середине XIX века еврейство составляло почти четвертую часть населения.

Когда в 1871 году прошли выборы в I Городскую Думу, христиан в этом собрании оказалось 55, иудеев 17. В 1875–1879 гг. соответственно 53 и 19, 1880–1884 — 51 и 21, 1884–1888 — 51 и 21, 1888–1892 — 49 и 23, 1893–1897 — 27 и 5. За 1871–1897 гг. из 195 гласных Херсонской городской думы евреев было 22, т.е. 11%³.

Еврейский капитал играл значительную роль в финансовой жизни города. Евреи внесли свой вклад и в развитие промышленности. В начале века в Херсоне насчитывалось 46 частных торгово-промышленных предприятий, почти 50% принадлежало евреям⁴. Среди крупнейших промышленников в 1911 г. находим такие фамилии, как Билек, Рабинович, Вайштейн, Найфельд, Гуревич, Лерман, Куман, Фортус-Фаерман, Беиль, Гольцман, Розенблит⁵.

Стоявший в 1872–1875 гг. во главе городского управления городской голова А.И.Волохин обнаружил, что владельцы лесопильного и мукомольного заводов братья Вайштейн много лет безвозмездно пользуются обширным участком земли. После долгих тяжб и переговоров стороны пришли к соглашению: Участок размером 3795 кв. сажен уступлен в пользование братьев Вайштейн за одновременную плату 20 тыс.рублей и последующую весьма умеренную арендную плату.

Таким образом, в 1873 г. Херсонское городское управление получило 20 тыс. рублей, на которые был открыт общественный банк, в котором крайне нуждался город. В то же время в Херсоне действовали две частные банкирские конторы Лившица и Беновича, успешно проводившие многие банковские операции⁶.

Участие евреев в общественной жизни Херсона не ограничивалось финансовой и торгово-промышленной деятельностью. В списках ратников ополчения первого разряда по Херсонскому уезду призыва 1888–1889 гг. — множество еврейских имен (№№ свидетельств, выданных в декабре-январе: 5332, 5558, 92, 5314, 5316 33, 5588, 5556, 5315, 423, 548)⁷.

Когда началась Первая мировая война и многие из евреев оказались на фронте, Комиссия по организации помощи семьям воинов, ушедших на войну, постановила 21 августа 1914 г.: «... По вопросу об оказании помощи еврейским семьям, которые по религиозным причинам не могут пользоваться бесплатными обедами в открываемых столовых, Комиссия, выслушав заявление участвующего в заседании представителя еврейского Благотворительного общества г-на Райкина, ввиду отсутствия данных для решения этого вопроса, просит правление еврейского Благотворительного общества сообщить свои подробные соображения обоснованными надлежащими данными — в какой форме и в каком размере могла бы быть выражена помощь еврейским семьям ушедших на войну запасных и ратников, и по получению ответа от правления означенного Общества, войти в рассмотрение этого вопроса»⁸.

Особое место в еврейской культуре занимала и занимает религия. По подготовленной Государственным архивом Херсонской области архивной справке № 04-2) 182 от 12.12.91 г. в 1921-22 гг. в городе было 23 синагоги¹³:

1. Аавас-Ахим (число прихожан — 100 человек);
2. Бен-Гамедраш (число верующих — 500 человек);
3. Бен-Цион (число верующих — 500 человек);
4. Военная (число верующих — 250 человек);
5. Забалковская (число верующих — 1500 человек);
6. Синагога Короба (число верующих — 300 человек);
7. Синагога Кумана (число верующих — 600 человек);
8. Набережная (число верующих — 500 человек);
9. Ново-Николаевская (число верующих — 3000 человек);
10. Синагога Оленева (Финкельштейна) (число верующих — 300 человек);
11. Поэль-Цедек (число верующих — 350 человек);
12. Ремесленная (число верующих — 1200 человек);
13. Ризницкая 1 (число верующих — 1200 человек);
14. Солдатская (число верующих — 700 человек);
15. Старая главная (число верующих — 200 человек);
16. Северная (число верующих — 2000 человек);
17. Синагога Фурмана (число верующих — 400 человек);
18. Синагога «Хабад 1» (число верующих — 1500 человек);
19. Синагога «Хабад 2» (число верующих — 300 человек);
20. Чернорабочих (число верующих — 300 человек);
21. Синагога Шрайбера (число верующих — 200 человек);
22. Бен-Яков (число верующих — 80 человек);
23. Синагога на старом еврейском кладбище (число верующих — 80 человек).

В сведениях о ценностях, изъятых из синагог Херсона в 1922 г., значатся: Ново-Николаевская синагога, синагога Бен-Гамедраш, Молитвенный дом Фінкельштейна, 1 и 2 Ризницкие, Северная, Военная, Роскошниковая, Шрайбера, «Хабад» (ф.р. 1887, оп. 3, д. 711, л. 4, 33, 34).

В документах Херсонского горисполкома в сведениях о зданиях религиозных культов приводится длинный список закрытых и используемых не по назначению синагог. При закрытии синагог изымались ценности, имевшие большое культурное значение. Однако в ведомостях о принятых Херсонским Уфинотделом ценностях они оцениваются просто на вес, в пудах, фунтах и золотниках¹⁴.

Но с закрытием синагог евреи не перестали существовать как значительная и культурно организованная община. Появились новые формы общения, такие, например, как театр. Евреи становятся заядлыми театраллами. Они заполняют залы и на выступлениях «Української Побутової Трупі» под руководством Орловского (63 представления, 33049 зрителей), и на гастролях Русской драмы под рук. Демерта (73 представления, 21790 посетителей), Русской оперы под рук. Суходрева (28 представлений, 8344 посетителя) и уж, конечно, «Евромуздрямкомедии» под рук. Я.С.Гузика (122 представления, 43 пьесы, 58784 посетителя)¹⁵.

Так, используя отрывочные факты из одного только архива, мы можем пролить свет на определенные этапы жизни евреев на Юге Украины.

ЛИТЕРАТУРА

1. Государственный Архив Херсонской области (Далее — ГАХО) — Ф.22. — Оп.1. — Д.7. — Л.1.
2. ГАХО. — Ф.113. — Оп.1. — Д.6. — Л.2.
3. Краткий историко-экономический очерк города Херсона. (Сост. Горловский. Херсон, 1896. (Далее — Горловский.)
4. ГАХО. — Ф.4. — Оп.1. — Д.23.
5. ГАХО. — Ф.74. — Оп.1. — Д.5.
6. Горловский. — С.5.
7. ГАХО. — Ф.4. — Оп.1. — Д.3.
8. ГАХО. — Ф.4. — Оп.1. — Д.5.
9. Херсонский городской музей древностей Херсонского края. — Инв. № 543.
10. Горловский.
11. Государственный Архив Херсонской области. — Архивная справка № 04-2) 182 от 12.12.91 г.
12. ГАХО. — Ф.р. 1887. — Оп.3. — Д.711.
13. ГАХО. — Ф.р. 628. — Оп.1. — Д.54.

Олександр Найман

*Київ*ДО 90-РІЧЧЯ ДРУГОЇ ХВИЛІ ПОГРОМІВ В
УКРАЇНІ

Погроми відбувались у різні періоди історії євреїв, але це явище у Російській імперії набуло такого розмаху, що слово «погром» увійшло до більшості європейських мов. Погроми, як правило, відбувались у смузі осідлості, більша частина якої на території України.

Останнім часом у Росії видано кілька книг, автори яких дають глибокий аналіз погромів, їх причин та наслідків. Проте в Україні більш доступна брошура «Черная сотня и красная сотня», яка продається в центрі Києва — на майдані Незалежності. В ній погроми розглядаються з позиції російського шовініста. Тут на майдані можна придбати «Протоколи старшин Сіону», що були покладені в основу ідеології погромників, та іншу літературу націонал-екстремістського характеру. Хтось ретельно охороняє цей «куточок російського шовініста» від застосування законів України, які забороняють розпалювання міжнародної ворожнечі.

Акції та видання націонал-екстремістів в Україні в значній мірі повторюють діяльність чорносотенців початку нашого століття. Будь-яка спроба притягти екстремістів до відповідальності наштовхується на бездіяльність правоохоронних органів і опір деяких народних депутатів. Ці та інші причини обумовлюють необхідність глибокого аналізу причин, механізмів та наслідків погромного руху в Україні у XIX-XX століттях.

Перші погроми у Російській імперії відбулись у 1821, 1859, 1871 роках в Одесі та у 1862 р. в Аккермані. Велика хвиля погромів прокотилася після вбивства імператора Олександра II в ніч з 15 на 16 квітня 1881 року у Єлисаветграді під час православної Пасхи. 26 квітня погромна хвиля докотилася до Києва, де було вбито кілька чоловік і пограбовано більше тисячі будинків та крамниць євреїв. Погроми пройшли у 50-ти містечках та селах Київської губернії.

Погроми 80-х років пройшли у шести губерніях і охопили близько 150 населених пунктів. Пізніше Канцелярія ради об'єднаних дворянських товариств надрукувала матеріали про існування таємної антисемітської спілки, що підтримувалась урядом. Саме ці сили сприяли розгортанню антисемітської кампанії у пресі та поширювали чутки про те, що євреїв можна громити безкарно. Погроми, як правило, відбувались у містечках, розташованих неподалік від залізниці. Там спочатку поширювались погромні чутки, а потім приїздили бандити, напивались у місцевому шинку і починали погром під керівництвом ватажків, що мали адреси місцевих євреїв.

Час від часу погроми виникали у різних місцях, а уряд готував нову хвилю антиєврейських акцій. Для їх ідеологічного «обґрунтування» були видані «Протоколи старшин Сіону», складені у вигляді нотаток для доповідей начебто існуючого таємного єврейського уряду — «старшин Сіону». Автори «Протоколів...» викладали усі революційні події XIX ст. як наслідок діяльності «старшин Сіону».

Чорносотенці з «Союза русского народа» та «Русского народного союза им. Михаила Архангела» називали себе патріотами і виступали захисниками самодержавства. Чорносотенну агітацію вели Суворін — редактор столичної газети «Новое время», Комаров із своєю газеткою «Свет», Озмідов — видавець «Новороссийского телеграфа», Крушеван, який видавав газети «Знамя» (Петербург) та «Бессарабец» (Кишинів). Остання газета зіграла значну роль у підготовці погрому в Кишиневі у 1903 р.

Погроми весни 1905 р. наштовхнулись на опір загонів самозахисту, до яких входили євреї та християни. Так було у Мелітополі 18–19 квітня 1905 р., де погромники, зустрівши опір, почали грабувати магазини і крамниці християн, та були швидко вгамовані військами. Так само було 22 квітня у Сімферополі.

У Житомирі, де між євреями та іншим населенням були здавна добрі відносини, чорносотенну пропаганду підтримував волинський губернатор Каталь, а банди погромників мобілізували пристав Куяров та ротмістр жандармерії Беловодський. Чорносотенці поширювали чутки, що євреї начебто збирались у лісі біля Житомира, паплюжили російського царя, стріляли з револьверів в його портрет і обстоювали єврейського монарха для Росії, а на базарі були розкидані листівки, що закликали бити «жидів» і «студентів». Погром почався 23 квітня і тривав чотири дні. Бійці загонів самозахисту мужньо чинили опір озвірілим бандитам, війську і поліції, котрі, не ховаючись, підтримували погром.

Погромна хвиля накопилась на євреїв України після проголошення царського маніфесту від 17 жовтня 1905 р. Погроми тривали до 29 жовтня і охопили 660 населених пунктів. У Польщі та Литві погромів не було, а у Білорусії зареєстровані поодинокі напади на євреїв. 24 погроми відбулись за межами смуги осідлості, але вони були спрямовані проти усіх революційних елементів суспільства. Тоді загинуло більше 800 євреїв, не рахуючи тих, які вмерли пізніше від наслідків погромів. У Одесі загинуло 400 євреїв, у Катеринославі — 67, Сімферополі — більше 40. У Юзівці, Києві та інших містах кількість жертв підрахувати не вдалось.

Погроми, як правило, відбувались за одним сценарієм. 18 жовтня після читання Маніфесту стихійно починались демонстрації прихильників лівих сил, які святкували проголошення політичних свобод. Проти них поліція спрямовувала чорносотенців, які виходили з державними прапора-

ми і портретами царя. «Патріотичний» натовп нападав на прихильників лівих сил, а потім сутучка переростала у погром.

Роль владних структур у організації та проведенні погромів до кінця не визначена. Проте чимало фактів свідчать про участь у антиєврейських діях як центральних, так і місцевих властей. Типографія департаменту поліції друкувала погромні прокламації. Її керівник ротмістр М.Комісаров відверто говорив, що може влаштувати погром на 10 чоловік і на 10 тисяч. Погромні відозви друкувались і місцевими органами влади. Вони використовували всілякі брехливі звинувачення. У Києві євреїв звинувачували у тому, що вони розривали царські портрети у приміщенні Думи, у Катеринославі — в тому, що вони збирали гроші на труну царя і т.ін.

Чимало місцевих начальників радились з командиром корпусу жандармів П.Д.Треповим, як краще організувати погроми. Генерал-губернатор Одеси А.Каульбарс, який наказав військам використовувати всі види зброї аж до гармат проти загонів самозахисту, звернувся до офіцерів поліції зі словами: «Нужно признать, что все мы в душе сочувствуем этому погрому». Начальник одного з відділів охорони Києва говорив погромникам: «Громить можно, но грабить не следует», а поліцмейстер міста Цеховський з балкона Думи: «Бей жидов, грабь, ломай!» У Кременчуці поліцмейстер Іванов вказував, які будинки громити.

Поліція охороняла погромників, а військові підрозділи рухались по вулицях і відкривали вогонь при будь-якій спробі чинити опір бандитам. Нерідко поліцейські або погромники стріляли, а потім вказували на будинок, звідки начебто лунав постріл. В таких випадках будинок був приречений.

Організатори погромів намагались показати світові, що революційними силами керують євреї, а широкі верстви населення підтримують монархію. Одночасно реакціонери намагались примусити євреїв до еміграції та переходу у християнство. У програмі чорносотенців було записано, що організація ставить за свою мету «возбудить энергию евреев в деле скорейшего переселения в собственное царство».

Кращі представники християнської інтелігенції виступали проти антиєврейських акцій. Одеський архієпископ Дмитрій з церковної кафедри засуджував погроми. Єпископ чигиринський Платон ходив по вулицях київського Подолу і умовляв натовп заспокоїтись та не чіпати євреїв. Проти антисемітизму виступали відомі політики та діячі культури. Деякі партії, профспілки та інші організації приймали антипогромні резолюції та звернення. Громадські діячі збирали гроші для допомоги жертвам погромів.

Тим, хто досі не збагнув небезпеки, що виходить від націонал-екстремістських проявів в Україні, необхідно нагадати, як згубно впливали на долю нашої країни міжнаціональні конфлікти. Одним з таких уроків історії була погромна хвиля, 90-річчя якої виповнюється у жовтні 1995 р.

Асоціація «За міжнаціональний мир і злагоду в Україні» разом з нью-йоркською асоціацією вихідців з України, Росії, Білорусії та Прибалтики виступили з ініціативою провести ряд заходів для вшанування пам'яті жертв трагедії. Серед цих заходів науково-практичні конференції, вечори пам'яті, встановлення меморіальних дощок на місцях трагедій, видання збірників документів.

Ми закликаємо державні та громадські організації України, інших країн, усі антишовіністичні сили взяти участь в організації та проведенні заходів по вшануванню пам'яті жертв погромів.

ЛІТЕРАТУРА

1. КОН Н. Миф о всемирном заговоре евреев и «Протоколы сионистских мудрецов». — М. — 1990
2. СТЕПАНОВ С.А. Черная сотня в России (1905–1914гг.). — М. — 1992.
3. ДУДАКОВ С. История одного мифа. — М. — 1993.

Володимир Паливода

Бердичів

ЄВРЕЙСЬКЕ ЖИТТЯ БЕРДИЧЕВА В 20-30-ті РОКИ 20 СТОЛІТТЯ

(за матеріалами газети «Радянський шлях»)

Після закінчення першо світової та громадянської воєн, що принесли тяжкі страждання всім народам України, в середині 20-х років починається відродження міст, які були сплюндровані під час бойових дій у 1914–21 р. р. До таких міст належав і Бердичів, повітовий, а від 1925 р. окружний центр. Вже того часу за ним закріпилася назва єврейської столиці, якщо не цілої України, то Волині. Варто пригадати, що в процентному відношенні населення Бердичева дійсно було переважно єврейським. Так, за даними довідки Центрального статистичного комітету міністерства внутрішніх справ «Міста Росії в 1904 р.» (СПб, 1906), з 65864 мешканців Бердичева 78,4% були євреями. Смерч війни значно поменшив цей відсоток. Тільки від січня до березня 1919 р. на території України відбулося 100 погромів, було вбито 100 тисяч євреїв, про що засвідчив звіт Всеукраїнського товариства допомоги жертвам інтервенції.

Але вже від 1924–25 р. р. в Бердичеві починається ріст промисловості, сільського господарства, активізується політичне та культурне життя, учасником якого було і єврейське населення міста.

Гортаючи старі підшивки газети окркому, окрвиконкому, окрпрофбюро «Радянський шлях» за 1925–34 р. р., які зберігаються у філіалі

Житомирського обласного у м. Бердичеві, весь час натрапляєш на єврейські прізвиська в усіх галузях громадського і політичного життя.

Євреї посідали вищі посади в місті, що було справедливо з точки зору їх переважної більшості та давніх єврейських традицій Бердичева. У вересні 1925 р. секретарем президії міськради був обраний Шварцзон, а секретарем Окркому комсомолу Гітерман. При Окркомі партії діяло Єврпартбюро, до складу якого входили: Щепетін, Шварцзон, Горелік, Зелікман, Правдін, Райхштейн, Штернберг, Бельман, Шейнман, Бер, Гельман, Правич, Беркович, Флейшман, Райтман. Цікаво, що об'яви про це засідання, а також про засідання президії міськради друкуються українською мовою і на ідиш.

Слід зазначити, що політика Радянської влади на той час сприяла розвитку національних меншин. У вересні 1925 р. т.в.о. голови ВУЦВК Буценко заявив в інтерв'ю одній з центральних газет, що на території України виділено 174 німецьких, 69 російських, 52 польських, 28 болгарських, 27 грецьких, 16 єврейських, 13 чеських, 10 молдавських, 2 білоруських сільради. 23 жовтня 1925 р. організується єврейська сільрада містечка Ружин. Заохочується перехід євреїв до хліборобства. В окрузі 3000 родин трудового єврейства отримують землю для обробітку. Цей факт використовується також для того, щоб зменшити від'їзд євреїв до Палестини. Газета «Радянський шлях» друкує статтю «В сіоністському раєві», де землею обітованою називається Україна, а не Палестина.

Згідно з національною політикою керівництва України, єврейське населення міста отримує змогу навчатися рідною мовою. 20 жовтня 1925 р. у Бердичеві відкривається вища єврейська вечірня школа типу робфаку на 100 робітників. Курс навчання — 3-х річний. Випускники школи мають змогу продовжувати навчання у вузах. Тоді ж у 2-й та 9-й школах міста закінчується перехід перших груп на навчання єврейською мовою. Інспектура народної освіти виділяє для закупки єврейської літератури 3400 крб. До єврейського відділу при профмеханічній школі прийнято 40 учнів. У Бердичівському технікумі хімічного машинобудування діє український та єврейський сектор. Розвивається наука. В редакції «Радянського шляху» відбувається нарада редакційно-видавничої колегії «Збірника подій 1905 р. на Бердичівщині», до складу якої входять Шпіцглюз, Шафран, Гофман, Мішуріс. У Будинку радянської освіти на курсах українознавства працюють Кержнер, Трібман, Фішман, Каплан, Борух, Ушомірський. Співробітники місцевого музею революції Фікс і Шлугліт на сторінках газети «Радянський шлях» в листопаді 1932 р. починають друкувати хроніку громадської війни на Бердичівщині. Активно діє Бердичівське науково-медичне товариство, яке очолює ст. лікар інспектури охорони здоров'я Вольф Наумович Галлак.

У 20–30 рр. в Бердичеві виходили друком газети на ідиш «Дер кустар», «Дер емес», «Дер арбетер», багатотиражка фабрики «Победа» «Дер шлуглер». На жаль, автору не вдалося знайти в архівах Житомира та Бердичева жодного примірника цих газет, які могли б стати безцінним джерелом вивчення єврейського життя в нашому місті.

У червні 1933 р. зі статті редактора «Радянського шляху» Л.Новіцького «Більше пильності в боротьбі з ухилами від генеральної лінії партії» у місті розпочинається чистка рядів ВКП(б), якій судилося невдовзі перерости у хвилю кривавих репресій. Першими жертвами чистки, а потім і репресій, стали робітники фабрики «Победа» Гершфельд, Гершойг, Думаніс, яких звинуватили в організації троцькістської групи. (Одвічна проблема палачів та жертв. Головою райкомісії по чистці був Коган, а головою ДПУ — Люблін). В результаті чистки 1933–34 р. р., а також боротьби з так званим націоналістичним ухилом Скрипника і зміною національної політики в СРСР, яка стала русифікаторською, змінився й національний склад міських керівних органів. Якщо на другій партконференції Бердичівщини до складу міському КП(б)У входили: Бойм, Беренштейн, Горенштейн, Лезман, Рубінштейн, Фрейнкель, Хальтман, Шаміс, Фікельберг, Мелер, то в 1935 р. нікого з цих людей там вже нема.

Починаючи з 1936–37 р. р. газета «Радянський шлях» майже повністю присвячує свої статті боротьбі з «ворогами народу», не подаючи ніяких цікавих фактів з єврейського життя Бердичева, що унеможливило подальше його вивчення в рамках зазначеної теми.

Ольга Петрова

Київ

«ДУХОВНА ДІАСПОРА» ЄВРЕЙСЬКОГО ХУДОЖНИКА

Якщо ми повернемося до історії українського мистецтва 60-х—70-х років, зокрема до творчості тих, чиє мистецтво витримало випробування на художню якість під тиском соціуму, під догматами соцреалізму, то побачимо, що мистецтво Ольги Рапай, Якіма Левича, Михайла Глейзера, Люс'єна Дульфана, Броніслава Тутельмана, Зої Лерман, Бориса Лекаря, Люби Раппопорт, Віри Морозової та ще декого з цього покоління має нетривіальний образ. Формуючись в байдужому до них, якщо не ворожому, середовищі, вони дивним чином зберегли себе, свою лінію творчої поведінки, неповторну індивідуальність. Саме в цьому знайдено нестандартні художні форми. В них можна помітити певну тотожність (типологічну) напрочуд неподібних особистостей.

Що ж все-таки допомагало митцям протистояти тиску художнього офіціозу? В чому полягала сила людського й творчого переконання, яка робила художника байдужим до войовничого несприйняття його особистості? І хоча в приватних бесідах з митцями є змога з'ясувати деякі позиції, все ж, багато що потребує аналізу, співставлень із більш широким художнім та філософським досвідом сучасного мистецтва. Розмірковуючи про єврейських художників з України, цілком слушними виглядають деякі паралелі та аналогії із творчістю Марка Шагала, бо саме він уособлює як традиційну свідомість єврея, так і наднаціональний авангардний пошук.

Добре пам'ятаючи українські експозиції 60-х—70-х років, або небагатовчисленні неофіційні виставки та приватні зібрання, де можна було бачити композиції Я.Левича, Л.Раппопорт, А.Балазовського, Б.Лекаря, О.Рапай, Л.Загорної та інших, треба зазначити рішучу відмінність творів цих художників від загальної «художньої продукції». Це дратувало начальство, виховане на нормативності академізму, матеріалістичному мисленні та соцреалістичних засадах.

Спілкуючись із З.Лерман, О.Рапай, М.Глейзером, Є.Рудминським, Д.Вайсбергом, Л.Дульфаном та ще багатьма, можу сказати про їх «розумний» розум, нібито збагачений пам'яттю поколінь. Прикладом є вміння Я.Левича, З.Лерман дистанціюватися від конкретного факту, подивитися на нього відчужено, з часу своїх дідів-прадідів. Багато хто з художників-євреїв живе поза дріб'язковостями реального часу. Це О.Рапай, вже не раз згадані З.Лерман, Я.Левич та Л.Раппопорт. Саме в сприйнятті ними часу як філософської категорії бачимо першу аналогію із мисленням Марка Шагала.

Властивість розуму, що нібито концентрує час і досвід, формує особливу метафоричну поетику в єврейського художника. При цьому працювати він може в будь-якій образотворчій знаковості (скажімо, Ольга Рапай використовує українську фольклорну знаковість).

Про яскравий метафоризм зокрема Марка Шагала писало багато дослідників, але ніхто з них не розглядав метафоризм як специфічне проявлення інтелектуального дуалізму, властивого свідомості художника-єврея. Цей дуалізм (діалектичність) проявляється у вмінні адаптуватися до знакової образотворчої системи оточуючого середовища.

Більш принципове проявлення дуалізму — у вмінні за допомогою зорових знаків втілити невидимі, суто духовні категорії. По-перше, за картинами буденного життя, як це було і у М.Шагала, О.Тишлера, а сьогодні у тих, хто працює в українському мистецтві, відкривається позамиттєве-космогонічне. По-друге, спрацьовує традиція біблійної заборони зображати реальний світ, до якої дуже серйозно ставляться віруючі євреї. Програмність цього кредо саме й сформулила художню філософію та стилістику полотен Я.Левича, його сина — О.Левича, акварелей та полотен Б.Лекаря. В творах цих художників знаходимо досить складний,

не банальний зв'язок із біблійною філософською традицією. Коли оку важко побачити, матеріальне розчиняється, увагу перебирає духовне, домінують нематеріальні сутності.

Своєрідність саме єврейського мислення проявляється у феномені об'єднання космічного з камерним та навіть з інтимним. Інтимне, до щему тепле сприйняття природи, людини є у великих євреїв Каміла Пісаро, Амадео Моділіані, Хаїма Сутіна, Епштейна. Щодо феномену Марка Шагала, то останній полягає у фантастичному навіть не поєднанні, а злитті інтимного з космічним. Нікому з такою геніальною простотою й переконливістю не вдалося «проілюструвати» концепцію «простору-часу» А.Ейнштейна. Для персонажів М.Шагала не існує земного тяжіння, люди, тварини переміщуються в його полотнах із «швидкістю думки» (вираз О.Каменського). Сімультанізм М.Шагала, в якому співіснують «зараз, вчора й завтра» в одну й ту ж саму мить, є переконливим свідомством дуже характерного для єврея сприйняття завтра як вчора, в постійному очікуванні Месії. Безумовно, йдеться про людей віруючих, що чекали на нього колись, чекають й ще чекатимуть. Саме тут підходимо до межі, за якою відкривається простір «духовної діаспори» єврея, його «духовного усамітнення», вислизання з-під гнітючих обставин реального життя, з-під примусового суспільного регламенту в світ бажано-ідеальний. Цим пояснюється існування «номи» — неофіційної системи мислення, характерної національної ментальності.

Я зроблю сміливу аналогію й скажу про кераміку Ольги Рапай, про всіх її лісовиків, чудовиськ, що теж дуже камерні, але, як і належить казковим персонажам, позамиттєві, в часі-просторі не закріплені. О.Рапай, так само, як М.Шагал, вміє бачити світ очима дитини, що нібито вперше роздивляється навколо себе. Мікросвіт персонажів з казок, що їх вигадує О.Рапай, створює особливий всесвіт, об'єднуючи мікрокосм з макрокосмом.

Поетична космогонічність, типу Шагалівської, властива також і «бі-лим іділіям» Зої Лерман. Їй працюється важко без життєвої моделі раю, але те, що з'являється з-під її пензля, просякнута відчуттям потужного лету душі до раю. Вона поєднує мудрість з безпосередністю. Ознакою її творів є достовірність пережитої миті, що втілюється музично-римованою пластиком. Інтимне вписується в позамиттєве-одвічне.

В людяності створеного єврейським художником макро- й мікросвіту втілюється потреба подолати драму розірваної свідомості, зберегти гармонічну індивідуальність в своїй «духовній діаспорі». Від уламків дисгармонії художник підноситься до гармонії, що дає жити й творити.

Анатолій Подольський

Київ

ВИКЛАДАННЯ ГОЛОКОСТУ:
АЛЬТЕРНАТИВИ І ПЕРСПЕКТИВИ

В історії єврейського народу в ХХ столітті сталися дві події: Катастрофа європейського єврейства в роки другої світової війни (1939–1945 рр.) і утворення держави Ізраїль (1948 р.), які докорінно змінили стан сучасного єврейства.

Нацистський геноцид євреїв став не тільки трагедією євреїв, але й чорною сторінкою історії країн Європи і світу взагалі. Без вивчення та дослідження цієї проблеми неможливо зрозуміти в повному обсязі сучасні історичні процеси. Тому я вважаю цілком закономірним вивчення цієї теми в середніх і вищих учбових закладах в курсах новітньої історії.

У період другої світової війни було знищено 6 млн. євреїв, приблизно 1 мільйон 500 тисяч з них — це були українські євреї. У кожній єврейській родині в Україні обов'язково є загиблий в численних ярах та долинах смерті, в гетто і канцтаборах, на фронті і в партизанських загонах. Радянський Союз (в тому числі, на жаль, і Україна) залишився після війни єдиною країною, серед всіх окупованих нацистами держав Європи, де так і не було відкрито жодного музею, не написано підручника, не створено фільмів про Катастрофу.

Поряд з цим ми повинні знати, що сьогодні тема Голокосту входить в число трьох головних понять, якими американські євреї визначають свій зв'язок з єврейським народом, визначають себе як етнос. А в далекому Мельбурні австралійські нащадки жертв Катастрофи об'єднуються в окреме товариство. Відомий американський кінорежисер С. Спілберг казав: «У світі залишилось приблизно 350 тисяч, які пережили Катастрофу. Вони готові розповісти вам про те, що пройшли. Прислухайтесь до них. Це минуле волає до вас»¹.

Уроки Голокосту починаються з його вивчення. Сьогодні в демократичній, суверенній Україні це стало можливим. З'явилась література по цій проблемі (насамперед з Ізраїлю), дослідникам відкрилися архіви. Є ентузіасти, які викладають курс Катастрофи по авторській програмі, в школах і ліцеях (не обов'язково, до речі, єврейських).

У 1993–1994 навчальному році в Програмі Міністерства освіти України з історії з'явилися розділи, присвячені темі Катастрофи. Але у викладанні цієї теми в єврейських учбових закладах і в українських чи російських мають місце істотні розходження.

Говорячи про сучасні концепції викладання Голокосту, які існують у світовій історичній науці, я перш за все мав на увазі наукові розробки ізраїльської історіографії. В Ізраїлі історія Катастрофи вивчається в середніх та вищих учбових закладах окремим спецкурсом, в ізраїльських

університетах існують кафедри по вивченню Катастрофи європейського єврейства, які займаються всебічним дослідженням різних аспектів цієї проблеми. В Ізраїлі розроблені ґрунтовні навчальні курси з Голокосту, які містять наукові і методичні рекомендації, а також змістовну бібліографію даної теми. Під час вивчення такого курсу слухачі мають змогу не тільки підвищити рівень історичних знань, але й прийти до розуміння процесів, які призвели до Катастрофи, а також звернутися до розгляду серйозних філософських і моральних питань.

На сьогодні деякі курси перекладені російською мовою. Перш за все слід назвати курс лекцій про Голокост, складений науковим колективом під керівництвом доктора Одера Шремера при Університеті Бар-Ілан, а також спеціальний курс Відкритого Університету Ізраїлю (Тель-Авів), який складається з чотирьох частин і має назву «В дни Катастрофы». Авторами цього спецкурсу є професори Дан Міхаелі, Дан Міхман і доктор Ієхайм Вайц.

У цьому курсі розглядаються такі теми: юдофобія і антисемітизм; нацистська антиєврейська політика в Німеччині в 30-ті роки; етапи Катастрофи; знищення євреїв головним чином на прикладі Польщі; єврейський Опір; єврейство після Катастрофи².

Цей спецкурс охоплює майже всі головні історичні моменти Голокосту, але, на мій погляд, у ньому є один суттєвий недолік: в жодній з його чотирьох частин не відображено геноцид євреїв на теренах Радянського Союзу, хоч політика «остаточного вирішення єврейського питання» (ендлєзунг) почалась після нападу на СРСР і не менш як 35% жертв Катастрофи — це радянські євреї³.

При підготовці теми Голокосту безумовно необхідно використовувати матеріали ізраїльських дослідників, але повністю переносити їх на наш ґрунт не має сенсу. При викладанні курсу Катастрофи в єврейських і неєврейських учбових закладах України треба використовувати й збірки документів, які в різні роки виходили у нас («СС в действии», Матеріали Нюрнберзького процесу, «Німецький окупаційний режим на Україні», «Черная книга»), а також монографії І.Арада, І.Гутмана, Ш.Спектора, Т.Першиної, М.Семіряги, Ю.Шульмейстера, О.Кузнецова, С.Єлісаветського, М.Коваля та ін.

Що стосується Програми по історії Міністерства освіти України, і взагалі, чи є можливість в цих рамках розкрити цю тему, то геноцид євреїв висвітлюється в рамках вивчення теми другої світової війни. В Програмі з історії України відведена одна година на тему: «Розстріл єврейського населення в Бабиному Яру» (взагалі на тему «Україна в роки другої світової війни» відведено 10 годин). У Програмі всесвітньої історії — дві теми: «Гітлерівський геноцид євреїв у Європі. Гетто, Треблінка. Масове знищення в концтаборах» (взагалі на тему «Друга світова війна» відведено 20 годин).

Ці теми викладаються в 11-му класі паралельно, фактично з'єднавши уроки, присвячені Голокосту. Таким чином, виходить, що на вивчення

цієї проблеми дається три академічних години. До цього ще є можливість додати три години з резервних уроків, що дає в сумі 6 годин. Чи достатньо цього часу? Порівнюючи українську програму з окремим курсом, розробленим Відкритим Університетом Ізраїлю, пересвідчуєшся, що недостатньо. Це перш за все стосується єврейських денних шкіл.

Що ж стосується українських шкіл, то, виходячи з власного досвіду, вважаю: шести занять цілком достатньо, більш того, в неєврейському учбовому закладі я б не радив детальніше зупинятися на даній темі, тому що це може призвести до парадоксальних результатів. Головне — досягти розуміння учнями унікальності Катастрофи, ні в якому разі не зменшуючи трагедію інших народів, потерпілих від нацистського геноциду.

Учні повинні запам'ятати такі моменти: під час другої світової війни нацисти та їх посіпаки знищили приблизно 6 мільйонів євреїв, третину народу. Це була спроба знищити саме єврейство, причому знищення відбувалося на базі расових теорій, які проголошували євреїв «унтерменшн» (недолюдками). Їх знищення морально реабілітувалося і вважалося благородною справою. Сам факт знищення 6 мільйонів людей є неймовірним, таким, що переступає міру людського розуму. Він гостро ставить питання про природу людини, про сили, що керують поведінкою людини і людського суспільства.

Якщо ці моменти вдається розкрити на заняттях, то завдання можна вважати виконаним. Що стосується викладання чисто фактологічного матеріалу, то я дотримуюсь такої схеми подачі інформації: 1) нацистська расова теорія — як основа гітлерівського антисемітизму; 2) антиєврейська політика фашистської Німеччини (1933–1939 рр.); 3) концентрація євреїв у гетто і таборах смерті (1939–1941 рр.); 4) політика «остаточного вирішення єврейського питання» (1941–1945 рр.).

Я вважаю, що «доба Голокосту» — це весь період перебування нацистів при владі — 1933–1945 рр.

На заняттях, присвячених політиці «ендлєзунга» (1941–1944 рр.), треба більше уваги приділяти геноциду українського єврейства, тому що це сприяє глибокому і емоційному розумінню Катастрофи.

В Україні в роки німецької окупації (1941–1944 рр.) загинуло за різними даним від 1 млн. 200 тисяч до 1 млн. 400 тис. євреїв. Ця цифра складає не менш як 70–75% усіх знищених євреїв СРСР. На сьогодні відомо 248 місць масового знищення євреїв в Україні. Учні повинні знати місця, які стали символом трагедії народу — Бабин Яр у Києві, Яновський Табір у Львові, Дробицький Яр у Харкові, Жандармська балка Дніпропетровська, табори Трансїстрії, Бердичів, Житомир, Хорол, Радомишль, Умань. А скільки ще було безіменних могил!

Вважаю також обов'язковим при викладанні розповіді про протидію приречених жертв нацизму і про єврейський збройний опір — повстання в гетто, таборах, участь в підпіллі, партизанському русі, єврейському

русі Опору, про євреїв-героїв, воїнів армій країн антигітлерівської коаліції.

Тему Голокосту в єврейських учбових закладах треба викладати окремим спецкурсом, висвітлюючи перш за все такі моменти, як витоки і причини традиційної юдофобії, становище євреїв на Європейському континенті між двома світовими війнами; порівняльний аналіз між християнським та расовим антисемітизмом; причини байдужого ставлення багатьох демократичних країн світу до нацистської політики знищення євреїв; витоки колабораціонізму і рятування євреїв представниками інших народів. Також необхідно з'ясувати демографічні наслідки Катастрофи, її роль у створенні єврейської держави. Має сенс перед учнями єврейської школи поставити питання: яке місце займає Катастрофа у свідомості єврейського народу в наш час?

На сьогодні в світовій історіографії не існує єдиної концепції викладання. В кожній країні, яка пережила Катастрофу, є свій погляд на проблему, своя специфіка. Крім того, треба звернути увагу на систему освіти, яка в кожній країні має свої особливості, і треба пристосовувати цю тему до конкретних умов викладання кожної країни.

Що стосується викладання Голокосту в Україні, то, на мій погляд, найкращий варіант викладання цієї проблеми в українських школах — у формі факультативу, поряд з викладанням в межах Програми Міністерства освіти з історії.

ЛІТЕРАТУРА

1. В дни Катастрофы (спецкурс Открытого Университета Израиля). — Тель-Авив. — 1993.
2. ГУТМАН И., ШАЦКЕР Х. Катастрофа и ее значение. Иерусалим. 1990.
3. «Москва — Иерусалим». — Апрель 1994 г.
4. Програма з історії України та всесвітньої історії (Збірник Міністерства Освіти України. — № 15-16, 1993).
5. Черная книга. — К., 1991.
6. ШУЛЬМЕЙСТЕР Ю. Гитлеризм в истории евреев. — К., 1990.

Александра Подопригора

Київ

ПУТИ СТАНОВЛЕНИЯ ЕВРЕЙСКОГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ТЕАТРА В УКРАИНЕ В 20-е ГОДЫ XX СТОЛЕТИЯ

Первые послереволюционные годы — довольно сложный период в истории национальных театров. Преодоление театральной рутины было одной из первостепенных задач большинства национальных театров, длительное время существовавших в условиях имперской России.

О поддержке советской властью в первые годы ее существования идеи создания еврейского художественного театра свидетельствует документ:

« Еврейский государственный театр.

В связи с национализацией театров и признанием права каждой нации иметь театр на родном языке, в еврейских кругах, близких к театру, проявляется усиленная деятельность по созданию еврейского государственного театра. Инициативу взяла на себя студия «Культур-Лига». Смета образцового еврейского драматического театра со студией при нем уже принципиально принята исполкомом. Создаваемый театр стремится привлечь на еврейскую сцену лучших артистов-евреев, которые за отсутствием еврейского художественного театра ушли на сцену русскую, украинскую, немецкую. Проявляют интерес к делу и нееврейские театральные круги. Так, близко к делу и обещал сотрудничество Марджанов. В ближайшие дни будет решен вопрос, какое из имеющихся в Киеве театральных зданий будет отведено под еврейский государственный театр. (Хроника-вести №5, 12 марта 1919 г.)».¹

13 апреля 1919 г. при организации «Культур-Лига» была создана первая еврейская театральная студия в Украине, которую возглавил молодой режиссер Эфраим Лойтер. В духе времени его должность называлась «комиссар». В студию было принято 80 абитуриентов. Э.Лойтер привлек к педагогической работе с будущими актерами лучшие театральные силы Украины: С.Семдора, режиссера, единомышленника Леся Курбаса, И.Кунина, оперного певца, педагога по декламации, «мейерхольдовца» А.Смирнова. Принимали участие в работе студии писатель Д.Бергельсон, драматург и литературовед И.Добрушин, польская трагическая актриса С.Высоцкая. Помимо обучения профессиональному мастерству, студийцы выступали со своим небольшим репертуаром перед публикой. Среди спектаклей, осуществленных в киевский период существования студии были постановки «Мошиах бен Иосиф» Б.Штейнмана и сборная программа по рассказам И.-Л.Переца. Спектакли молодых актеров, игравших на клубных сценах Киева, Чернигова и других городов Украины, тепло принимались публикой.

Сохранившаяся театральная программа подтверждает, что при «Культур-Лиге» существовала и профессиональная театральная группа, куда, по всей видимости, вошли актеры из старых передвижных еврейских коллективов. В репертуаре театральной труппы — пьесы Шолом-Алейхема, А.Чехова, что говорит о высоких культурных требованиях.

Стремление студийцев со свойственным юношеству максимализмом противостоят мелочным традициям старого еврейского театра имело и свою обратную сторону. «В первые годы обучения мы были заняты тем, что пытались отойти от натурализма и даже реализма: недооценка реалистического слова была, конечно, существенной помехой в наших поисках театральных принципов,» — вспоминала выпускница студии, з.а. УССР Ада Сонц.

В 1921 году еврейская драматическая студия «Культур-Лига» переезжает в Москву. Спектакли студии были показаны Е.Вахтангову. Выдающийся режиссер принял большое участие в организации занятий с еврейскими студентами. «Он начал терпеливо учить нас в наших же спектаклях актерскому мастерству. Вахтангов порекомендовал нам Р.Симонова, который начал с нами систематические занятия. По сценической практике работали с нами Л.Волков и А.Азарин. Вся работа шла под управлением Вахтангова. Это был последний год его жизни.» Занятия со студийцами проводил и Вс.Мейерхольд, ознакомивший их с основами биомеханики, А.Грановский, руководитель Московского ГОСЕТа (тогда — ГОСЕКТа), режиссеры МХАТа А.Дикий, М.Кнебель, педагоги по пластике и сценическому Е.Вульф, Е.Вигилев, Н.Фореггер.

В 1924 г. Наркомпрос УССР принимает решение — взять студию на содержание государства. С 1925 г. коллектив становится основой труппы первого Всеукраинского еврейского государственного театра в Харькове (тогда — столице Украины). Создание его было приурочено к 50-летию юбилею еврейского национального театра, событию, широко отмечавшему в театральных кругах. Восемнадцать выпускников студии «Культур-Лига» не могли полностью сформировать труппу театра. Почти половину актерского состава пришлось добрать на конкурсной основе из числа актеров еврейских передвижных трупп.

Среди студийных молодежных коллективов, действовавших на Украине в 20-е годы, нужно отметить драматическую студию «Ройте Блитн» (Красное цветение), организованную в Белой Церкви в 1922 г. Коллектив возглавил Авром Верлинский, образованнейший человек и прекрасный педагог. По воспоминаниям выпускницы студии Нехамы Сарожинской, он создал сплоченный коллектив единомышленников, сохранивших дружбу на всю жизнь. Обязанности завлита исполнял Моисей Дубинский, в дальнейшем известный переводчик и исследователь творчества Шолом-Алейхема.

Работу студии курировала Евсекция (орган советской власти в области еврейской культуры), осуществлявшая идеологическое руководство. Постоянной материальной базы у коллектива не было, с 1926 г. периодическую денежную поддержку оказывал «Гезкульт» (Общество содействия развитию еврейской культуры). В распоряжение студийцев был выделен один из классов белоцерковской еврейской школы N 7, а спектакли проходили в театре «Палас», где впоследствии располагался Дом советской армии. В репертуаре «Ройте Блитн» преобладали современные пьесы-агитки на революционную тематику, такие, как «Дойчланд ин штурм» (Германия в штурме), «Дос ройте кинд» (Красный ребенок), была в репертуаре и классическая драматургия — «Прометей» по Эсхилу. Обращались студийцы также к сюжетам из еврейской истории — «Царь Давид» и к постановкам еврейской литературной классики — «Призыв» Менделе-Мойхер Сфорима. Спектакли оформляли сами студийцы: делали

декорации, шили костюмы, которые зачастую комплектовались из «бабушкиных сундуков». Коллектив «Ройте Блитн» неоднократно гастролировал и за пределами Белой Церкви, в том числе в Киеве. Студия существовала до 1930 г. Из тридцати одного выпускника студии больше половины связали свою дальнейшую жизнь с искусством. Так, в труппу Харьковского ГОСЕТа вошли актеры М.Володарский, Э.Шапиро, Ц.Хаймович, И.Ярославский, Б.Магазинник, Ш.Патлах, Б.Кушнир. В состав Киевского еврейского ТЮЗа, организованного в начале 30-х годов, были приглашены актеры Я.Розенфельд, Ю.Глебицкий, режиссер Я.Зельдич.

В 1927 г. свои первые шаги в театральном искусстве сделал Киевский еврейский театр-студия под управлением Е.Лишанского. На нескольких сценических площадках города с успехом шел спектакль «Спартак» по пьесе молодого еврейского поэта Д.Волкнштейна.

Известно также о существовании в середине 20-х г. еврейского театра-студии в Одессе, которым руководил М.Норвид. В 1928 г. он стал художественным руководителем Харьковского ГОСЕТа, забрав с собой нескольких студийцев. В том же году по инициативе М.Норвида в Харьковском ГОСЕТе организована режиссерская лаборатория. Результаты деятельности этой внутритеатральной структуры стали заметны очень скоро. Уже в 1931 г. состоялась премьера спектакля «Юлис» М.Даниэля, поставленного режиссером-лаборантом И.Изразлем. По мнению критики, спектакль отличался новизной и оригинальностью режиссуры. Впоследствии в репертуаре Харьковского, а позже Киевского (туда перешла основная часть труппы после перевода столицы в Киев в 1934 г.) ГОСЕТа появилось много спектаклей, постановщиками которых были участники режиссерской лаборатории А.Нугер, Э.Динор, И.Изразль, Д.Стрижевский.

История Киевского еврейского ТЮЗа, выпустившего свой первый спектакль в 1931 г., возвращает нас в 1929 г., когда его основатель режиссер С.Вайншельбаум организовал драматическую студию при одной из киевских еврейских школ. Среди начавших путь в искусстве со школьной скамьи была Софья Лейман, впоследствии ведущая актриса Еврейского ТЮЗа.

Другая разновидность театральных коллективов, работавших в 20-е г. на Украине — еврейские театральные труппы, состоящие в основном из актеров старых передвижных театров. Такие труппы существовали на основах трудколлектива, что предполагало самокупаемость. Среди наиболее значительных из них был «Кунст-Винкл» (Уголок искусства), который с 1922 г. располагался в Киеве. Это был первый еврейский стационарный театр на Украине. Он не имел единого художественного руководства и определенной художественно-эстетической линии, но обладал достаточно сильной актерской труппой, где работали Лия Бугова (в дальнейшем н.а.УССР), Л.Меерсон, П.Миנדлин, С.Эйдельман и другие известные актеры. Художественное и финансовое управление театром осуществлял

А.Люксембург, приглашавший таких режиссеров, как А.Лундин, С.Семдор, Г.Воловик. Репертуар театра был обширен и разнообразен: произведения Шолом-Алейхема, И.Бабеля, Ан-нского, Э.Золя. Но в основе его лежали принципы старой жанрово-бытовой школы. Прямая экономическая зависимость театра от сборов вынуждала ежесезонно обновлять репертуар на 90 %, что влияло на качество выпускаемых спектаклей. Однако, театр имел своего зрителя и пользовался успехом. В конце 20-х г. деятельность «Кунст-Винкл» все чаще подвергалась нападкам со стороны Евсекции. Театр обвиняли в «отрыве от общественности», «невыдержанности репертуара» и других недостатках. В 1928 г. «Кунст-Винкл» преобразован в 1-й Передвижной еврейский театр. Новый статус предполагал работу в качестве постоянно гастролирующего коллектива, к сожалению, вскоре прекратившего свое существование.

В Киеве же в 1928 г. организован Государственный еврейский театр, призванный быть проводником советской идеологии и бороться с «пережитками» старого искусства. Уже в первом театральном сезоне началось осуществление программы, задуманной главным режиссером З.Вином. Среди четырех спектаклей сезона была представлена еврейская классика — «Клад» Шолом-Алейхема, современная зарубежная драматургия (пьеса О'Нила о проблемах расового неравенства «Черное гетто»), а также две разножанровые пьесы современных советских авторов, в которых театр попытался говорить о сиюминутных проблемах. Газеты писали об отдельных художественных удачах актеров и в целом одобряли художественно-политическую линию нового театра. В конце года состоялась зрительская конференция, на которой принято решение — организовать общество друзей еврейского театра.

Период 20-х — начала 30-х гг. на Украине оказался наиболее благоприятным для развития еврейского театра. Появляется много новых театральных коллективов различного уровня и назначения. Большой подъем отмечен среди самодеятельных коллективов при еврейских клубах.

Киевский еврейский ТРАМ (театр рабочей молодежи) создан в 1929г. Его организаторы С.Новак и И.Мурский считали главным в деятельности ТРАМа показ преимуществ нового быта, то есть, как и большинство новых театров, коллектив занимался агитационно-пропагандистской работой среди населения. Коллектив показал в течение года свыше ста дневных и вечерних спектаклей. В этот же период появляются ТРАМы в Харькове и Днепропетровске.

В Харькове с 1929г. начал свою деятельность театр малых форм «Гезкульт», созданный при одноименном обществе содействия еврейской культуре. Критика неоднократно отмечала высокий профессиональный уровень первого еврейского передвижного агиттеатра — «театра синтетического характера, объединившего различные сценические жанры: комедию, водевиль, сатиру, оперетту, эстрадный номер». Руководил театром известный режиссер массовых представлений Н.Фореггер, художник —

Айзенберг, директор — А.Люксембург. В труппу театра входили Р.Руфина, Е.Шаравнер, А.Шейнфельд, Н.Рапшкова, И.Халиф и другие одаренные актеры, работавшие впоследствии в государственных еврейских театрах Украины. В качестве авторов-драматургов с театром «Гезкульт» сотрудничали И.Ферер, П.Маркиш, Ф.Сито, Л.Квитко, М.Пинчевский.

В 1925 г. слушателями Высших еврейских педагогических курсов (Киев) был организован коллектив «Мешулахес» (Наваждение). В этом полусамодельном театре было 8 участников, среди которых ведущее место занимали М.Гершензон (в будущем известный еврейский драматург), З.Скүдицкий (в дальнейшем — научный сотрудник Института еврейской пролетарской культуры, занимавшийся изучением еврейского фольклора) и В.Гутянский (впоследствии — известный драматург, детский писатель). Все они были авторами драматургических сюжетов, которые «Мешулахес» исполнял в музыкальном сопровождении В.Гутянского (фортепиано) и Фастовского (скрипка). «Мешулахес» был театром малых форм агитационно-сатирического направления, который боролся с так называемыми «пережитками» прошлого, а также с «пролетарской модой». Шефом театра выступил еврейский клуб «Комфон».

Из перечисленных театральных коллективов безусловно наиболее перспективной была деятельность театральной студии «Культур-Лига». Культурно-просветительное значение имели и другие студийные коллективы, среди воспитанников которых также были будущие актеры еврейских театров. Нельзя не учитывать и агитколлективы.

К 1930 г. в Украине существует шесть еврейских театров, но стихийное студийное движение не могло обеспечить вновь созданные коллективы профессиональными кадрами. Вопрос о систематической и комплексной подготовке профессиональных кадров для еврейского театра был решен в 1929 г., когда Киевский еврейский театр-студия под управлением Е.Липшанского был преобразован в Еврейский отдел Киевского музыкально-драматического института им. Н.Лысенко. При всей важности открытия нового отделения большого интереса у абитуриентов к нему не было. Гораздо охотнее еврейская молодежь в этот период поступала на украинское отделение драматического факультета, которое было более перспективным в плане дальнейшего трудоустройства. Украинское отделение имело лучшее обеспечение профессорско-преподавательским составом. Имели значение и объективные ассимиляционные тенденции, наблюдавшиеся в еврейской среде, вытеснение языка идиш.

Большое участие в популяризации нового отделения принимал известный еврейский поэт Д.Гофштейн. Первый учебный курс еврейского отделения насчитывал 12 человек. Помимо академической учебы студенты проходили практику в Киевском ГОСЕТе, участвуя во многих постановках театра, некоторые студенты работали в еврейских клубах Киева.

Руководство театрального института прилагало максимум усилий для привлечения молодежи на еврейское отделение. В начале 30-х г. при

єврейском відделении організован рабфак, куда принимали одаренних юношей и девушек, не имевших законченного середнього образования. При институте существовал театральний технікум с русским, українським и єврейським відделениями. К преподаванію привлекались известные деятели театрального искусства, среди которых: Б.Вершилов, режиссер МХАТа, з.а. УССР А.Сонц, сотрудники Института єврейской пролетарской культуры при АН УССР Э.Спивак, А.Велєдницький, режиссєры С.Новак, М.Норвид, з.а.РСФСР М.Гольдблат, историк театра Е.Любомірський, хореограф Б.Таиров и другие.

Єврейський відділ драматического факультета заняв прочное положение в институте, наряду с українським и русским, оставаясь единственным учебным заведением, підготавлюющим кадры для єврейських театров України.

ЛІТЕРАТУРА

1. ЦГАВОВ И У України ф.1738, оп.І, д.41.
2. Театр. Орган управління в справах мистецтв при РНК УРСР, 1937 р., №9, с.16.
3. Там же.

Сергій Попєта

Київ

МАРК ЕПШТЕЙН

Розповідь про скульптора, графіка, театрального художника М.І.Епштейна (1899–1949 рр.), який починав в секції мистецтв Культур-Ліги. З 1923 по 1932 рр. керував єврейською художньо-промисловою школою. Створив ряд скульптурних портретів діячів єврейської культури.

Євген Пшєничний

Дрогобич

ЯКІВ ОРЕНШТАЙН І ЙОГО КНИГОВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ

У 1995 р. відзначатимемо 120 річницю від дня народження Якова Оренштайна. Навряд урочистості з цієї нагоди будуть гучними, бо ж і українська, і єврейська громадськість нашої держави досі ще мало знають про Якова Оренштайна, який був на культурному полі України, коли можна так сказати, цілим книговидавничим інститутом.

Упродовж десятиріч комуно-більшовицькі ідеологи чіпляли чорний знак заборони на висвітлення важливих проблем української, єврейської та культур інших народів України. Тоді годі було й думати про наукову

розвідку чи бодай згадку про Якова Оренштайна і його подвижницьку працю в ім'я української культури. Сьогодні маємо нагоду повернути нашим народам імена тих діячів, які, долаючи труднощі і непорозуміння, часто терплячи при цьому матеріально і морально, зводили мости між українцями і євреями, мріючи про щасливу будучність цих двох народів.

Відомо, що Яків Оренштайн народився 1875 р. Якихось більш суттєвих деталей біографії Я. Оренштайна немає. Можна лишень здогадуватись, що походив він із знаної на Коломийщині родини. Лист редакції УЗЕ (Українська Загальна Енциклопедія) до Я. Оренштайна закінчується словами: «Здоровимо щиро Вас і Вашого батька...», які стверджують вищесказане. Подальший життєпис Якова Оренштайна вкладається у кілька рядків в енциклопедії: «...засновник і власник видавництва «Українська Накладня» у Коломії (з 1903) і Берліні (1919–1932), що видавало універсальну бібліотеку під назвою «Загальна бібліотека» (всього 230 томів), ілюстровані твори українських класиків і сучасних письменників, бібліотеку українських й іноземних романів, музичні твори, шкільні підручники, атласи й географічні мапи, книги для дітей, суспільно-політичні тощо...». Сьогодні ця інформація із УЗЕ вже застаріла, позаяк стало відомо, що в серії «Загальна Бібліотека» вийшло більше, аніж 230 томів українських книг. Завершується статейка про Я. Оренштайна скупими, однак промовистими для усіх нас рядками: «З 1933 року Оренштайн переїхав до Варшави, де мав книгарню; з квітня 1939 року доля невідома».

Починаючи з Коломії в 1903 р. і до 1933 р., коли Яків Оренштайн, тікаючи з Берліна від антижидівської кампанії гітлерівців, в «Загальній Бібліотеці» появилось 238 томів, з того 113 у Коломії і 125 у Берліні.

Періодика 1933 — 1939 років може сказати допитливому дослідникові дещо про цей період життя Якова Оренштайна, а матеріали варшавського гетто — про цей останній, найтрагічніший.

Повернемося до книговидавничої діяльності Якова Оренштайна. Отже, відомо, що у програмовій своїй серії книжок «Загальна Бібліотека» він видав 238 томів. Однак цією серією книговидавнича діяльність Якова Оренштайна не обмежувалась. Поза серією він видав ще багато цікавих і цінних книг, серед яких «Народний декляматор» на 320 сторінок, «Перший атлас в українській мові» Мирона Кордуби, «Атлас географічний», де було 24 карти, «Коляди і щедрівки» — два видання, з нотами і без них, кілька «Січових співаників», десятки книжок для українських і єврейських дітей. Підкреслюю — українських і єврейських, позаяк у східній Галичині усі євреї гарно розмовляли українською мовою, яку вивчали і з книжок, виданих Я. Оренштайном.

Відомо, що книговидавці східної Галичини, окрім книг, видавали ще й поштові листівки з видами міст, з репродукціями картин відомих і мало знаних митців. Були листівки поздоровчого характеру, а також гумористичні, сатиричні, мілітарні. На багатьох листівках зафіксовані історичні події, місця боїв, воєнні цвинтарі, живі і полегли герої... Листівки

видавали — в Дрогобичі — Леон Розенштейн, в Чорткові — Юда Бретшнейдер, у Чернівцях — А. Тенненбаум і Юзеф Горовіц, у Коломиї — Хаес і Яків Оренштайн. І коли названі (а також і не названі) тут мною видавці поштових листівок в основному спеціалізувались на виготовленні своєї продукції, що відтворювала види міст і місцевостей східної Галичини чи Буковини, то Яків Оренштайн — явище унікальне. Він принципово видавав листівки виключно з українською тематикою: види міст України, український народний побут, історія України і її письменства. Яків Оренштайн видав 16 ілюстрацій О.Сластьона до «Гайдамаків» Т. Шевченка, 10 листівок ілюстрацій Я. Петрака до «Захара Беркута» І. Франка, 16 кольорових листівок до «Тараса Бульби» М.Гоголя, 16 чорнобілих листівок до «Чорної Ради» П.Куліша... Надзвичайно цінні листівки Якова Оренштайна з історії Січових Стрільців.

Хочу сказати ще про один вид діяльності Якова Оренштайна і заснованого ним у Коломиї видавництва «Галицька накладня». На одній із книг, що зберігається в бібліотеці коломийського бібліофіла І. Білинкевича, є виконана друкарським способом наліпка: «Книгарня і вypoжичальня книг Якова Оренштайна». Таким чином, книговидавець і торгівець виконував ще одну благородну функцію — позичав книги для читання тим, хто не міг їх купити. Треба сказати, що ціни на книги Яків Оренштайн свідомо занижував. У післяслові «Від видавництва», видрукуваному наприкінці першої книги «Галицької накладні» — тому, першому «Начерку історії української літератури» Богдана Лепкого, сказано: «Ціну кладемо безпримірно низьку, щоб ніхто не думав, що числимо на великі зиски і щоб ніхто не міг нарікати, що рад би купити собі книжку, але дорога, та й не годен...».

Що ж видавав Яків Оренштайн у «Галицькій накладні» в Коломиї, а потім у Берліні? Звичайно, усіх книг перелічити не можна, ось лише кілька імен і назв, які свідчать і про культуру видавця, і про його намагання бути якомога кориснішим українському народові.

Першою книгою «Галицької накладні» був перший том «Начерків історії української літератури» Богдана Лепкого, який побачив світ 1909 р. Після того з'явилися «Запорожці» І.С.Нечуя-Левицького, «Скошений цвіт» В.Барвінського, «Тарас Бульба» М.Гоголя, «Кармелюк» Марка Вовчка, «Орися» П.Куліша, «Меланхолійний вальс» О.Кобилянської, твори О.Федьковича, О.Кониського, «Гайдамаки» Т.Шевченка, «Коротка історія Козаччини» В. Антоновича, «Літературна характеристика М. Коцюбинського» С. Єфремова, «Полонений на Кавказі» Лева Толстого, «Гуморески» Аркадія Аверченка, твори Бергсона, Франса, Шоу, Шніцлера, Платона, Ніцше, Ібсена, Мольєра... Як бачимо, широко представлена українська, російська, західно-європейська і світова література. І усе це робила одна людина з вірою у відродження українського народу, з вірою у його світлу будучність. У своєму листі до українського громадського діяча Олександра Барвінського Яків Оренштайн пише: «...мені не

так ходить о зиск материяльний, як о моральний». Хіба це не свідчить про його високий український патріотизм? До речі, цю рису Якова Оренштайна зауважив і відомий український книгознавець і бібліотекознавець Лев Биковський, який у своїй книзі «Книгарні — Бібліотеки — Академія», виданої 1971 р. у Мюнхені, писав: «Коли навесні 1918 року німці зайняли Україну, Я.Оренштайн відвідав Київ, обстежив тут український книгодрукарсько-видавничий ринок і особливо уподобав товариство «Друкар»... Я.Оренштайн мав не тільки багаторічний книгарсько-видавничий досвід, але й відзначався українським національно-ідейним підходом до цієї справи. Він зорієнтувався у високих якостях осіб, згромаджених довкола «Друкаря», їх розумових спроможностях, у новій атмосфері, що вони її намагалися творити, виводячи українство й українські справи з меж дотогочасної просвітянщини на «широкий світ» і вищий рівень культури, зокрема в царині української історичної науки. Такого роду українське книгарсько-видавниче підприємство, з колом науковців, зібраних біля нього, надавалося для співпраці з ним. Йому з ними було «по дорозі!» Коли сказати, що «Друкар» — це П.Зайцев, К.Широцький, Гр. Голоскевич, Ю.Нарбут, С.Русова, В.Міяковський, М. Біляшівський, В. Модзалевський, то у 1918 р. Якову Оренштайну було «по дорозі» із національно свідомими діячами української культури.

Про Київ 1918 р. є згадка у листах Якова Оренштайна до Василя Сімовича: «Я приїхав з Києва і привіз Вам вітання з прекрасної України. Обставини там ще цілком заплутані, справжній хаос, спричинений нездалим урядуванням і дипломатією, і цілком неможливо передбачити, чи і коли встановиться стан порядку». Із Василем Сімовичем Якова Оренштайна в'язала тісна дружба і співпраця. Я.Оренштайн підганяв В.Сімовича, турбуючись про те, аби книги вчасно потрапляли до читача, аби книги сприяли росту національної свідомості українців. У тому ж листі від 27 квітня 1918 р. Яків Оренштайн пише: «Ви повинні знати, як важливо саме зараз постачати в Україну багато доброї літератури».

Дехто може подумати, що Яків Оренштайн мав великий зиск із видання книг. Нічого подібного. Більше того, часами він терпів матеріальну скруту. Звернемось знову до листів Якова Оренштайна до В.Сімовича, які я тепер за допомогою д-ра М.Д.Феллера готую до друку. У листі від 26 жовтня 1923 р. він пише: «Ваш лист я одержав учора і, читаючи його, ніби сидів у Празі за шинкою і склянкою пива, на жаль, лише у фантазії. Тут ми можемо дістати лише шмат маргарини. Наші життєві потреби спадають щодня, а турботи зростають щогодини». Однак і в такому стані Я.Оренштайн дбає про видання українських книг. «Межи часом я нічого не видаю. Будуть лише окремі книжечки Коцюбинського, а тепер доведеться попрацювати над Єфремовим...». Тут мається на увазі двотомова «Історія українського письменства», яку Я.Оренштайн видав 1924 р., тобто швидше як за рік після цього листа.

Із листів Якова Оренштайна довідуємося і про склад його сім'ї. Дружина, Розалія Оренштайн, у листі до дружини Василя Сімовича пише про тяжко хвору доньку Регіну, згадує Аделіну і Йосипа, які жили десь далеко, однак добре, що тішило родину.

У середині 1924 р. фінансова ситуація видавництва Якова Оренштайна, очевидно, поліпшується, і він береться видавати романи Богдана Лепкого «Під вечір», трилогію «Мазепа», монографію про Костомарова і Карпенка-Карого. Наприкінці 1924 — на початку 1925 рр. Яків Оренштайн здійснює грандіозний план: видає тритомник Марка Вовчка з ґрунтовною передмовою і примітками Богдана Лепкого. Коли згадати, що до цього Яків Оренштайн видав п'ятитомник Тараса Шевченка (за сьогоднішніми поняттями майже академічне видання), то можна тільки подивуватися енергії, завзяттю, жертвовності цієї людини у служінні Україні.

Із усього висловленого не з'ясованою залишилася одна проблема: чи Яків Оренштайн відчував себе євреєм, чи питання національної ідентичності було йому цілком байдуже? Дати вичерпну відповідь на ці непрості запитання ще не можна, однак деякі місця листування Якова Оренштайна свідчать, що він усвідомлював себе євреєм. У листі до Василя Сімовича від 19 травня 1924 р., вказуючи на труднощі, які переживали українські виробництва, роботу яких перейняв на себе Я. Оренштайн, він приписує фразу: «Як біда, то до жида», що певною мірою обґрунтовує сказане вище.

Отже, в особі Якова Оренштайна ми маємо єврея, який був великим українським патріотом. Його життя, досі мало досліджене, треба вивчити всебічно, і хай воно послужить прикладом сучасникам, євреям і українцям, усім, хто живе на благодатній і багатостраждальній українській землі.

Петр Рабинович

Львов

ЄВРЕИ В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЕ: ПРОБЛЕМЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИФИКАЦИИ

Проблема еврейской национальной идентификации приобретает в последние годы особую актуальность. Об этом свидетельствуют многочисленные публикации и доклады на международных и украинских научных конференциях. Эта проблема весьма значима для евреев современной Украины, что и побуждает нас высказать по ней некоторые теоретико-методологические соображения.

Общее понятие национальной идентификации и проблема ее критериев.

Национальная идентификация (точнее сказать, национальное идентифицирование) — это отнесение, «причисление» человека к определенной национальной общности (национальности). При этом необходимо оговорить, какой смысл вкладывается нами в интерпретируемое весьма неоднозначно понятие национальности (национальной принадлежности). Последнее будет здесь отображать комплекс, «набор» определенных духовно-психологических свойств личности, которые формируются главным образом в процессе социализации в конкретно-исторической среде и так или иначе проявляются в ее образе жизни.

Национальное идентифицирование может осуществляться и а) применительно к самому себе — как внутренняя идентификация (самоопределение), и б) в отношении других людей — как внешняя идентификация.

Традиционное основание еврейской идентификации: испытание современностью.

Что касается именно еврейской национальной идентификации, то в качестве ее объективированных («объективных») критериев используются в соответствии с произрастающей из глубины веков религиозной (иудейской) традицией такие: а) происхождение человека от еврейской матери — идентификация «по крови» и б) исповедывание или принятие по определенной процедуре (ГИКР) иудейской религии — идентификация «по вере».

Упомянутые критерии (кровно-родственный и духовно-идеологический), однако, могут не только не совмещаться, но и приводить к взаимоисключающим выводам: если первый позволяет полностью абстрагироваться от духовного мира, от морально-психологических характеристик и самосознания личности, то второй совершенно исключает биогенетические предпосылки и «параметры» ее этничности. Это обстоятельство в ряде случаев не может не породить непростые проблемы в процессе «внешней» еврейской идентификации.

Если согласиться с предложенной выше общесоциологической интерпретацией национальности (национальной принадлежности) человека, как его, в первую очередь, социальной характеристики, то сама по себе кровнородственная связь в принципе не может служить основанием еврейской (как и любой иной) идентификации. К чему приводит гипертрофирование биогенетического подхода к социальным, прежде всего этнополитическим явлениям и процессам, история человечества продемонстрировала весьма впечатляюще. Особенно применительно к евреям Европы. Что же касается второго из указанных «внешних» критериев еврейской идентификации — исповедывания иудейской религии, то он не согласуется с тем, что среди евреев «по крови» (да и по «самоощущению») весьма значителен удельный вес тех, кто исповедует не иудейскую, а другие религии либо вообще является атеистом. По свидетельству известного раввина Адина Штейнзальца, «...Талмуд занимает все меньше и меньше места в сознании подавляющего большинства евреев, в том числе изра-

ильтян...»¹ Согласно некоторым источникам, ныне не более четверти евреев мира считают себя религиозными, рассматривают иудаизм как религию². В Украине же их удельный вес еще меньше. Поэтому как никогда ранее актуализируется проблема именно секулярных путей возвращения евреев в еврейство.

В известной монографии А.Майера³ в качестве точки отсчета для определения «еврейской подлинности» предлагается еврейская традиция. Но ведь осуществление, функционирование еврейских (как и каких бы то ни было иных) традиций опосредуется их истолкованием, каковое не остается однозначным, неизменным. Так, по мнению одного из ведущих израильских специалистов в области древнееврейского канонического права М.Элона, «не у пророков и не у сверхестественных существ имеются полномочия решать в делах Галахи. Такими полномочиями владеют только наши мудрецы, и только они вправе продолжать развитие Галахи и обогащать ее». Причем их решения признаются обязательными и в случае противоречия Галахе, а решение «последнего» мудреца приобретает силу закона, даже если оно расходится с мнениями предшествующих мудрецов⁴.

Таким образом, перед нами чистейшая историко-материалистическая сентенция: многовековой практикой подтверждено, что такие «решения» никогда и нигде не оставались независимыми от конкретно-исторических условий, в которых они принимались. Интерпретация любых социальных явлений обуславливается потребностями и интересами определенной части социально-неоднородного общества. И раз сама еврейская традиция имманентно включает дозволение на перетолкование ее содержания, то можно ли говорить о какой-то извечной и абсолютной «еврейской подлинности» (сущности)?

Проблемы плюрализации критериев еврейской идентичности.

Учитывая недостаточность традиционных «объективных» оснований еврейской идентификации, можно понять предпринимаемые в последнее время попытки увеличить их количество, сделать их более разнообразными⁵.

Другое направление попыток преодолеть ненадежность одних лишь объективированных показателей принадлежности человека к еврейству представлено концепцией, согласно которой искомый критерий относится только к сфере самосознания личности и не должен «привязываться» к каким-либо ее внешне проявленным свойствам. Действительно: в современных условиях одним из основных, фундаментальных прав человека признается свобода его личностного самоопределения. Национальное же самоопределение — одно из ее неперемennых составляющих. Поэтому на первый план ныне выдвигается именно такой — «субъективный» — путь установления национальной принадлежности. Но в сегодняшнем мире нельзя одномоментно отказаться от традиционных «объективных» критериев, и выход видится в том, чтобы сочетать их с критериями субъективными.

Впрочем абсолютизация критерия «самосознания» чьей бы то ни было национальной идентификации затушевывает и не позволяет разрешить неизбежно возникающую проблему адекватности, соответствия национального самоопределения личности ее объективированным национальным особенностям (образ и стиль жизни, поведение и т.д.). А между тем, в любом случае национальное самосознание личности оказывается в решающей степени продуктом ее «внешнего», т.е. осуществленного другими людьми национального идентифицирования, является результатом ее взаимодействия с ними и отражением того, к какой именно национальной группе относят ее эти «другие»-относят, исходя из объективизированных ее свойств.

Вот почему наиболее продуктивным в современных условиях представляется применение «смешанных» критериев. Именно такая методика используется зачастую при проведении конкретно-социологических исследований самосознания евреев, проживающих в ряде государств СНГ. Например, в разработанной в Еврейском научном центре Российской Академии Наук под руководством проф. В.Д.Шапиро (1993 г.) анкете по проблеме «Что значит быть евреем?» опрашиваемым предлагалось остановиться на одном (или нескольких) из следующих ответов («показателей»): быть сыном родителей-евреев (или одного из них); соблюдать еврейские обычаи, традиции; исповедовать иудаизм; ощущать себя частью еврейского народа; восприниматься другими как еврей; знать и помнить историю народа; испытывать гордость за свой народ; чувствовать постоянную неприязнь к себе окружающих, антисемитизм.

Что касается евреев Украины, то ориентировочное представление об их мнении по критериям еврейской национальной идентификации можно составить по результатам проводившихся среди них опросов. Так, выполненное НИИ социологии НАН Украины в 1993г. исследование национального сознания показало, что значимость факторов, которые считаются этими евреями существенными при осознании ими своей национальной принадлежности, была ранжирована опрошенными следующим образом (исходя из 100-бальной шкалы для каждого) : знание языка и культуры — 78, национальность матери — 57, знание языка — 55, национальность отца — 50, гражданство — 26, место проживания — 13, место рождения — 11 баллов⁶.

Если попытаться применить первые три приоритета к «паспортным» евреям Украины, то окажется, что, кроме национальности матери, почти ничто не подтверждает их документированной национальной принадлежности. По крайней мере, их духовно-психологические параметры едва ли подтверждаются еврейской спецификой.

Но тогда кто же они — украинские евреи — на самом деле?

Для более адекватной национально-этнической квалификации этой социальной общности полагаем уместным воспользоваться предложенным нами понятием бинациональности.

Бинациональність як естественно-историческая особенность евреев Украины.

Поняття бинациональності ґрунтується на розумінні національної приналежності людини як об'єктивного результату прежде всего (хоть и не только) її конкретно-історическої соціалізації в етнічеськи визначеному духовно-культурному типі. І цей результат виявляється головним чином в соціально (а не біологічеськи) обумовлених її властивостях. Із такого розуміння випливають, в частині, наступні висновки:

1. Едва ли может существовать единый, унифицированный эталон принадлежности человека к определенной национальной общности — особенно тогда, когда ее отдельные части существовали в течение значительного времени в различающихся социальных условиях. В таком случае представляется корректным вести речь о разновидностях нации, которые признаются этнически равнозначными и не должны соизмеряться друг с другом с точки зрения национальной «чистоты».

2. Человек, который пребывает — особенно с раннего детства — в разациональной среде, может в процессе формирования и развития своей личности осваивать различные этнокультурные роли, менталитеты, приобретать черты нескольких национальностей, становиться носителем разных национально-культурных свойств и проявлять ту или иную их группу в соответствующих этнокультурных ситуациях.

Представляется, что евреи, которые живут ныне в Украине (России, Белоруссии), как раз и сформировались вследствие конкретных и достаточно выясненных реальных исторических обстоятельств как бинационалы: чаще всего русско-еврейские, еврейско-русские, а в некоторых случаях — еврейско-украинские. Для большинства живущих в Украине евреев любая натурализация, как правило, не приводила к полной ассимиляции, денационализации или перенационализации, а приводила к поли- или бинационализации.

Процессы обрусення, которые в силу различных причин происходили в течение ряда столетий во многих регионах Украины, привели к тому, что и проживавшие там евреи «бинационалізувались» в настолько своєобразний тип, что известный етнограф Н.В.Юхнева полагает возможным усматривать в русских евреях особую субетнічеськую общность, нетождественную ашкеназам⁷.

Указанная особенность этой «ветви» еврейского этноса проявляется и в расхождении между субъективным национальным самоощущением (т.е. внутренней, осознаваемой оценкой себя в качестве еврея) и объективированным набором национальных духовно-культурных черт (т.е. внешней идентифицированностью с русским, реже украинским населением). Например, по результатам недавнего исследования представителей, проживающих в Москве, Киеве и Минске 1000 семей с еврейскими фамилиями оказалось, что : а) у 27% из них в паспорте была нееврейская

национальность; б) по самоощущению не считают себя евреями 37% и в) 13% обследованных лиц отнесли себя к двум национальностям одновременно — как правило еврейской и русской⁸.

Что касается евреев, проживающих в течение нескольких столетий в западном регионе Украины (Галиции), который долгое время находился в составе других государств (Польши и Австро-Венгрии), то они составили другой своеобразный субэтнос — галицийское еврейство. Его история трагически оборвалась в результате Холокоста. А незначительное количество евреев, поселившихся в этом регионе после войны, являлись выходцами уже из восточной Украины и России и практически ничем не отличались от своих соплеменников из этих местностей.

На процессы бинационализации нескольких поколений проживающих в Украине евреев очень сильное воздействие оказал режим, господствовавший в ней в период существования СССР. Причем для многих советских евреев национальная идентификация осложнялась и тем, что они, как и другие граждане, образовывали наднациональный «единый советский народ». Это обстоятельство не исчерпало своего влияния и сегодня. Так, результаты недавнего (1994 г.) репрезентативного опроса более 800 евреев Харькова показали, что наиболее привлекательными жизненными ценностями, связанными с еврейской национальной культурой и духовностью назвали лишь 7% из них. Зато более 50% отдали предпочтение сбережению общечеловеческих, наднациональных прав человека, гражданина, а для 30% опрошенных наиболее предпочтительной оказалась позиция тех, «кто живет, как представители других национальностей...»⁹

Своеобразие национально-идентификационной ситуации, в которой пребывают евреи в современной Украине, обуславливает ряд теоретических и практических выводов, в частности об естественной противоречивости этно-культурных процессов в этой еврейской среде, об их содержании и направленности, о необходимых особенностях отношения государства к бинациональности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Международная еврейская газета.-1994.-N 9-10-С.6.
2. АВГУСТЕВИЧ С. Что значит быть евреем?//Народ мой — АМИ. — 1994. — N18.
3. См., напр.: МАУЕР А. Jewish Identity in the Modern World.- London, 1989.
4. Элон. Еврейское право.- Иерусалим.-1989.-С.164-165.
5. См.: Вестник Еврейского университета в Москве.-1993.-N3.-С.229.
6. САЕНКО Ю. Социокультурные ориентации украинского еврейства. Еврейська история та культура в Україні. — К., — 1993. — С.147.
7. ЮХНЕВА Н. Русские евреи как субэтническая общность: проблема этнического выживания. Исторические судьбы евреев в России и СССР: начало диалога. — Т.І. — М., 1992.-С.44-45.

8. РЫВКИНА И. Социальное настроение евреев Москвы, Киева и Минска Народ мой — АМИ. — 1993, N14.

9. ЛЯХОВИЦКИЙ Ю. Евреи Харькова в зеркале социостатистики. Народ мой — АМИ. — 1994. N11.

Ярослав Радевич-Винницький

Дрогобич

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКИХ ВІДНОСИН (ЗГАДКИ ПРО ЄВРЕЙСЬКУ ДОЛЮ У «КРИВАВІЙ КНИЗЬ» ЕКЗИЛЬНОГО УРЯДУ ЗУНР)

Стан дослідження історії українсько-єврейських відносин як однієї з найважливіших ділянок україноодайки¹ важко вважати задовільним, беручи до уваги винятково важливе значення цієї проблеми. Йдеться не тільки про наявність чималої кількості «білих плям» у її висвітленні, а й про те, що інтерпретації цих взаємин переобтяжені спотвореною чи просто неправдивою інформацією, яка стереотипізована в побутовій свідомості, а часом і в наукових дослідженнях.

Східна (українська) Галичина у XIX- на початку XX століття була тим краєм, де у стосунках корінного населення з євреями не було гострих конфліктів², а між провідними колами цих етнічних груп спостерігалася співпраця і взаємодопомога. «Із усіх європейських народів одні лише русини не співробітничали у створенні великого всесвітньоісторичного наклепу проти євреїв... Русини, серед яких живе, мабуть, більшість євреїв, не вимагають їхньої асиміляції», — писав філософ і громадський діяч Н. Бірнбаум, у минулому співробітник Т. Герцля.

У 1848 — 1849 рр. єврейське купецтво надало фінансову допомогу для створення формації галицьких гірських стрільців, у 1873 р. за підтримкою євреїв було обрано 16 депутатів-русинів до Державної Ради Австро-Угорщини. Співпраця між євреями й українцями посилилася після 1881 р., коли в Росії (а також у Пруссії, Франції, Угорщині) прокотилася хвиля погромів, і євреї з підросійської України почали прибувати до Галичини. До речі, низка південноросійських, тобто українських, земств (Херсонське, Катеринославське, Полтавське) виступили з пропозицією ліквідувати «черту оседлости», аргументуючи цей крок необхідністю свободи пересування будь-якого народу, споконвічними правами людини, з приводу чого російська преса і періодика виступили з гострою критикою цих земств. Так, «Новое время» пояснювало цю пропозицію винятково бажанням «подарувати решті Росії все або хоча б частину єврейського населення своєї місцевості»³. Водночас Південь Росії, за словами В. Жаботинського, «перетворився на улюблену арену чорносотенства», а депутати від Півдня у Державній думі були «найголовнішою опорою реакції». Зауважимо, що члени української фракції I Думи виступили з заявою

проти єврейських погромів, а «Іллю Шрага навіть було притягнуто до судової відповідальності за його думську промову з цього приводу»⁴.

У віденському Райхсраті (парламенті) на захист права євреїв на національне представництво у цьому органі та крайових сеймах виступив його віце-голова українець Ю.Романчук, і «в різних частинах Галичини українські збори ухвалили резолюції аналогічного сенсу»². З іншого боку; депутати-євреї Г.Габель і А.Малер, обрані до парламенту за домовленістю між євреями і русинами, підтримували вимоги українців. 1905 р. до програми Української національно-демократичної партії було внесено пункт про задоволення національних, культурних, політичних та економічних потреб галицьких євреїв.

Натомість деякі польські політичні угруповання, передусім «вшехло ляки-єндеки» (всепольські націонал-демократи), займали виразно антиєврейські позиції. «Пан Дмовський (один із керівників цієї партії. — Я.Р.-В.) заявив відкрито, що його фракція використовує автономію, щоби, передовсім, погубити євреїв»⁵. На ґрунті ненависті до євреїв і українців «єндеки» знайшли спільну мову з російськими чорносотенцями із «Союзу русского народа», «Двуглавого орла» та з галицькими москвофілами⁶. Євреї записувалися до Українських Січових Стрільців, аби воювати проти Росії чорносотенства і погромів. З виникненням Західно-української Народної Республіки євреї в своїй більшості або визнавали суверенітет України, або трималися нейтрально: вони «боялися репресій, якщо пере-
може польська сторона»⁷.

Українська Національна Рада як конституанта визнала євреїв за окремий народ і закликала їх увійти до складу Ради. Євреям було гарантовано 27 місць — пропорційно до кількості в етнічному складі держави. У Тимчасовій Конституції ЗУНР була юридично закріплена ідея, неодноразово висловлювана українськими політичними діячами, зокрема М.Лозинським, що розв'язання єврейської проблеми полягає не в асиміляції євреїв, а в наданні їм як самостійній нації всіх прав.

Новостворена Східно-Галицька Національна Єврейська Рада, котра оголосила себе представницею всіх єврейських угруповань, стояла на нейтральній позиції щодо польсько-українського конфлікту. Організації «Поалей Ціон», «Бунд» виступали за підтримку українських змагань, а газета «Дер ідіше арбайтер» навіть критикувала Національну Єврейську Раду за нейтралітет і закликала підтримати українську державність і вступати до українського війська⁸.

Чимало євреїв йшло на урядову службу, в жандармерію, записувалися вони також офіцерами в Українську Галицьку Армію, в якій у складі I корпусу діяв тисячний Жидівський курінь, укомплектований виключно з євреїв, під командуванням С.Ляймберга, замученого згодом у польському полоні.

Симпатії євреїв почали помітно схилитися на бік українців після львівського погрому, який тривав три дні після того, як польському

війську вдалося вибити з міста українських вояків. «Військо дихало жадобою помсти в повному переконанні, що євреї йшли пліч-о-пліч з українцями, а крім того, в переконанні, що помститися їм просто наказано»⁷. За даними «Гимчасового рапорту у справі антисеврейських виступів у Львові», який був написаний польською урядовою комісією 17 грудня 1919 р., а опублікований аж у 1984 р., у Львові під час погрому було «мінімально» 150 убитих і згорілих, понад 50 спалених будинків, понад 500 вщент розграбованих крамниць, кільканадцять випадків згвалтувань. До Єврейського Комітету Порятунку зголосилося 7 тисяч потерпілих родин⁷.

Ще й дотепер можна натрапити в літературі на версію, згідно з якою погром учинили «декласовані елементи — міське дно»⁹. Насправді ж із кримінальників було зроблено козла відпущення: Єврейський Комітет Порятунку в «Меморіалі» для генерала Бартеlemi подав список ксьондзів, офіцерів, гімназійних професорів, працівників пошти та ін., котрі брали участь у погромі⁷. Погром викликав обурення і резонанс у цілому світі.

Менше відомі репресії польського війська та польської адміністрації проти євреїв в інших населених пунктах окупованої Галичини. А вони відрізнялися від насильства над українським населенням хіба що меншими масштабами. Значна кількість випадків репресій зафіксована в «Кривавій Книзі», виданій у 1919 (частина I) і в 1921 (частина II) роках екзильним урядом ЗУНР у Відні. Польська окупаційна влада ставилася до євреїв, виходячи з такої засади: «Хто з них заявиться Поляком, того трактується нарівні з Поляками. Натомість загал жидівського населення трактується так само ворожо і протизаконно, як Українців»¹⁰. Євреї, маючи «заявити себе Поляками», як і раніше, повинні були використовуватися «для національного гноблення українського народу», «бути зряддям, засобом задля чужої вигоди»², зокрема засобом польської експансії: «Щодо Жидів, то почавши від страшного кількадечного погрому у Львові після заняття міста польським військом 22 падоліста 1918 року, вони знаходяться весь час під терором польських властей, які мають за ціль таким способом примусити Жидів заявитися за прилученням Східної Галичини до Польщі»¹⁰. Цей терор мав вигляд грабунків, гвалтувань, знущань, убивств, арештів, інтернувань, запроторень у концтабори, позбавлення роботи, недопущення до занять в університеті і т. ін. — за приналежність до українського скауту, за те, що вчилися в українській рільничій школі, що симпатизували українцям, що служили в єврейській міліції, були вояками УГА, що їхні сини воювали в українському війську, що не вступали до польського війська і т.д. Наведемо для ілюстрації декілька прикладів:

«В Керниці вивели на приказ коменданта польські жовніри українського полоненого хорунжого-Жида з хати лише тому, що він, як Жид, служив в українському війську, окружили його і пробили вісьмома багнетами»;

«В Чорнокінцях (повіт Гусятин) розстріляли польські війська трьох українських селян і Жида Фінка, останнього за те, що його два сини служать в українській армії»;

«У Чорткові сидять у в'язниці 100 Українців і 27 Жидів»;

«В Хоросткові зрабували польські легіоністи дня 4 червня 1919 ціле містечко і побили селян і Жидів (як приміром, Чарну Валак).

Єврейську інтелігенцію Станіслава нагаями заганяли підмітати вулиці і чистити клозети, вчителів-євреїв змушували каятися, що вчили дітей за української влади і присягати на вірність польській державі, єврейських молодих людей насильно і протиправно (Західна Україна тоді ще не була визнана частиною Польщі) рекрутували до польського війська і т.д. Єзуїтськими методами намагалися вбити клин між євреями і українцями. Так, у Перемишлі на залізничному вокзалі «з маси інтернованих Українців і Жидів вилучено священників і поставлено їх в ряд та наказано їм робити вільні вправи під командою одного Жида». Разом з тим деякі польські високопоставлені особи говорили про те, що «треба захистити їх (українців) перед визискуванням Жидів»¹⁰.

Чимало таких та подібних фактів потверджує й об'єктивна польська історіографія, зокрема цитована тут книга М.Козловського «Між Сяном і Збручем», в якій, до речі, дано справедливу, нетенденційну оцінку і «Кривавої Книги»⁷.

У часи визвольних змагань українців на території Галичини євреї знову стали жертвами насильства. Правда, не тільки тому, що вони євреї, а й через те, що багато з них хотіли допомогти й допомогали іншій «самотності» — українцям Галичини.

У міжвоєнній Польщі провадилася політика безоглядної колонізації, тотального переслідування всього українського. Євреям Польщі жилося будімо трохи легше. Проте, як висловився Нобелівський лауреат Ісаак Б. Зінгер, у цій країні була така атмосфера, що треба було «без перестанку перепрошувати, що ти єврей»¹¹. Ми розповіли про деякі, хоча, може, й не найголовніші причини такої атмосфери.

ЛІТЕРАТУРА

1. ФЕЛЛЕР М.. Пошуки, роздуми і спогади єврея, який пам'ятає своїх дідів, про єврейсько-українські взаємини, особливо ж про мови і ставлення до них. — Дрогобич, 1994.
2. ЖАБОТИНСЬКИЙ В. Вибрані статті з національного питання. — К., 1991.
3. ДИНЕРШТЕЙН Е. Вестник Еврейского университета в Москве. — 1992. N 1.
4. ГУНЧАК Т. Україна: перша половина ХХ століття (Нариси політичної історії. — К., 1993.
5. ЖАБОТИНСКИЙ В./З./ .Повесть моих дней. — Библиотека — Алия, 1989.
6. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО Н. Історія України. — К., 1992. — Т.2.
7. KOZŁOWSKI M. .Miedzy Sanem a Zbruchem: Walki o Lwow i Galicje Wschodnia. 1918 -1919. — Krakow, 1990.

8. КОВБА Ж. Єврейська історія та культура в Україні: Матер. конф. — К., 1994.

9. МЕЛАМЕД В. Там таки ж.

10. Кривава Книга (Передрук 1919, 1921 pp.) — Дрогобич, 1994.

11. ROTH PH. i SINGER I.B.. OVBrunonic Schulcu Naglos. — Krakow, 1992. — N7 (32). — S. 55.

Ирина Сергеева

Киев

**ИЛЛЮСТРИРОВАННЫЕ ПИНКАСЫ УКРАИНЫ
КОНЦА XVIII — НАЧАЛА XX ВЕКОВ
(из собрания Центральной научной библиотеки
им.В.И.Вернадского Национальной Академии наук
Украины)**

В Центральной научной библиотеке им.В.И.Вернадского НАН Украины в настоящее время имеется более 100 пинкасов — актовых и записных книг еврейских общин, обществ и братств Украины, представляющих собой ценнейший исторический источник и нередко имеющих также большое художественное значение. Остановимся прежде всего на краткой характеристике собрания.

Общая численность библиотечного собрания — около 160000 единиц хранения, из которых около 120000 — печатные издания (книги, периодические издания, ноты) на древнееврейском, иврите, идиш, русском, украинском и западноевропейских языках, а также на языках всех еврейских субэтносов бывшего Советского Союза. В их числе находятся инкунабулы и палеотипы (Салоники, Венеция, Амстердам), ранние иллюстрированные издания итальянских, голландских, немецких типографий. Весьма широко представлены в собрании небольшие типографии Украины, Белоруссии, Польши, Литвы, работавшие в XVII-XIX веках. Наряду с изданиями религиозного содержания здесь имеются литературные и исторические произведения, книги по медицине, математике, другим отраслям науки. Поскольку Украина является родиной хасидизма, особую ценность представляют книги, изданные в таких прославленных центрах хасидизма, как Меджибож, Корец, Славута. Все эти издания интересны как с точки зрения содержания, так и с точки зрения исторической. К тому же практически все издания представляют большую ценность для историков искусства (оформление и орнаментация титульных листов, расположение текста и т.д.).

Около 60 тысяч книг, изданных на языке идиш в конце XIX — первой половине XX столетия, дают представление об относительно недавнем интенсивном обращении этого языка, насильственно прерванном антисе-

митской политикой Советского государства. Значительная часть этих книг была издана в Украине (издательства «Укрдержнацменвидав», Культур-Лиги, еврейской секции госиздательства Украины и др.), в Белоруссии, странах Прибалтики, а также в Москве. Немало книг поступало в 20–30-е годы из-за границы: Польши, Германии, США, Аргентины.

Около 30 тысяч журнальных и газетных изданий образуют уникальное собрание еврейской периодической печати, выходявшей не только на территории Российской империи, а позднее — Советского Союза, но и за рубежом. В составе собрания немало стеклографических и малотиражных изданий, едва ли сохранившихся в других библиотеках.

Книжное собрание Еврейской научной библиотеки удачно дополняется книгами на западноевропейских и русском языках, посвященными еврейской истории, литературе, иудаизму, антисемитизму. В этой части собрания в большинстве своем — исследовательские аналитические работы, в том числе и столь известных исследователей, как Гаркави, Бершадский, Дубнов, Гессен, Ренан и многие другие. Ведется работа по каталогизации собрания, в которой принимают участие исследователи Украины и зарубежных стран. Пользуясь случаем, хочу выразить благодарность Ассоциации иудаики Украины, специалистам Еврейского университета в Иерусалиме, сотрудникам Института YIVO (Нью-Йорк) и особенно сотрудникам Джойнта, оказывающим постоянную помощь в нашей работе.

Богатейший материал представляют кожаные и пергаментные переплеты книг, к сожалению, не всегда сохранившиеся достаточно хорошо, но свидетельствующие о многовековых традициях этого вида художественного ремесла. В оформлении переплетов, использованных клише тиснений, орнаментах и средниках прослеживаются традиции отдельных регионов и центров книгопечатания. Так, например, на переплете издания Талмуда, вышедшего в Житомире в 50-е годы XIX века, в качестве средника использовано изображение большой житомирской синагоги.

Естественной сферой интереса исследователей являются иллюстрированные книги XVI–XIX веков. Таких изданий в собрании немного, но весьма обширный материал дают гравированные титульные листы, позволяющие проследить эволюцию традиционной стилистики в оформлении еврейской книги, непосредственно связанную со стилистикой еврейского орнамента, оформления синагог, мацев и рукописных книг.

Ценный и обширный материал для исследователей дают иллюстрированные детские и юношеские издания 20–30-х годов, в оформлении которых участвовали такие художники «Культур-Лиги», как Марк Шагал, Эль Лисицкий, Йосиф Чайков, Альтман, Эпштейн и др. Значительная часть этих изданий была выпущена издательствами Киева, Харькова и Одессы под очевидным влиянием киевской Культур-Лиги, художники которой опирались на традиции еврейского народного искусства, перерабатывая его с позиций авангардизма, столь популярного в 20–30-е годы.

Работа по оформлению периодических изданий этого периода на идиш требует еще значительного изучения.

Недостаточно изучено и участие художников в оформлении нотных изданий. В этом жанре известны только работы Леонида Пастернака, а в собрании имеется большой рукописный архив Энгеля, Киссельгофа, Береговского и других композиторов и музыковедов, а также фоновалики с записями еврейского фольклора, сделанными во время этнографических экспедиций Анского в Украине в 1912–1914 гг. Это собрание представляет интерес практически для всех исследователей еврейской истории и культуры.

В собрании хранится 10 тысяч единиц рукописей, среди которых — фонды Семена Анского, Авраама Гаркави, Шолом-Алейхема, Эмануила Левина.

В процессе обработки рукописной части собрания выделена самостоятельная группа памятников — пинкасов (более 100), дающих ценный материал для изучения жизни еврейских общин и обществ в Украине в XVIII — начале XX веков. В археографической обработке этих памятников принимали участие ученые Киева, Иерусалима, Тель-Авива и других научных центров. Хотелось бы обратить внимание на иллюминированные пинкасы, содержащие работы неизвестных народных художников и мастеров каллиграфии. Использование шрифтов еврейских букв как орнаментальных деталей и элементов декора было очень широко распространено в еврейском прикладном искусстве. Выполненные народными мастерами иллюминированные титульные листы, заставки, виньетки, а иногда и сложные орнаментальные композиции позволяют отнести пинкасы к числу истинных памятников еврейского народного искусства в Украине. По стилистике и характеру орнамента они относятся к тому же ряду произведений, что и серебряные торашилды, бронзовые ханукальные светильники, резные мацевы, росписи деревянных синагог.

1799 годом датирован титульный лист пинкаса общества Хевра кадиша (Погребального братства) из города Каменца, в котором немало орнаментальных украшений, но наиболее выразительными являются: виньетка в виде двуглавого орла, выполненная цветной тушью, и композиция с двумя львами, фланкирующими декоративной вазе. Мотив двуглавого орла в еврейском прикладном искусстве встречается достаточно часто и символизирует, по мнению специалистов, власть, силу. Изображение львов, как и их позы, также являются традиционными и широко распространенными. Такие изображения встречаем как на росписях синагог, в оформлении торашилдов и ханукий, так и на каменных мацевах.

Несколькими десятилетиями позже была начата книга записей общества «Микра кодеш» города Воложина, прославившегося своей ешивой. Листы этого пинкаса украшены орнаментом геометрических и растительных форм, сочетающих высокий изыск с народным примитивом.

Истинным шедевром орнаментального искусства следует признать богато иллюминированный пинкас общества «Хевра мишнайт» (изучающих Мишну) из города Песчанки, датируемый 1831–1882 гг. Орнаментальная кайма, обрамляющая ряд его страниц, находится в несомненной связи со стилистикой оформления старопечатных украинских книг, с одной стороны, и особенностями оформления титульных листов еврейских печатных книг XVIII — начала XIX веков, выходявших в Восточной Европе и в Украине, с другой. Растительный и зооморфный орнамент можно отнести к высшим проявлениям еврейского декоративного искусства в Украине, именно в этот период достигшего своего апогея.

В иной, более свободной живописной манере выполнен титульный лист пинкаса Большой синагоги Старо-Константинова, датированного 1836 годом.

Широко представлены в библиотечном собрании пинкасы различных обществ города Бердичева. Среди одиннадцати памятников, выполненных в этом городе на протяжении почти полутора веков (вторая половина XVIII — начало XX веков), четыре содержат иллюминированные титульные листы, заставки и виньетки, позволяющие проследить развитие этого вида искусства в одном из важнейших центров еврейской жизни Украины. Первыми представлены образцы оформления пинкаса Общества изучающих Мишну и Талмуд, выполненные в сороковые годы прошлого столетия. Обращают на себя внимание звучащие весьма современно приемы использования шрифтовых надписей, образующих орнаментальное решение.

В богатой еврейской традиции микрографического письма эти примеры имеют определенные локальные отличия. Представляется, что они весьма созвучны некоторым тенденциям в оформлении книги конструктивистского направления, получившем развитие много десятилетий спустя в работах Шагала, Чайкова, Лисицкого и хорошо прослеживающегося в оформлении еврейских книжных изданий в Украине и Белоруссии.

В этом пинкасе присутствует также характерный мотив руки сойфера (писца), держащей гусиное перо, что в дальнейшем встречается и в других актовых книгах, в частности в пинкасе Бердичевского общества, изучающих Мишну 1862–1887 гг., украшенном великолепным титульным листом.

О существовании местной традиции оформления еврейских рукописных книг свидетельствуют и листы следующего пинкаса общества «Любовь друзей», принадлежащего цеху каменщиков Бердичева. И это не единственная актовая книга ремесленного цеха в библиотечном собрании. Два пинкаса Общества ремесленников и Общества портных и кожевников из Луцка, датированные XVIII веком, актовые книги Общества портных «Честных рабочих» из Павлолоча Киевской губернии того же времени, Общества сапожников из Николаева, Общества книжных реставраторов из Летичева и Острополя содержат ценный исторический

матеріал по історії єврейського ремесла в Україні, но, к сожалению, не имеют художественного оформления.

Отдельного внимания заслуживает пинкас Общества портных из Бердичева, датированный 1879 г. Эта актовая книга столь богато иллюминирована, что должна быть по достоинству отнесена к лучшим образцам этого вида искусства. Особенно хороши титульный лист, оформленный орнаментальным арочным порталом, выполненным в стиле печатных западноевропейских изданий с декоративными вазами и грифоном, виньетки растительного орнамента, перекликающегося с растительными орнаментами украинского декора, и концовка одной из страниц, содержащая изображение льва и жалящей его змеи. Последний сюжет является традиционным для еврейского изобразительного искусства. Эта прекрасная народная картинка — еще одно свидетельство взаимного влияния украинского и еврейского народного искусства того периода.

Мотив арочного или прямоугольного портала с коринфскими, дорическими или ионическими колоннами повсеместно встречается в еврейском декоративно-прикладном искусстве и символизирует вход в храм. Этот же мотив видим при оформлении арон-кодешей в синагогах как Восточной, так и Западной Европы.

К числу столь же замечательных произведений относится и пинкас Общества изучающих Талмуд и Тору из местечка Копечинцы, датируемый 70–80-ми гг. прошлого столетия. Богато иллюминированный титульный лист содержит изображения двух львов, как бы поддерживающих арочный портал, в который заключен текст, растительный и зооморфный орнаменты, изображения грифонов, двуглавого орла. На втором титуле рамка выполнена в виде растительного орнамента, перекликающегося с лучшими образцами украинского декоративно-прикладного искусства. На одной из страниц — изображение зодиакального цикла, выполненного в стиле народного примитивизма, на другой — аппликация из традиционной для еврейского народного искусства вырезки из бумаги (широко известной в украинском искусстве как «вытынанки»), богато раскрашенной и помещенной на контрастный фон.

В последующие десятилетия изобразительное начало в орнаментировке пинкасов на Украине все более уступает место строгим геометрическим решениям. Таковы пинкасы Общества читающих Псалмы из большой синагоги на Демиевке в Киеве, Общества «Ночлег праведным и посещения больных» в Барановке, Ссудного товарищества в Троянове и др. В оформлении этих пинкасов использованы микрографические орнаменты, составляющие геометрические формы, но зачастую соединяющиеся или чередующиеся с орнаментами растительными, демонстрируя столь характерную для народного искусства свободу в сочетании различных стилей.

В завершение краткого знакомства с иллюминированными пинкасами из собрания Еврейской научной библиотеки ЦНБ им. В.И.Вернадского

НАН України хочеться представити декілько неабично ілюмінирований пінкаса Общества изучающих Мишну при киевской синагоге конца прошлого столетия. Первые два листа его содержат печатные рамки, тесненные золотом и обычно использовавшиеся для оформления переплетов еврейских книг и их титульных листов. Таким образом, здесь мы как бы прослеживаем переход от рукописной книги к печатной, в условиях Украины XIX века тесно сосуществовавших в еврейской культуре.

Пінкасы восточноевропейских общин давно привлекли внимание как важный источник по еврейской истории. Вводя в научный оборот иллюминированные пінкасы Украины, мы надеемся, что они займут достойное место в истории еврейского искусства.

Петро Тронько

Київ

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ЄВРЕЙСЬКОГО НАРОДУ В УКРАЇНІ ЯК ОДИН З НАПРЯМКІВ КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Дослідження історії та культури національних меншин в Україні, в тому числі єврейського народу, є одним з найбільш пріоритетних напрямків краєзнавчих досліджень на сучасному етапі, визначеним в статутних документах Всеукраїнської спілки краєзнавців, наукових планах відділу регіональних проблем історії України НАН України.

Вищеозначена робота має в Україні свої традиції. Ще в 20-х роках з ініціативи НКО України, Українського комітету краєзнавства, Українського комітету охорони пам'яток історії та культури, інших державних та громадських організацій було здійснено ряд важливих заходів по збереженню історико-культурної спадщини єврейського народу. Так, постановою НКО УРСР від 22 грудня 1928 р. проголошувалась пам'яткою республіканського значення давня синагога, розташована в м. Погребищі Бердичівської округи. Одночасно з цим, за пропозицією наркома освіти М.Й.Скрипника було проведено виявлення та обстеження пам'яток єврейської культури в 57 населених пунктах Правобережної України. Результати експедиції розглянула і схвалила Колегія НКО 18 січня 1928р.

В 30–70-х роках внаслідок хибної національної політики вищого політичного керівництва СРСР та УРСР історія та культура єврейського народу, як і інших народів, зазнала непоправних втрат. В цей період були знищені унікальні пам'ятки єврейського народу в Україні, звужена

до найнижчого рівня сфера вжитку єврейської мови, ліквідовані єврейські наукові, культурно-освітні установи, громадські організації.

В контексті національного і культурного відродження в Україні особливого значення набуває дослідження та збереження історико-культурної спадщини національних меншин, яка повинна стати невід'ємною складовою духовної скарбниці всіх народів України. В зв'язку з цим не втратили своєї актуальності слова відомого політичного діяча і історика М.С.Грушевського, який наголошував, що «...повнота національного життя, якого ми добивалися для українського народу, не повинна затопляти, обмежувати для інших народностей їх змагання до свobodного розвитку своєї культурної і національної стихії».

Розглядаючи питання дослідження історії та культури національних меншин в числі найважливіших завдань Всеукраїнської спілки краєзнавців спільно з інститутом історії України та Міністерством у справах національностей, міграції та культур розробила спеціальну наукову програму. В ході її реалізації вже підготовлені оригінальні розвідки О.Войналович, Н.Ставицької, в яких розглядаються важливі питання становлення єврейської шкільної освіти, діяльності єврейських науково-дослідницьких установ, громадських організацій. В перспективі планується підготовка каталога пам'ятників історії та культури єврейського народу в Україні, серії біографічних нарисів діячів, що стали жертвами політичних репресій. Вищезначену роботу доцільно здійснювати спільно з єврейськими національно-культурними товариствами, релігійними громадами, окремими дослідниками, що працюють як на території України, так і за її межами.

Михайло Тупайло

Київ

**ДО ПРОБЛЕМИ БІБЛЮГРАФІЇ З ЮДАЇКИ
(ОГЛЯД ФОНДУ БІБЛІОТЕКИ Е.Г.СПВАКА У
ВІДДІЛ ЄВРЕЙСЬКОЇ ІСТОРІЇ І КУЛЬТУРИ
ІНСТИТУТУ НАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН І
ПОЛІТОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ)**

Наукова бібліотека Кабінету єврейської культури АН України, директором якого був видатний мовознавець академік Еле Гершович Спвак (1890–1950 рр.), налічувала близько 60 000 видань з різних питань юдаїки. Тільки єврейської періодики з усіх куточків світу цей науковий заклад одержував понад 400 назв. Кабінет єврейської радянської літератури, мови і фольклору (так він офіційно іменувався) в 1949 р. було розгромлено, наукових працівників репресовано, книжкові фонди кабінету вилучено з обігу і частково знищено, а частково кинуте до казематів спец-

рану. Тільки в недавні роки рештки уцілілих книжок, а також періодіку передано до Центральної наукової бібліотеки ім. М.Вернадського.

У цьому огляді йтиметься не про бібліотеку Кабінету, а про особисту книгозбірню академіка Е.Г.Співака. Ця книгозбірня, а також архів разом з його хазяїном були заарештовані КДБ, сам Співак помер під тортурами в 1950 р. Книжки ж після посмертної реабілітації академіка були повернуті його вдові С.П.Другобицькій, яка кілька десятиріч дбайливо зберігала ці неоціненні скарби, а нещодавно подарувала їх відділу єврейської історії та культури Інституту національних відносин і політології Національної АН України з тим, щоб ці книги послужили справі єврейського культурного відродження в незалежній Україні.

Бібліотека Співака, незважаючи на її порівняно скромний обсяг, налічує десятки унікальних видань і становить велику цінність для фахівців з юдаїки. Насамперед це стосується словників, довідкових видань і підручників з мови ідиш, брак яких в Україні відчувається особливо гостро. Зауважимо, що Е.Г.Співак багато років плідно працював у царині лексикографії, зокрема, за його редакцією був укладений великий «Русско-еврейский» (їдиш) словарь», який побачив світ лише в 1984 р.

Серед унікальних видань з бібліотеки Співака знаходимо прообраз цього словника — перший російсько-єврейський словник О.М.Ліфшиця (1829–1878), виданий в Житомирі в 1869 р. О.М.Ліфшиць, за словами визначного дослідника літератури й мови ідиш Залмена Рейзена (1888–1941), «був одним з перших ревнителів мови ідиш. Під його впливом Менделє-Мойхер-Сфорім перейшов з гебрійської мови на ідиш». Зауважимо принагідно, що в бібліотеці Співака знаходимо й два томи з найважливішої праці самого Рейзена «Лексикон єврейської літератури, преси і філології» (мовою ідиш), виданих наприкінці 20-х рр. у Вільні.

Цінність становлять й інші словники та довідкові видання. Серед них: «Сефер Зикарон» («Словник єврейських письменників»), Варшава, 1889 р.; «Полный русско-еврейско-немецкий словарь» А.Бен-Єгуди, Варшава, 1912 р. (того самого Бен-Єгуди, який поклав початок відродженню живого івриту в Палестині. Єврейською мовою він називав іврит, а «німецькою» — ідиш); рідкісні словники, укладені О.Н.Штейнбергом: «Еврейский и халдейский этимологический словарь к книгам Ветхого завета», Вільна, 1878; «Полный библейский энциклопедический лексикон с переводом русским и немецким», Вільна, 1896; «Полный русско-древнееврейско-немецкий словарь», Вільна, 1903.

З посібників для вивчення мови ідиш, які могли б стати в пригоді в наш час, відзначим «Русско-еврейский словарь для начальной школы» за редакцією Е.Фальковича, М., 1941; його ж підручник «Идиш», М., 1940; «Маме-лошн» («Рідна мова») Н.Прилуцького, Варш., 1921, а також посібники з літератури та мови ідиш, складені самим Співаком: «Навколо нас». Хрестоматія. К., 1926; «Идиш», К., 1926; «Методика викладання мови і літератури в школі», К., 1928; «Розвиток мови». Підручник для

V–VII кл., К., 1938. В колекції ще кілька книг Співака: «Мова і стиль Шолом-Алейхема», К., 1940; «Нова словотворчість», К., 1939; «Мова в дні Великої Вітчизняної війни», К., 1946 та ін. (всі мовою ідиш).

Серед раритетів — прижиттєві, а часто й перші, видання основоположників єврейської літератури, наприклад Ізраеля Аксенфельда (1787–1866), одного з найвизначніших єврейських письменників, який творив ще до доби Менделе, мелодрама «Ман ун вайб, швестер ун брідер» («Чоловік і жінка, сестра і брат»), Одеса, 1867.

Багато видань одного з фундаторів нової єврейської літератури Шлойме Етінгера (1801–1856). До речі, в 1862 р. в Житомирській ешиві була поставлена його п'єса «Серкеле», головну роль в якій зіграв майбутній драматург, «батько єврейського театру» Аврам Гольдфаден.

Твори одного з зачинателів літератури на ідиш Айзика Меїра Діка (1807–1893): «Дер ідішер посланік і ді нахт фар дер хупе» («Єврейський посланець і Ніч перед весіллям»), Вільна, 1880; «Шівім молцейт» («Бенкет на 70-й рік»), Вільна, 1977; «Ді шейне Мінке» («Красуня Мінке»), Вільна, 1886; «Реб Шмає», Вільна, 1887.

Менделе Мойхер Сфоріма (1837–1917) «Клейне менчеле» («Маленька людина»), Одеса, 1865; «Толдот гатева» («Природознавство»), Лейпциг, 1862; «Ді таксе» («Такса»), Житомир, 1869; «Кол кітвей» («Повна збірка творів»), Одеса, 1912, 1916; «Луах гасофрїм» («Комерційний календар для російських євреїв»), Вільна, 1879.

Іцхока Йоселя Линецького (1839–1915) «Дос мішлахас» («Картини з єврейського побуту»), Житомир, 1875; «Дер причепе», Одеса, 1876; «Нішт тойт, нішт лебедік» («Ні живий, ні мертвий»), Вільна, 1898.

М.Варшавського (1848–1907) «Ідіше фолкс-лідер» («Єврейські народні пісні»), Одеса, 1919.

Х.-Н.Бялика (1873–1934) «Шірім» («Поезії»), Одеса, 1916; «Лідер» («Вірші»), Одеса, 1918.

Ш.Черніховського (1875–1943) «Хезіонот умангінот» («Видіння і пісні»), Варш., 1898.

Багатотомниками і численними окремими виданнями представлені твори визначних класиків єврейської літератури Іцхока-Лейбуша Переца (1852–1915) і Шолом-Алейхема (1859–1916). Раритетними є видання «Ді ідіше фолксбібліотек» («Єврейська народна бібліотека»), збірник статей з літератури, критики й науки. Видання Сол. Рабиновича (Шолом-Алейхема), К., 1889.

Твори єврейських письменників першої половини ХХ ст.: Д.Бергельсона (1884–1952), П.Маркіша (1895–1952), Л.Квітка (1890–1952), Д.Гофштейна (1889–1952), І.Фефера (1900–1952), Дер Ністера (1884–1950), І.Харіка (1898–1937), І.Кіпніса (1896–1974) та багатьох інших.

У бібліотеці чимало літератури з історії, мовознавства, літературознавства, мистецтва, філософії, релігії. Тут насамперед назвемо такі рідкісні видання: «Ді ідіше мілхомес» («Юдейські війни») Йосефа Флавія, Вільна,

1914; «Ідішер театер, 1887–1917» Нохема Ойслендера (1893–1962); книги відомого літературного критика Ш.Нігера (1883–1954): «Веґн ідіше шрайбер» («Про єврейських письменників»), Варш., 1903; «Шолом-Алейхем», Нью-Йорк, 1928; «Менделе», Нью-Йорк, 1936; працю загиблого на війні белетриста і літературознавця Меїра Вінера (1893–1941) «Цу дер гешіхте фун дер ідішер літератур ін 19-тн йоргундерт» («До історії єврейської літератури ХІХ ст.»), К., 1940; праці визначного філолога і громадського діяча, одного з керівників і засновників Інституту єврейської культури Нохема Штіфа (1879–1933) «Ді елгере ідіше літератур» («Давня література на ідиші»), К., 1924, а також «Ідн ун ідіш» («Євреї та ідиш»), К., 1919; ряд монографій дослідника єврейської літератури, одного з засновників «Ікуф'а» в Америці, багаторічного редактора журналу «Ідіше культур» Нахмана Майзеля (1887–1966) «Айзик Меїр Дік», Нью-Йорк, 1943; «Н.Х.Бялик», Кієвер фарлаг; «І.Л.Перец», Нью-Йорк, 1945.

З видань Кабінету — Інституту єврейської культури зазначимо такі: Шолом-Алейхем «Геклібене верк» (Вибрані твори), К., 1940; Ошер Шварцман «Лідер ун брив» (Поезії та листи), К., 1935.

Значне місце в бібліотеці Співака посідають єврейські періодичні видання. Серед них «ІВО Блетер» — єврейський науковий щомісячник, що виходив спочатку у Вільні, а потім у Нью-Йорку — за 1931–1948 рр., «Ді ідіше шпрах» — двомісячник філологічної секції Науково-дослідної кафедри єврейської культури при Всеукраїнській АН — за 1928–1930 рр.; часопис «Ді ройте велт» («Червоний світ») — політично-громадський, літературно-художній і науковий журнал — за 1926–1930 рр.; «Советіше літератур» («Радянська література») — часопис, що виходив у Києві в довоєнні роки; «Штерн» («Зірка») — літературно-мистецький і науковий часопис, що виходив у Мінську, за 1935–1940 рр., та багато інших видань.

Насамкінець хочеться сказати таке. Вже, здається, минула пора гучних декларацій з приводу відродження національної єврейської культури. Настав час буденної, копіткої праці по збиранню, систематизації і вивченню величезної духовної спадщини, що лишилася нам від минулих століть.

Вже зараз в Україні діють десятки громадських культурно-освітніх осередків, де зібрано чудом вцілілі рештки нашого великого надбання. Якнайшвидше опанувати ці неоціненні скарби — невідкладне завдання науковців з юдаїки, бібліографів. І розпочати потрібно з опису бібліографічних фондів, укладання каталогів та бібліотехнічних покажчиків. До цих покажчиків варто включати і приватні колекції. Конче необхідно налагодити обмін друкованими каталогами, списками літератури та бібліографічними оглядами.

Мартен Феллер

Дрогобич

УКРАЇНОЮДАЇКА. ДО ПРОБЛЕМ ВИДАННЯ ПОПУЛЯРНОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ «УКРАЇНСЬКІ ЄВРЕЇ»

Задум створити популярну енциклопедію «Українські євреї» переслідує таку мету:

1. Енциклопедія повинна стати пам'ятником більше, ніж тисячолітнього перебування євреїв на українській землі, співжиття, протистояння і співробітництва з українським народом, іншими насельниками України.

2. За умов, коли практично немає ані підручників, ні монографій, які були б доступні євреям і українцям з проблем україноюдаїки як науки про українських євреїв, котрі становлять окрему етнічну групу єврейської нації, часами складала до третини єврейського народу і мали тенденцію до перетворення в окрему сучасну єврейську націю; науки, що розглядає цю групу в її внутрішньому житті, у зв'язках з цілою єврейською нацією, в протистоянні і співдружності з українським народом, нарешті, розглядає віддзеркалення євреїв в українській політичній думці і культурі, українців у єврейській політичній думці і культурі — пропонується книжка повинна на перших порах замінити такі підручники і монографії.

3. Енциклопедія повинна стати узагальнюючою основою для формування окремих напрямів україноюдаїки.

4. Енциклопедія повинна стати одним з центрів єднання дослідників україноюдаїки.

5. Знайомство зі статтями енциклопедії, які мають бути виваженими, науково обгрунтованими, об'єктивними, повинно сприяти не лише кращому знанню обома народами один одного, а й чинити спротив поширенню антисемітизму і українофобії.

Згадана мета визначає такі структурні особливості енциклопедії.

1. Енциклопедія є передусім не історико-політична, а етнологічно-культурна. Проблеми демографії, етнографії, культури українських євреїв посідають у ній чільне місце поряд із проблемами українсько-єврейських взаємин, віддзеркалення одного народу в свідомості іншого.

2. Розділи, а при можливості кожна стаття енциклопедії повинна містити з теми, що є її гаслом, посилання на загальноєврейську традицію, історичні моменти, конкретні факти з проблеми, що стосуються українського єврейства, факти українсько-єврейських взаємин — протистояння, співробітництва, взаємного віддзеркалення, погляд в перспективу.

3. З огляду на стан розробки проблем і завдання навчального характеру енциклопедія має бути тематична. Основою розгляду повинні бути

не особистості (персоналії), ба, навіть, місцевості, окремі містечка, а основні тенденції і спрямування.

4. Оскільки існує велика різниця між євреями різних регіонів України в етнографічному плані і значні міжрегіональні впливи, суттєва увага повинна бути приділена міжрегіональним взаємовпливам, міграціям євреїв в Україні.

5. Визначна роль українських євреїв у формуванні американської, російської та інших діаспор, у поверненні народу в Ізраїль і формуванні сучасної єврейської нації — передбачає відбиття також згаданої проблеми в статтях, до яких вона має причетність.

6. Повсюдно, при можливості, слід відбивати мовні взаємовпливи і взаємозв'язки, які є найбільш доказовим матеріалом для констатації контактів між народами.

7. Залежно від ступеня розробки окремих тем, статті можуть мати або довідково-реферативний, за умов достатньої розробки теми в літературі, або ж, за умов, коли автор вперше розробляє тему, монографічний характер.

Нарешті, про особливості, пов'язані з недостатньою, інколи з майже нульовою розробленістю проблематики енциклопедії.

1. Доцільно випускати по два пробні випуски кожного з підрозділів енциклопедії, організовуючи якнайширше обговорення їх.

2. Максимально широко використовувати матеріал, розсіяний по сторінках «Еврейской энциклопедии», «Краткой еврейской энциклопедии», універсальних юдаїстських енциклопедій, аналізуючи його з позиції україноюдаїки.

3. В окремих виключно важливих випадках виділяти гранти молодим дослідникам на розробку маловивчених чи не вивчених проблем україно-юдаїки — гасел енциклопедії. З іншого боку, доцільно іноді вміщувати під одним гаслом дві статті, що представляють різні точки зору на одну і ту саму тему, супроводжуючи їх коментарем редакції.

Михаил Фельдман

Киев

ЕВРЕЙСКАЯ ПРЕССА УКРАИНЫ

ПЕРИОДИЧЕСКИЕ ИЗДАНИЯ

На 1 января 1995 г. в Украине издавались 14 газет и 1 бюллетень, в т.ч.в Киеве — 5 газет, в Харькове — 2, по одной — в Днепропетровске, Львове, Донецке,Бершади, Симферополе, Черновцах, Одессе.

Ниже приводятся сведения о каждом печатном издании, изложенные по территориальному принципу.

Київ

«Еврейские вести». Единственная в СНГ и в Украине еврейская газета, издательские расходы которой полностью покрываются за счет государственного бюджета. Выпускается в качестве приложения к газете Верховного Совета Украины «Голос Украины», номинальная периодичность — 2 раза в месяц, фактическая — 1 раз. Тираж — 11 тыс. экземпляров. Учредители — Общество еврейской культуры, коллективы редакций «Голос Украины» и «Еврейские вести». Издается с 1991 г. Главный редактор — Илья Левитас, председатель Общества еврейской культуры Украины, председатель Совета национальных обществ Украины.

Позиция газеты — широкий показ еврейского культурного возрождения в центре и на местах, украинско-еврейские культурные и исторические связи, поддержка начинаний в сфере еврейского образования, искусства, объединений по интересам, профессиям.

Специфика газеты — публикация писем, статей, очерков и других материалов, поступающих в фонды «Память жертв фашизма» и «Память Бабьего Яра», увековечивающих подвиг в Великой Отечественной войне, восстанавливающих малоизвестные страницы гражданского подвига простых людей, спасавших еврейские семьи в годы немецкой оккупации. Публикуются материалы в помощь изучающим язык идиш.

«Хадашот» («Новости») — газета ассоциации еврейских организаций и общин Украины. Периодичность — 2 раза в месяц (с 1995 г.). Тираж — 12 тыс. экземпляров. Издается с 1991 г. Главный редактор — Михаил Френкель, профессиональный журналист, автор острых публицистических выступлений, интервью, статей, публикуемых в каждом номере газеты.

Формулируя позицию газеты, главный редактор выразил ее фразой: «Газета ...о мире, в котором живут евреи... Это газета скорее общеполитическая, нежели культурологическая, поэтому от общеполитической жизни в Украине мы не оторвань». Газета дает резкую отповедь антисемитским публикациям националистических изданий, обращает внимание общественности на акты вандализма на еврейских кладбищах, не проходит мимо других фактов экстремизма и шовинизма.

Вместе с тем, газета активно популяризирует деятельность Ассоциации еврейских организаций и общин Украины в реализации крупных программ в области гуманитарной помощи, еврейского образования, сохранения еврейского наследия, научных исследований по иудаике. Газета выступает за консолидацию еврейских организаций на основе общинного устройства, более тесной интеграции с общинами Европы, Америки, углубления контактов с Израилем. Постоянный раздел газеты: «Алия: что? где? когда?» содержит справочный материал для тех, кто собирается выехать на постоянное место жительства в Израиль.

«Возрождение — 91» — одна из старейших в Украине еврейских газет. С 1990 по 1991 г. выходила под названием «Возрождение» в качестве органа Киевского общества еврейской культуры. В 1991 г. газета

зарегистрирована в качестве независимого издания и стала выходить под названием «Возрождение — 91». Главный редактор — опытный журналист, ветеран Великой Отечественной войны Анатолий Гельман.

С первых номеров газета завоевала большую популярность у читателей, благодаря серии очерков, подготовленных членом редколлегии краеведом М.Кальницким о еврейской старине. Запомнились очерки о Бродском, Марголине, Голде Меир, других видных общественных деятелях.

Газета сыграла заметную роль в становлении Киевской городской общины. К числу достоинств газеты следует отнести ее связи с Израилем и США, откуда регулярно поступают и печатаются корреспонденции ее авторов, бывших киевлян.

«Эйникайт» — газета Киевского еврейского культурно-просветительского общества. Издается с 1990 г. с нерегулярной периодичностью. Тираж — 3 тыс.экз. Главный редактор — Олег Левбарг.

В газете можно встретить интересные публикации о событиях в культурной жизни, материалы по иудаике. Но в целом определить лицо газеты, ее отличительную позицию очень сложно. Тем не менее, можно только приветствовать усилия Общества по изданию газеты, пытающейся найти свое место среди еврейских печатных изданий столицы Украины.

«Ноар» — Киевская еврейская молодежная газета. Учредители — клуб «Бейт Га-Ноар», Центр молодежных инициатив «Макор», Киевская городская еврейская община. Тираж — 3 тыс.экз. Периодичность — 1 раз в месяц. Главный редактор Михаил Гольц. Издается с 1993 г.

Газета ориентируется на молодого читателя — студента, старшеклассника, молодого специалиста. Значительная часть тиража газеты распространяется среди студентов Международного Соломонова Университета. В каждом номере публикуется разнообразная информация о молодежных диспутах, встречах КВН, соревнованиях «Брейн-Ринг». Газета хорошо иллюстрирована, охотно использует юмор. Публикуются статьи и по еврейской истории и традициям. Печатаются объявления в разделе «Клуб знакомств». Популярность газеты постоянно растет и не только в молодежной аудитории.

«Новости еврейской общественной и культурной жизни» — информационный бюллетень, выпускаемый с 1 января 1993 г. периодичностью 2 номера в месяц тиражом до 50 экз. Издатель и автор — Михаил Фельдман, руководитель службы «паблик релейшн» Ассоциации еврейских организаций и общин Украины. Бюллетень в какой-то мере выполняет потребность руководителей организаций и редакций еврейских ежемесячников в получении оперативной информации о наиболее значительных событиях в общественной, культурной, религиозной деятельности еврейских организаций, государственных учреждений Израиля в Украине, украинско-еврейских объединений и т.п. Сообщаются сведения о выходе новых книг, важных публикаций в украинской прессе, международных контактах и многом другом.

В 1993-1994 гг. издано 50 выпусков. «Новости...» регулярно поступают не только в редакции еврейских газет Украины, России, но и в Израиле, где газета «Новости недели» (Тель-Авив) публикует их под рубрикой «Вести с Украины». Бюллетень включен в каталог Отдела периодики Национальной библиотеки при Иерусалимском университете, куда поступает каждый номер «Новостей...».

Харьков

"Бенсиах" («Собеседник») — еврейское информационное обозрение. Издается с 1989 г. (нерегулярно) тиражом 3 тыс экз. Издатель: мемориальный фонд «Дробицкий Яр». Главный редактор — Юрий Ляховицкий, председатель фонда «Дробицкий Яр».

Газета критически относится к деятельности Обществ еврейской культуры, ведет острую полемику с националистической прессой, в частности, с газетой «Нова Украина», издающейся в Харькове с 1942 года. Постоянно печатаются материалы по Холокосту, трагедии Дробицкого Яра. Публикуются брачные объявления.

«Шалом» («Мир») — газета Харьковской Ассоциации деятелей и друзей еврейской культуры. Издается с 1991 г., периодичность — 1 раз в месяц тиражом 3 тыс. экз. Главный редактор — Павел Сокольский, председатель Ассоциации деятелей и друзей еврейской культуры.

Газета имеет ярко выраженную культурологическую ориентацию, объединяет на своих страницах талантливых прозаиков, поэтов, ученых-историков, публикующих яркие, запоминающиеся произведения разных жанров, исторические исследования, статьи об искусстве. С газетой активно сотрудничают еврейские и украинские авторы.

Днепропетровск

«Шабат Шалом» («Здравствуй, Суббота») — независимая газета. Издается с 1991 г. тиражом 3 тыс. экз. периодичностью 1 раз в месяц. Учредитель — Днепропетровский областной Совет евреев. Редактор — Михаил Каршенбаум. Газета публикует разнообразную информацию о культурной и общественной жизни евреев города. Печатаются сообщения из Израиля, информация о репатриации. С января 1992 г. из номера в номер газета публикует книгу писателя Э.Флинка «Феномен антисемитизма».

Донецк

«Алеф» — газета Донецкого еврейского культурно-просветительского центра «Алеф». Издается с 1990 г. тиражом 7 тыс. экз. (нерегулярно). Соредакторы — А. Козин и Э. Зельдина. Объем — 16 полос форматом «Недели». Помещает перепечатки из израильской прессы наряду с местной хроникой. В активе газеты — острые публицистические выступления против антисемитских публикаций.

Бершадь (Винницкой области)

«Шабат» («Суббота») — благотворительное издание. Издаётся с 1991 г. тиражом 1000 экз. (нерегулярно). Издатель и редактор — Леонид Сапожников, председатель Бершадского общества еврейской культуры.

Печатает разнообразную культурную информацию по местным источникам, материалы об Израиле, публикации краеведов об историческом прошлом.

Единственное в СНГ и Украине еврейское периодическое издание, выходящее в районном центре. Известно в Израиле, США, других странах.

Симферополь

«Шолом» — газета Крымского общества еврейской культуры, благотворительное издание. Издаётся с 1990 г. тиражом 1,5 тыс. экз. периодичностью 1 раз в месяц. Главный редактор — Олег Шустер.

Газету отличает высокопрофессиональная подача материалов, дающих представление о различных областях общественной и культурной жизни евреев Крыма. Отдыхающие в Крыму выдающиеся деятели культуры и искусства — частые гости редакции, которая часто прибегает к интервью с интересными людьми. Очень интересны исторические сообщения об Израиле, перепечатки из израильских газет.

Черновцы

«Черновицкие листки» — газета Общества еврейской культуры им. Э.Штейнбарга. Издаётся с 1990 г. тиражом 1000 экз. периодичностью 1 раз в месяц.

Главный редактор — известный еврейский прозаик, член Союза писателей Украины Иосиф Бург. Газета состоит из двух частей: в одной печатается хроника и материалы культурной жизни на русском языке, в другой — на еврейском (идиш). Единственная в Украине газета, которая содержит публикации на еврейском языке. В качестве приложения дается бюллетень «Мой Израиль» — перепечатки из израильских газет.

Львов

«Шофар» («Рог») — газета львовского общества еврейской культуры им. Шолом-Алейхема. Издаётся с 1990 г. тиражом 1000 экз. периодичностью 1 раз в месяц. Главный редактор — Борис Комский, профессиональный журналист.

Из всех украинских газет Украины «Шофар» отличает оформление, макет и верстка, максимально приближенная к общепринятым в газетном мире нормам. Газета насыщена емкими по содержанию и широте тематики заметками, дающим представления о всех аспектах жизни львовских евреев. Львов сегодня — один из крупных научных центров иудаики, что находит достаточное отражение на страницах газеты. Публикуются сообщения с телетайпной ленты Укринформа и др. агентств, что расширяет кругозор читателей, включает их в события общереспубликанского значения. Газета публицистична, что объясняется особым характером региона,

где она издается. Находят место и материалы из Израиля, помещаемые в разделе «Газета в газете».

Одесса

«Ха-Мелиц» («Переводчик») — газета одесских евреев. Издается с 1993 г. тиражом 5 тыс. экз. периодичностью 1 раз в месяц (до июля 1994 г. — бюллетень). Учредитель — Одесская городская община. Директор — Геннадий Блиндер.

Газета считает себя идейно связанной с одноименным изданием 1861 г. и старается следовать традициям одной из старейших еврейских газет царской России. Окончательное лицо газеты еще не сформировалось. В последних номерах значительное место отводится публикациям, рассказывающим о религиозных традициях еврейского народа, общеполитических процессах (выборы мэра города) в областном центре. Печатаются материалы из Израиля, исторические публикации.

Есть основания надеяться, что газета «Ха-Мелиц» станет в ближайшем будущем одним из наиболее интересных еврейских изданий Украины.

ТЕЛЕВИЗИОННЫЕ ПЕРЕДАЧИ

«Менора» — выходит ежемесячно по каналу УТ-1. Главный редактор — Юрий Морозов, разнообразно и интересно показывает общественную и культурную жизнь еврейского населения Киева, Харькова, Днепропетровска, Черновцов, других городов Украины. Использует увлекательные формы подачи информации об Израиле в форме викторины «Знаешь ли ты Израиль?».

Отличительная особенность передачи — раздел «Ма Нишма» («Что слышно»), в котором два диктора представляют новости из израильских центров.

«Яхад» — выходит два раза в месяц по каналу УТ-2. Главный редактор — Шимон Бурд. Стремится оперативно освещать разнообразные события в Киеве и других местах. Часто в кадре — ведущие — Михаил Френкель и Милена Бурд выступают с актуальными комментариями на злобу дня, берут интервью у общественных и государственных деятелей Израиля и Украины. Передачи «Яхад» находят большой отклик у телезрителей всех национальностей.

РАДИОПЕРЕДАЧИ

Выходят по местному радио в Черновцах, Мелитополе, Одессе и других городах. Одна из наиболее интересных — «Дос идише ворт» («Еврейский голос») выходит ежемесячно по областному радио Черновцов на языке идиш. Содержит интересную информацию о религиозных праздниках, событиях культурной жизни. Широко используются популярные еврейские мелодии.

ВЫВОДЫ

Еврейской прессе, как и независимости Украины — чуть более 3-х лет. Издаётся на русском и украинском языках — следствие сталинской «интернационализации», насильственной ассимиляции и того страшного урона, который причинил еврейскому населению Украины гитлеровский геноцид, уничтоживший носителей родного языка — идиш. Тематическая направленность еврейских газет отражает неоднородность еврейского общественного движения. Крайние мнения здесь выражают газеты «Бен-сиах» (Харьков) с четко выраженной ориентацией на историческую неизбежность выезда евреев в Израиль и «Еврейские вести» (Киев) с такой же убежденностью в необходимости еврейского культурного возрождения. Близка по ориентации к «Еврейским вестям» газета «Шалом» (Харьков) с ее неизменной поддержкой всех культурологических начинаний.

Все газеты в разной степени выполняют свою информационную миссию, предоставляя возможность настоящим и будущим исследователям дать оценку происходящим в настоящее время общественным процессам в национальном движении, их взаимосвязи с процессами демократии и либерализации, становления новой Украины. Нельзя не выразить, однако, сожаления, что до сих пор отсутствует полный Фонд еврейской прессы, начиная с выхода в свет первых еврейских газет. Но институт национальных отношений и политологии НАН Украины и Ассоциация иудаики Украины обратили внимание на прессу, как на одно из важнейших свидетельств современной истории украинского еврейства.

Генрих Фильваров

Киев

ИСТОРИКО-ГРАДОСТРОИТЕЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СОХРАНЕНИЯ ЕВРЕЙСКОГО КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ В УКРАИНЕ

Сохранение и передача потомкам исторической памяти о жизни народа, его культуре, традициях и делах — непереносимое условие сбережения его национальной самобытности и дальнейшего духовного развития. Ведь истинно новые культурные ценности возникают в старой культурной среде. Еврейская культура, наряду с другими, обогатила мир высочайшими образцами философской и религиозной мысли, научными открытиями, произведениями искусства и ремесел.

В истории евреев маленькие городки — «штетлах» — воплощают в себе то консервативное начало, без которого невозможно было бы проне-

сти через десятки и сотни лет традиции еврейского образа жизни. Но только в городской культурной среде обеспечивалось непрерывное развитие еврейского интеллектуализма, ибо город накапливает, концентрирует и умножает в своей среде, в камнях домов и улиц, в городской топонимике духовную и физическую энергию населяющих его людей. И едва ли найдется на территории Западной Европы и Украины город, в котором бы не остались мощные следы многогранной деятельности евреев, живших и в бедных ремесленных слободах, и в престижных кварталах предпринимателей и интеллектуалов.

Напряженная духовная и религиозная жизнь, предпринимательская и образовательная деятельность и неразрывно связанная с ней благотворительность требовали строительства синагог, школ, училищ, больницы, домов для престарелых, библиотек и пр. Самобытностью и оригинальностью отличаются произведения еврейских зодчих, скульпторов, мастеров-строителей, создавших такие памятники архитектуры, как синагога в г. Шаргороде Винницкой области (1589 г.), синагога в Луцке («Малый замок Любарта») XV века, синагоги в г. Броды (1724 г.), Гусятино (XVI век), Нестерове (1692 г.), знаменитая синагога «Золотая роза» во Львове конца XVI века, многие другие. Безусловную архитектурную значимость имеют здания синагог в Николаеве, Одессе, Киеве, используемые в настоящее время в качестве крупных общегородских культурно-зрелищных центров. В городе Шаргороде эксплуатируются целые кварталы одноэтажных и двухэтажных домов с деревянными аркадами, а в Кременце сохранились десятки заездов-гостиниц. Значительная часть зданий еврейских общин предназначалась для лечебных целей.

В различных регионах Украины сохранились древние еврейские кладбища, многие надгробия на которых являются ценнейшими памятниками скульптурного и камнерезного искусства. Так, в Меджибоже Хмельницкой области сохранилось уникальное собрание надгробий с XVI века, выполненных в каррарском мраморе, отражающих различные архитектурно-художественные стили — романский, готику, ренессанс, классику.

Уникально по художественным достоинствам старинное кладбище в Ямполе Винницкой области. Можно назвать кладбища в Могилеве-Подольском, Вишневом Остроге и других городах Украины.

Однако, случаи, когда построенные еврейскими общинами или на средства меценатов здания сохранили свое первоначальное назначение, крайне редки. Еврейские культовые здания и сооружения, национальные школы постигла та же судьба, что и православные церкви и храмы других конфессий. Многие были просто разрушены, основная часть использовалась для простейших хозяйственных и производственных нужд — под склады, мастерские, фабричные цеха.

В результате безжалостной эксплуатации даже сохранившиеся памятники еврейской культуры и архитектуры находятся на грани исчезновения, что грозит утратой богатейшего исторического культурного плас-

та. А как показывает мировой опыт, пренебрежительное отношение к культурному наследию народов ведет к дегуманизации жизни, к обострению социальных и национальных конфликтов, потере духовности и нравственной самодисциплины.

Необходимо, прежде всего, провести работы по выявлению всех значимых памятников, их обмерам, если необходимо — осуществить консервацию и реставрацию. Важно подготовить и издать соответствующую справочную литературу, а также опубликовать монографии об архитектуре и монументальном искусстве всех народов Украины.

По инициативе и при активной поддержке Ассоциации еврейских общин и организаций Украины в настоящее время реализуется обширная программа по сохранению еврейского наследия в Украине, включающая четыре проекта: выявление, историческое и техническое описание и фотофиксация зданий и сооружений еврейских общин в Украине; обмеры, описание и оценка возможностей реставрации зданий синагог, представляющих значительную историческую и архитектурно-художественную ценность; выявление и описание еврейских кладбищ; создание путеводителя по еврейским местам Украины, который должен иметь не только традиционное туристическое назначение, но и иметь научно-монографический характер. На завершающей стадии имеется ввиду создать научно-документированный перечень еврейских общинных зданий и сооружений, компьютерную справочно-информационную систему и издать иллюстрированный каталог памятников еврейской архитектуры и быта.

Для реализации этих проектов создан координационно-методический центр (Комитет по сохранению еврейского наследия в Украине), имеющий своих представителей — координаторов в областях и городах, где есть еврейские общины или культурные организации. К их выполнению привлечен недавно созданный Украинский институт еврейской материальной культуры и архитектуры.

В настоящее время уже имеются описания 150 зданий и сооружений, завершен сбор данных более чем по 250 кладбищам. Ведется работа и по двум остальным проектам.

Многие города Украины исторически формировались как многонациональные центры. В них одновременно сосуществовали православные, католики всех конфессий, иудеи, иногда магометане. Именно в этих городах сосредоточена основная часть историко-культурного наследия, включающего памятники архитектуры, археологии и других видов материальной и духовной культуры народов. Восстановление не только отдельных зданий и сооружений, но и воссоздание исторической и этнокультурной среды городов является сегодня не только нашим духовным долгом, но и важной политической задачей в проблеме государственного строительства.

Наиболее эффективным способом ее решения должно стать формирование на базе ряда исторических городов многонациональных историко-

культурних центрів, где було бы забезпечено збереження і використання історико-культурного і архітектурно-градостроительного насліддя цих городів з загальною стратегією їх економічного розвитку. Такі міста повинні бути центрами отечественного і міжнародного познавательного і релігійного туризму, відродження традиційних ремесел, торгівлі, делової, наукової і культурної діяльності з створенням інфраструктури, відповідної сучасним вимогам і новим соціально-економічним умовам.

Яркими прикладами міст, заслуговують особливого уваги, є Луцьк і Каменець-Подільський. В Каменець-Подільському, в цьому унікальному ансамблі обривистих берегів річки і фортечних стін, відобразилися основні етапи формування історії і культури краю, майстерства давніх зодчих українського народу, сумівшого після випробувань зберегти свою етнічну цілісність і менталітет, не відторгнувши культури і архітектури всіх народів, населявших ці землі: придніпровського казачества, крістьян з Волині, Полесья, Польщі, старовинців з Росії, євреїв-ремесленників, польських монахів, переселенців з Арменії.

Середньовіковий Луцьк представляв собою багатонаціональний місто з різними етнічними поселеннями. В міській середі, сформованій українським населенням, були представителі різноманітних католицьких орденів (іезуїтів, домініканців, бригиток, шириток, боніфраторів, кармелітів, тринітарієв), на території також проживали арменці, євреї і караїми.

Обидва ці міста представляють інтерес також як історично складні міста з багатонаціональним самоуправлінням, де, незважаючи на численні війни, пожеги і лихоліття, відносно мирне співіснування різних національних і релігійних груп населення продовжалося на протязі століть. Більше того, саме ця багатонаціональність визначила своєрідний соціально-економічний і архітектурний вигляд цих міст.

Іменно для цих двох міст в першу чергу потрібно розробити програми формування багатонаціональних центрів з історико-культурною і архітектурною реконструкцією заповідних зон, будівництвом нових будівель і споруд, об'єктів інженерної і транспортної інфраструктури, необхідних для повноцінного функціонування центрів з урахуванням туристичних, делових, торгових, виставочних, культурних і наукових функцій. Представляється, що фінансування програми може йти за рахунок благодійних (спонсорських) внесків різних громадських, кооперативних і приватних підприємств, а також централізованих бюджетних асигнувань. Для виконання таких програм потрібна не тільки і не стільки фінансова підтримка з боку центральних органів влади, скільки організаційне їх забезпечення.

Важная роль в сохранении историко-культурного наследия принадлежит местным органам власти. Только опираясь на них, можно решить эту важную задачу.

Леонид Финберг

Киев

ИУДАИКА В УКРАИНЕ. ГОД 1994

Иудаика в Украине сегодня напоминает пейзаж после битвы. Очень трудно искать то, что не было уничтожено за годы советской власти. Однако выбора нет: нужно сохранить, что осталось, и выпестовать, развить все, что можно.

В науке популярно выражение «белые пятна». Так говорят об еще не исследованных областях. Мы же говорим о маленьких исследованных зонах, островках и громадном белом поле вокруг — пространстве, к которому не подступались наши исследователи более 60 лет.

Как только стало возможным, исследования начались. Понятно, что на первых этапах в них было больше публицистики, чем науки, но со временем это соотношение менялось. Первыми темами стали: украинско-еврейские отношения и ШОА (Холокост).

Остановимся более подробно на украинско-еврейских отношениях, т.к. именно в этой области лежат самые большие завоевания наших ученых последних лет.

О важности проблемы писали многие исследователи. Вот как ее сформулировал Иван Михайлович Дзюба:

«Проблема «украинцы и евреи» гораздо шире, чем просто украинцы и евреи. Это проблема человека. Это проблема поиска взаимопонимания между жертвами исторического процесса (понятно в конкретные часы истории. — Л.Ф.), жертвами режимов, враждебных свободе.

Еврей — вечный диссидент, вечный инакомыслящий. Украинец — вечно закомплексованный, вечный объект чьих-либо притязаний... Осмыслить взаимоотношения наших народов очень важно для каждого еврея и украинца. Не только потому, что живем рядом, на одной планете, а еще потому, что каждый из нас — человек. А как быть человеком, не сняв с души взаимные счеты, обиды и грехи?»

Подступы к теме, к диалогу обозначил на I украинско-еврейской научной конференции в 1991 г. Евгений Сверстюк, известный украинский философ, публицист. Он говорил: «Может быть, впервые в истории ... сыны Украины и сыны израилевы встречаются... чтобы очистить авгиевы конюшни. Тут накопились пересказы и легенды о том, что было и чего не было, легенды о вражде и невиданной жестокости, о жиде, с ключами от церкви, и казаке, с веревкой в руках.

Вместо подковы на дверях конюшни висят стереотипы жида-эксплуататора и украинца-убийцы, погромщика. Главное, что в конюшне нет

ни одного из тысячи тысяч фактов полезного человеческого сотрудничества — эти факты не регистрировали, не запоминали». И далее: «Наверное, никогда еще в истории не противопоставлялись украинский и еврейский народы как в «зоне интернационализма». В отравленном ненавистью столетии кто нынче знает книгу псалмов Давидовых, книгу притч Соломоновых, книги Моисея? Но все знают анекдоты про Аврама и Мойшу. Это образ плебеизации нашей этнической, нашей духовной культуры ...»

Е.Сверстюк предлагал создать украинско-еврейский институт, призванный способствовать взаимопониманию народов. Он сформулировал ряд проблем, подлежащих изучению. Одна из них представляется особо важной: в какой причинной связи стоит геноцид украинцев в 1932 г. и евреев в 1942 г.? Мог ли быть 1942 год без 1932? Он пишет: «В 1932-33 годах был организован колоссальный эксперимент геноцида, когда Украину превратили в зону голодной смерти. Морально ослабленный мир не нашел духовной силы понять это и кинуться на помощь. Защита Украины означала бы защиту Европы. ... Может быть, это бы остановило тоталитаризмы Сталина и Гитлера?» — спрашивает автор. Тему репрессий против украинцев и евреев, других народов в советское время продолжает известный политолог М.Рябчук в статье «Антисемитизм и ксенофобия». Он пишет о советских временах: «Произошла идеологическая легализация ксенофобских инстинктов, их государственное узаконение («бей врага», «грабь награбленное», «ликвидируем кулака как класс»), подведение под слепую ксенофобскую ненависть определенных «теоретических основ» и манипулирование этой ненавистью в желаемом для правящей клики направлении».

«Идеологическая легализация ксенофобских инстинктов происходила, — пишет автор, — в форме так называемого «пролетарского интернационализма», который на практике был ничем иным, как русским великодержавным шовинизмом. Ксенофобские инстинкты легализовались, антиукраинство или антисемитизм вознаграждались: поощрялось закрытие национальных школ, уменьшение числа национальных изданий, фальсификация национальной истории, написание доносов на националистов».

Понятно, что стереотипы восприятия, предубеждения обыденного сознания находятся за рамками рационального. Известный ученый, а ранее правозащитник Леонид Плющ анализирует сферу предубеждения: «Так как шовинистическая мифология иррациональна по своей природе, необходимо всестороннее изучение социально-психологической природы каждого из мифов. Антисемитский миф Украины больше социальный: еврей-эксплуататоры, жестокие помощники властвующих наций, власти, партий, еврей-украинофобы. Антиукраинский миф — базируется на фактической и фальсифицированной истории национально-освободительного движения. Вторая мировая война с ее полициями, погромы колиивщины и хмельниччины... Антиукраинская мифология вписывает в этот ряд и

дореволюционные погромы, и сталинский антисемитизм 40–50 годов, и хрущевскую процентную норму, и брежневский антисемитизм». Далее Л.Плющ пишет, что в основе антиукраинских мифов у евреев лежит фундаментальная национальная травма от резни времен Хмельницкого, которая вошла в религиозное подсознание еврея. «Хмельниччина стала знаком небесной кары, апокалиптического зла», — пишет он.

Можно ли преодолеть эти мифы, спрашивает Л.Плющ? И отвечает: Возможно, но это очень тяжело, очень долго и лишь путем катарсиса, очищения.

Не менее важно фактографическое, историческое осмысление темы украинско-еврейских отношений. И известный украинский историк Ярослав Дашкевич предлагает публиковать исторические документы, дает свою трактовку каждому из этапов совместной истории. Он подчеркивает необходимость изучения мирных этапов совместной жизни народов, ибо только они помогут понять этапы противостояния, этапы кровавые.

Завершить тему можно словами Мирослава Мариновича, известного философа, в прошлом узника совести, одного из самых авторитетных людей Украины: «Среди тех тугих узлов, которыми сплетена будущая государственная политика Украины, есть узел украинско-еврейских взаимоотношений. Вина за межнациональные противостояния возлагалась поочередно то на один, то на другой народ. Так украинцы стали народом-погромщиком, а евреи — главными виновниками большевизации Украины. Но история не знает абсолютных оценок. Ярлыки, которыми исправно оперировало массовое сознание — это результат идеологической адаптации истории, это тот минимум интеллектуальной энергии, на котором удобно размещается бездуховность. И наоборот, чем ближе к Б-гу, тем больше вина народов становится их болью, а точнее, их провиденциальным предназначением». М.Маринович обосновывает концепцию разных моделей выживания этносов — украинского и еврейского. Он пишет, что трудно было бы требовать от евреев, чтобы они становились на сторону слабых — украинцев — в исторических отношениях украинцев с империями. Это грозило бы им гибелью. И завершает: «Есть только один путь не враждовать с евреями: становиться сильными! А в сильную Украину евреи впишутся гармонично и конструктивно...» И далее: «Ломка стереотипов начинается с осознания, что праматери всех народов плачут одинаково. Рыдания Рахили не более горьки, чем плач Ярославны. И наоборот».

Для украинского гражданина, интеллигента есть еще невидимый для граждан иных государств аспект темы: авторы процитированных текстов — это наиболее авторитетные люди Украины, духовные лидеры страны. Их тексты выходят за рамки научного диалога, они становятся фактором становления гражданского общества, интеллектуальной среды рождающегося государства.

Тема ШОА (Холокоста) одна из важнейших в работе историков, публицистов в последние годы. В это время появились работы о трагедиях Бабьего Яра, Львовского гетто, Дробницкого Яра, Бердичева, ряда других мест уничтожения евреев (Хонигсман, Елисаветский, Левитас, Ляховицкий, Гельстон). Работы эти пионерские, и это их достоинство нередко гораздо большее, чем их академический, научный уровень. К сожалению, ни общей методологической базы для таких работ, ни координации усилий исследователей темы как не было, так и нет. Поэтому и знания наши фрагментарны, и уровень осмысления событий лишь первый — фактография.

Если западное общество было потрясено трагедией евреев во второй мировой войне и осмысление трагедии стало важным этапом формирования гуманистического мировоззрения, то в СССР этого этапа практически не было. Нами предпринималась попытка способствовать осмыслению трагедии Бабьего Яра интеллигенцией Украины. Материалы этого экспертного опроса опубликованы в журнале «Сучасність» (№ 8, 1992 г.). Кстати, этот номер посвящен полностью украинско-еврейским отношениям и содержит статьи И.Клейнера, Л.Плюща, Я.Дашкевича и других.

Всего лишь несколько статей отечественных исследователей были посвящены теме погромов. А это тема, которая требует глубокого исследования. Ведь советские мифы, называвшие все погромы петлюровскими, нуждаются в переосмыслении и изучении и «белых», и «красных», и петлюровских погромов поименно.

Чуть больше «повезло» делу Бейлиса. К 80-летию процесса в Институте Национальных отношений и Политологии НАН (дир.И.Курае) проведена научная конференция, в рамках которой прочитаны десятки докладов, освещен ряд аспектов темы.

Другие исторические работы, подготовленные учеными Украины: книга «Евреи Украины» проф. Хонигсмана и Наймана; работы Банчик о евреях и армянах Галиции; работы Жердиновской о евреях Испании XII — XV веков; исследование о программах и судьбах еврейских партий Украины начала века (Шаповал и др.);

фрагментарные исследования голодомора в еврейских колхозах Украины (Хонигсман, Хандрос);

хроники уничтожения памятников еврейской архитектуры, разгрома синагог и проч. (Хонигсман, Кальницкий).

Отдельно следует сказать о работе проф. М.Феллера. На конференции 1991 года он предложил программу исследований языковых отношений народов. А в этом году вышла его книга, посвященная украинско-еврейским отношениям, которую следует рекомендовать всем, кто интересуется этой проблемой. В ней впервые за 60 лет современному читателю рассказывается о еврейской теме в творчестве видных деятелей украинской культуры начала и первой трети XX века, о взаимовлияниях культур.

Нужно отметить и работы исследователей, открывших и описавших еврейские фонды в архивах Украины (Сергеева, Меламед, Штанкова). Сейчас готовится к изданию указатель таких фондов. Надеемся, что он сможет стать путеводителем для многих исследователей еврейской истории и культуры в Украине. Однако неизвестные источники у нас — это не только архивные фонды. Это и книги, журналы, газеты, к которым почти 60 лет не было доступа.

В докладе историка Жанны Ковбы из Дрогобыча на нашей ежегодной конференции в 1993 г. обнародованы такие данные: только в период существования Западно-украинской народной республики (ЗУНР) за полгода 1918 по 1919 годы выходило 12 газет на идиш, 3 бюллетеня на иврите. Общее число наименований еврейских газет и журналов, выходивших в Западной Украине в 20–30-е годы — более 100. Они практически не введены в научный оборот. На этой же конференции прозвучал доклад Дегтяревой о подготовленной библиографии книг и публикаций по иудаике, содержащей тысячи названий. Лишь библиографии библиографий насчитывает несколько сот книг. Что мы о них знаем? Кто с ними работает? Вопросы риторические. Библиография публикаций, связанных с творчеством Шолом-Алейхема, выпущена в 1994 году Киевским обществом еврейской культуры, носящим имя писателя.

Особо следует отметить работы И.Петровского над пинкасами — хрониками еврейской жизни местечек. Около половины мировой коллекции этих книг (всего их сохранилось чуть более 200) находятся в Киеве, в национальной библиотеке им.Вернадского. И это первая научная работа в стране над текстами, написанными на иврите за последние 60 лет.

Учеными Украины сделаны первые шаги и в осмыслении еврейской философии. Это статьи:

Виктора Малахова — о философии М.Бубера и Г.Сковороды;

Константин Сигова — о М.Бубере и Чижевском;

Вилена Горского — об иудейских влияниях в творчестве философов Киевской Руси:

Тараса Возняка — об общем и особенном в философском осмыслении судеб украинцев и евреев;

Мирослава Поповича — о метафизике погрома;

Оксаны Забужко — о роли еврейской философии и мировоззрения для украинской интеллигенции в процессе осознания себя национальной интеллигенцией.

Понятно, что это лишь первые шаги. И в связи с этим вспомним слова И.Дзюбы, произнесенные на 1-ой украинско-еврейской конференции:

«Мы должны осознать необходимость изучения вклада евреев в мировую цивилизацию, прежде всего, вклад еврейского разума, духовного гения в создание общечеловеческих идей, понятий моральных норм,

моделей жизни народов. Назову лишь некоторые из этих идей: идея вины и покаяния, идея паломничества, идея первородства... А вот лишь две концепции мышления, которые стали общечеловеческими:

1) взаимодействие вечной догмы и эволюции нормативности (Моисеевы законы и практика трактовки их);

2) концепция единства народа, нации в пространстве, времени и эволюции, как основа построения человеческой цивилизации».

Пожалуй, можно констатировать, что в области социологии, политологии и демографии наши исследования чуть более полны.

Вот вкратце самые общие выводы социологов:

1. Институт социологии и Институт стратегических исследований анализировали меру толерантности наших соотечественников. Приведу основные данные:

готовы принять в свои семьи евреев около 10 % граждан Украины, в качестве друзей еще — 14 %, соседей еще — 15 %, коллег по работе еще — 11 %. Вообще не допускали бы в Украину евреев 10 % населения (русских — 2%, поляков — 5%, грузин — 26%).

Социологи института стратегических исследований выявили региональные коэффициенты ксенофобии. Наибольшая нетолерантность по отношению к евреям зафиксирована на Волыни, в центральных областях, на Слобожанщине, в Галиции, Донбассе. На Буковине среди сельского населения неприятие евреев выше — оно и понятно: там евреев почти не знают.

Доктора наук Е. Головаха и Н. Панина (Институт социологии) провели исследование с целью определить отношение населения Украины к деятельности национальных, и еврейских в частности, школ, храмов (синагог), прессы...

Вот результаты опроса.

Евреи должны иметь Эту позицию одобряют	Руководители структур власти	Граждане
Свои синагоги	91,2%	51,3%
Свои школы	89,2%	63,5%
Свою прессу	89,2%	
Своих представителей в советах	93,5%	
Свои политические партии	66%	34,1%

Отдельно выяснялось отношение к деятельности эмигрантов — бывших советских граждан в роли бизнесменов Украины. Тут результаты такие: более 50 % граждан положительно относятся к этому. В то же время против создания совместных предприятий с бывшими советскими гражданами высказалось около 16 % населения.

Еще один доктор социологии Ю. Саенко провел большой опрос населения Украины более 100 групп вопросов, выясняя особенности восприятия

истории, современности, экономических и политических тенденций представителями разных этносов Украины.

По его данным, евреи существенно отличаются от других граждан Украины в ответах на один вопрос: собираетесь ли жить в Украине? Среди евреев таких 41%, (граждане Украины в целом — 80%). В восприятии всего другого — политических процессов, экономических перспектив, удовлетворенности жизнью отличия минимальны. Кстати, очень интересны цифры, характеризующие удовлетворенность жизнью (первые цифры — среди евреев, цифры в скобках — население Украины в целом):

удовлетворены своим местом и ролью в обществе — 77(74), отношениями с людьми — 72(69), отношением в семье — 69(67), профессией — 68(60), психологическим самочувствием — 58(58), работой — 55(55), материальным положением — 44(43), жизнью в целом — 56(54).

Однако и здесь вопросов больше, чем ответов: необходимы не разовые, а мониторинговые исследования. Необходимы разнообразные социологические исследования, над программами которых уже ведется работа.

Мы располагаем также исследованиями демографов (москвича М.Купецкого и сегодня уже израильтянина М.Тольца). По их данным, еврейское население уменьшилось на треть за последние 5 лет.

И еще несколько показателей, которые нельзя воспринимать без горечи: на каждого родившегося еврея — шесть смертей, если среди населения Украины удельный вес людей старше 50 лет составляет 25 %, то среди евреев — 50 %.

Недавно мы завершили и наше локальное демографическое исследование — демографические характеристики семей, готовящихся к эмиграции (репатриации).

Политологические исследования. Они ведутся постоянно. Мы ведем архив политологических данных: характеристики партий движений, общественных лидеров, основных политических процессов, проводим экспертные опросы — один из них был проведен недавно совместно с центром «Демократические инициативы» — «Украина сегодня». Лучшие украинские социологи, политологи характеризовали причины сегодняшних проблем Украины и ближайшие перспективы развития.

Мы внимательно следим за декларациями и действиями крайних партий в политическом спектре Украины, особенно тех, которые выступают с ксенофобскими, антисемитскими заявлениями.

Мы сотрудничаем со структурами Верховного Совета, Министерством по делам национальностей, миграции и религиозных культов, Министерством иностранных дел в анализе ситуации, экспертной оценке законодательства, разработке законодательства для регулирования национальных отношений. Мы принимали участие в обсуждении законов о национальных меньшинствах, о свободе передвижения, некоторых других.

По данным вопросам мы сотрудничаем с Украинско-американским правозащитным бюро, сопредседателями которого являются известные правозащитники З.Антонюк и С.Глузман.

Предметом наших студий является антисемитизм в Украине, у нас есть исследования антисемитизма советского времени (С.Авербух). Мы внимательно отслеживаем новейшие тенденции антисемитизма в Украине.

Если вкратце охарактеризовать проблему, то она выглядит следующим образом:

период практически полного отсутствия антисемитизма, характерный для момента провозглашения независимости Украины, уже позади;

на место советского государственного антисемитизма приходит антисемитизм правых партий и движений;

до десятка украинских газет регулярно публикуют антисемитские материалы, некоторые из них откровенно фашистские, некоторые — более вегетарианские (в смысле нелюдоедские);

формы политического антисемитизма традиционные: фальсификация истории, политические ярлыки, требования этнократичного государства.

Большая часть публикаций — в малотиражных правых газетах, издающихся в Киеве и Львове. Особую тревогу вызывает регулярная антисемитская пропаганда газеты «За вільну Україну» — до 10 материалов ежемесячно.

Другие формы антисемитизма: сгоревшая синагога в Кировограде, некоторые другие акции вандализма.

Противостояние антисемитизму: совершенствование государственного законодательства и судебной системы, акции гражданского общества. Но это уже за рамками иудаики.

Следующие области исследований — это литературоведение, искусствоведение. К сожалению, здесь очень бедно:

работы Кравцова, Ходорковського, Кальницького, Лившица по описанию синагог и кладбищ Украины; работы О.Петровой о еврейской теме в творчестве художников Украины; работы Т.Романовской о произведениях прикладного (культового) искусства из золота и серебра; статья Ш.Гарцман о еврейском искусстве в музеях Украины; статья М.Тупайло о Х.Н.Бялик; считанные статьи о еврейских писателях — часто фрагментарные, случайные, полупрофессиональные.

А ведь в Украине жили и творили основоположники и светочи новой еврейской литературы: Шолом-Алейхем, Менделе Мойхер — Сфорим, Хаим Нахман Бялик, Шолом Аш, Шаул Черняховский, Бирбаум, Горовиц и другие. В советское время — Фефер, Квитко, Фельдман, Маркиш, Гофтейн, Бергельсон...

Следует упомянуть еще области, в которых исследований на еврейскую тему почти нет. Это — фольклористика, этнография, история и практика иудаизма, история еврейского кино и театра.

В завершение доклада следует попытаться сформулировать основные проблемы развития иудаики в Украине на основе того небольшого опыта, который мы накопили за последние несколько лет.

1) Нам катастрофически не хватает исследователей, которые могут профессионально работать в различных областях иудаики: практически наперечет люди, читающие на идиш и иврите.

2) Нам угрожает опасность дилетантизма и профанации науки, ибо отсутствует должная научная школа, которая могла бы взять на себя ответственность за профессионализм научных исследований. Между учеными, которых расстреляли в 30 годы, и нами — 60 лет. Практически не осталось никого, кто сохранил и мог бы передать традиции.

3) Мы должны заведомо исходить из того, что лучшие наши исследователи по мере приобретения опыта работы и известности будут почти неизбежно уезжать в те страны, где условия работы лучше, где есть серьезные научные школы, где не уничтожили учителей и иудаику.

4) Из-за нашей слабости считанные исследователи, делающие первые, часто нерешительные шаги в науке, часто отступают перед истиной. Мы не сможем сказать, как Адам Михник: «Я побоюсь опубликовать? Я ничего не боюсь! В сегодняшней Польше я публиковал материалы о том, как поляки расстреливали восставших узников Варшавского гетто...»

Мы прекрасно представляем, насколько сложны проблемы. Тем не менее, мы будем продолжать начатое и уверены в результатах нашей работы. У нас есть шанс подняться на ноги, выжить, как у той лягушки, которая барахтаясь в молоке, чтобы не утонуть, взбила масло.

Мы продолжаем наши работы во всех областях исследований, которые я называл. Мы будем инспирировать работу ученых, в первую очередь в следующих направлениях:

1) работа над фондами наших библиотек. Только по библиотеке НАН им.Вернадского — это: описание архивов Гаркави и Ан-ского; расшифровка записей фольклора и музыкальных валиков, сохранившихся остатков кабинета еврейской культуры НАН Украины; обработка текстов пинкасин;

2) изучение еврейского диссидентского движения и всех видов истории алии;

3) изучение судеб евреев в XX веке на основе методологии французского социолога Д.Берто и американского демографа С.Максудова;

4) изучение ивритских философских текстов, прежде всего текстов, находящихся в фонде Национальной Киево-Могилянской Академии;

5) выявление имен людей, помогавшим евреям выжить во время второй мировой войны;

6) изучение неизвестных страниц литературы на иврите и идиш, написанных в Украине в XIX-XX веках;

7) изучение репрессий против еврейской культуры и ее деятелей, против иудаизма и еврейских организаций со стороны советского тоталитаризма.

Этот список очень легко продолжать, и мы открыты всем предложениям. Основными формами работы, как они нам видятся сегодня, будут работы по грантам, выдаваемым исследователям.

Одна из важнейших задач при этом — необходимость создания научного экспертного совета Ассоциации, способного обеспечить серьезное научное руководство работами.

Еще одна тема — наше сотрудничество с научными организациями Украины, СНГ, Израиля, США, других стран.

У нас уже есть совместные проекты с Иерусалимским и Тель-Авивским университетами (Израиль), мы ведем переговоры о сотрудничестве с институтом JVO (США). Надеюсь, что полноценное, крупномасштабное сотрудничество у нас впереди. Основа его — наши богатства, которые нам самим не освоить. А богатства такие, что они по праву должны принадлежать не только нам, но и всему еврейскому миру. А в некоторых случаях — это богатства всего человечества, мировой цивилизации.

Борис Хандрос

Киев

ПОДОЛЬСКОЕ МЕСТЕЧКО

1. Мои Озаринцы (Могилев-Подольского района Винницкой области), 1480-й год рождения, год смерти — 60-е годы XX века.

2. Своеобразие местечек Подолья: местечко как неотъемлемая часть села, его торговый и ремесленный центр; село и местечко как две половины одного целого. Взаимовлияние, взаимообогащение. Они сказывались во всем — в языке, в песне.

3. Местечко до и после революции. Выход из гетто в мир. Расцвет культуры, образования (идиш), открытие советских национальных школ, клубов, читален в 20–30-е годы. Начальная евтрудшкола моего отца и его воспитанников и параллельно с этим — варварское разрушение старого уклада (закрытие синагог, хедеров и т.д.).

4. Начало конца (после НЕПа). Удар по экономике местечка, по традиционным связям с селом: раскулачивание, насильственная коллективизация началась с местечка, свертывание национальной культуры. Закрывшие почти всех еврейских школ в канун войны (школа отца — Хандроса Н.Б. — последняя еврейская школа в Украине).

5. Местечко и Катастрофа. Полностью погибшие местечки на территориях, оккупированных немцами (Ярышев). Трагическая судьба местечек «Транснистрии». Гетто, лагеря, кровавые субботы в июле 41-го и 17 марта 44-го в моих Озаринцах.

6. Агония местечка в послевоенные годы.

7. Местечко и мир. Рассеяние по разным странам моих землячков-озаринчан (Израиль, США, Канада, ФРГ, Австралия). Разные судьбы. Местечковые корни, землячества. Проблема разорванных семей.

8. Подольское (восточно-европейское) местечко как часть истории мирового еврейства. Не будь местечка, процессы ассимиляции проходили бы намного быстрее, разрушительнее.

9. Как сохранить память о местечке? Необходимость воссоздания в музее народной архитектуры (Киев) местечка Подолья.

10. Создать Международный фонд «Местечко». Цель фонда: сохранение памяти о Местечке, которое на наших глазах исчезло.

Виктория Хитерер

Киев

УЧЕБНЫЕ ПРОГРАММЫ ЕВРЕЙСКИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ И УКРАИНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ

Содержание и объем учебной программы любого учебного заведения обусловлены целями и задачами воспитания и образования, стоящими перед ними. Поэтому необходимо рассматривать учебные программы еврейских учебных заведений, существовавших в Российской империи и Украинской Народной Республике (УНР) в непосредственной связи с характером этих учебных заведений.

В еврейском обществе на протяжении веков сложилась традиционная система еврейского образования, включавшая хедеры или Талмуд-Торы (для детей бедных евреев, которые не могли платить за обучение, и детей-сирот), иешивы, бейт-мидраши (общинные читальные залы).

Традиционное еврейское образование было полностью религиозным, изучение Торы считалось обязанностью всех евреев, что и определяло содержание обучения.

«Существовали различные уровни хедеров, определяемые не возрастом учеников и не какими-то абстрактными критериями, а в основном уровнем изучаемых текстов»¹. Решение об уровне хедера принимал сам меламед, исходя из оценки собственных способностей и потребностей еврейского общества. Такого понятия, как «учебная программа», в то время для еврейских учебных заведений еще не существовало.

В хедере первого уровня дети обучались технике чтения, причем в качестве учебника использовался молитвенник. Обучение происходило на арамейском языке и иврите².

В хедере второго уровня изучалась Тора. Толкование Торы осуществлялось с помощью идиш.

Таково же было содержание обучения и в Талмуд-Торах, различие существовало лишь в качестве обучения, контроль за качеством которого осуществлялся лишь родителями учащихся. При низком уровне знаний, даваемых меламедом, родители могли забрать у него ребенка и отдать

другому меламеду. Между меламедами существовала жесткая конкуренция, что заставляло их добросовестно относиться к своей работе.

В Талмуд-Горах, учебных заведениях для бедных еврейских детей и детей-сирот, обучение было бесплатным. Эти учебные заведения содержались на средства еврейского общества, поэтому прямой зависимости оплаты труда меламеда от даваемого им уровня знаний не существовало, и качество обучения было ниже.

В талмудических хедерах и иешивах учащиеся изучали Талмуд. Но лишь меньшинство наиболее способных учащихся продолжало после окончания хедера занятия в иешиве, большинство же приобретало какую-нибудь профессию и шло работать.

Существовал еще один вид еврейских учебных заведений для приверженцев самообразования — бейт-мидраши, или общинные читальные залы. Учащиеся бейт-мидраша самостоятельно изучали Талмуд. Официальных занятий и экзаменов в бейт-мидрашах не было.

Такая традиционная система еврейского образования просуществовала в Российской империи до 1844 г., когда царское правительство решило положить конец бесконтрольному существованию еврейских учебных заведений. Преобразование системы еврейского образования, по мнению министра народного просвещения графа Уварова, должно было привести к преобразованию всего еврейского общества. «Для высших правящих кругов невежество и фанатизм евреев были фактами вполне доказанными, и официальная школа должна была иметь своей главной задачей борьбу с этими двумя явлениями»³.

Целью проводимой Министерством народного просвещения реформы еврейского образования было сведение на нет религиозного момента еврейского образования, устранение тлетворного, по его мнению, влияния Талмуда на еврейское общество, сближение евреев с христианским населением, а в конечном итоге — подготовка евреев к крещению.

В ноябре 1844 г. последовал царский указ об устройстве казенных еврейских училищ и подчинении их, так же как и меламедов и держателей хедеров, надзору Министерства народного просвещения⁴.

На основании этого указа были учреждены казенные еврейские училища двух видов: первоначальные, или первого разряда, соответствующие по программе изучения общих предметов приходским, и второстепенные, или второго разряда, соответствовавшие уездным училищам. Для подготовки же учителей еврейского закона и раввинов в городах Вильно и Житомире были открыты раввинские училища, объем изучения общих предметов в которых соответствовал гимназии.

В еврейских училищах первого разряда преподавались: Закон Божий, чтение и письмо на русском языке и иврите, немецкий язык, четыре первых правила арифметики и чистописание. Обучение продолжалось 2 года⁵.

Из шестнадцати уроков в неделю, в каждом из 2-х классов казенного еврейского училища первого разряда, 7 уроков были отведены для изуче-

ния Закона Божьего, 2 урока для еврейского языка, 4 урока для русского языка, 2 урока для арифметики и 1 урок — немецкого языка. Каждый урок продолжался 1,5 часа. Таким образом, из 24 учебных часов в неделю на еврейские предметы отводилось 13,5 часов (6).

В училищах второго разряда преподавались те же предметы, но более углубленно, а также — всеобщая и русская история, география, черчение и рисование⁷.

Понятие о Законе Божьем расчленилось в казенных еврейских училищах на несколько отдельных предметов: Молитвенник, Библия, Мишна, Хайе-Адам, Шулхан-Арух, Маймонид и нравственность.

Преподавание немецкого языка обыкновенно заменялось разговорным жаргоном, остальные общеобразовательные предметы преподавались в объеме приходских и уездных училищ (8).

До 1852–1853 учебного года по еврейским предметам не было определенных программ. Каждое училище обязано было выработать и представить свою программу преподавания еврейских предметов. В конце декабря 1852 г. Министерство народного просвещения утвердило общую программу преподавания еврейских предметов, которая стала обязательной с 1853/1854 учебного года⁹. В соответствии с этой программой еврейские предметы должны были преподаваться по учебникам, изданным Министерством народного просвещения. Эти учебники рассылались Министерством в Губернские и Уездные еврейские училищные комиссии, которые в свою очередь передавали их в казенные еврейские училища и заставляли меламедов приобретать эти учебники при выдаче им свидетельства. Книги эти, по отзыву попечителя Киевского учебного округа Н.И.Пирогова, были совершенно непригодны для изучения еврейских предметов, как из-за своей дороговизны, так и «по крайней недостаточности (их содержания), признаваемой всеми образованными евреями»¹⁰.

Связанные с талмудическим учением предметы проходились в казенных еврейских училищах лишь для вида. Преимущественное внимание было уделено в них преподаванию общеобразовательных предметов. Во главе этих училищ стояли смотрители-христиане. Все это предопределило отношение еврейского общества к этим училищам, как к заведениям еретическим. Как правило, в казенных еврейских училищах учились только дети беднейших родителей. Аналогичное отношение в еврейском обществе было и к раввинским училищам. Курс раввинских училищ разделялся на общий — для всех воспитанников и специальный: педагогический — для учителей и раввинский — для будущих казенных раввинов. В раввинских училищах преподавались следующие общеобразовательные предметы: русская словесность и логика, латинский, немецкий и французский языки, математика, география и статистика, история всеобщая и русская, физика, чистописание, черчение и рисование¹¹. По окончании этого общеобразовательного курса происходила специализация воспитанников.

Педагогический курс продолжался один год. Воспитанники педагогического отделения практиковались в проведении уроков у своих же товарищей под наблюдением преподавателей. Специальный раввинский курс продолжался два года. Воспитанники этого курса обучались еврейским предметам¹².

Как видно из вышесказанного, основное внимание в раввинских училищах, так же, как и в казенных еврейских училищах, уделялось изучению общеобразовательных предметов.

По указу 1844 г. все меламеды и содержатели хедеров, желающие продолжать свою деятельность, должны были получить свидетельства на право обучения еврейских детей. Для получения таких свидетельств, которые надо было возобновлять ежегодно, меламеды должны были сдать экзамены в еврейских училищных комиссиях по еврейским предметам, русскому и немецкому языкам, что представляло для них большую сложность¹³.

Министерством народного просвещения также была разработана программа преподавания для первостепенных и второстепенных хедеров, в которых вводилось обязательное изучение русского и немецкого языков. Обучение проводилось по учебным пособиям, изданным Министерством народного просвещения. Контроль за соблюдением учебной программы в хедерах возлагался на смотрителей казенных еврейских училищ.

«Подобная регламентация и вмешательство во внутреннюю жизнь хедеров не привели к цели, которую поставило Министерство народного просвещения. Хедер ни на шаг не приблизился к общей школе. Контроль за предметами преподавания превратился в фикцию и в источник дохода для контролирующих»¹⁴.

Большинство меламедов и содержателей хедеров перешли на нелегальное положение, откупаясь от местных властей.

Непопулярность казенных еврейских училищ среди еврейского населения, безуспешная конкуренция их с хедерами, а также новые веяния времени побудили Министерство народного просвещения пойти на новую реформу еврейского образования. По «Положению о еврейских начальных училищах 1873 года» большинство казенных еврейских училищ были преобразованы в начальные еврейские училища¹⁵. Преподавание еврейских предметов в начальных еврейских училищах было отодвинуто на задний план. В подготовительном классе они составляли около 1/3 всего числа уроков в неделю (10 из 28), а в основных — одну четверть (8 из 32). Предметы эти проходились в послеобеденные часы и, в сущности, были для учеников необязательными: желающие изучать их дома освобождались от изучения их в училище¹⁶. Неудовлетворительные отметки по еврейским предметам не считались препятствием для перевода учащихся в следующие классы¹⁷. Преподавание всех предметов в начальных еврейских училищах происходило на русском языке.

По «Положению» 1873 г. Житомирское и Виленское раввинские училища были преобразованы в еврейские учительские институты. Директорами этих институтов и преподавателями общеобразовательных предметов назначались христиане, а инспекторами и преподавателями еврейских предметов — евреи¹⁸.

Студентами этих институтов могли быть евреи не моложе 16 лет, окончившие начальные еврейские училища. Курс обучения в институтах продолжался 4 года. По своему объему программа еврейских учительских институтов более или менее соответствовала программе общих и средних учебных заведений, но не включала изучение иностранных языков, вместо которых изучались педагогика, дидактика и еврейские предметы¹⁹.

Подводя итоги реформ царского правительства в области еврейского образования, следует отметить, что все преобразования в этой области зависели от общей политики правительства по отношению к еврейскому населению и преследовали цель ассимиляции евреев. Этими принципами руководствовалось Министерство народного просвещения при разработке и составлении учебных программ для еврейских учебных заведений разного типа. Но правительственные реформы в области еврейского образования не достигли своей цели, т.к. казенные и начальные еврейские училища не пользовались популярностью в еврейском обществе и в них учились дети только самых обездоленных социальных слоев. Большинство же еврейских детей после всех правительственных реформ в области еврейского образования по-прежнему обучались в хедерах или поступали в общеобразовательные учебные заведения, избегая казенных и начальных еврейских училищ. Попытка Министерства народного просвещения реформировать хедер также не удалась и привела лишь к переходу большинства держателей хедеров и меламедов на нелегальное положение.

За короткий период существования Украинской Народной Республики (ноябрь 1917–1920 гг.) произошли большие изменения в области еврейского образования на Украине.

Предпосылкой для этих изменений послужило провозглашение УНР еврейской национально-персональной автономии. Еврейскому населению Украины была предоставлена полная свобода действий в области образования и культуры.

Более того, правительство Украинской Народной Республики было очень заинтересовано в развитии еврейского образования, так как еврейское население Украины было значительно русифицировано, и, по мнению правящих кругов УНР, являлось носителем русификаторских тенденций на Украине. Чтобы искоренить влияние русской культуры на еврейское население Украины, Народное министерство по делам образования УНР издало в 1918 г. циркуляр о переводе всех еврейских начальных училищ на еврейский язык обучения. Согласно этому циркуляру, преподавание всех предметов в еврейских учебных заведениях должно

было производиться на еврейском языке²⁰. В связи с этим Комиссариат по делам Киевского учебного округа дал следующие руководящие указания директорам высших начальных еврейских училищ:

«1. В первом классе обучение на еврейском языке должно начаться со следующего (1918–1919) учебного года.

2. В остальных классах переход к обучению на еврейском языке должен проводиться постепенно, считаясь с педагогическими возможностями и целесообразностью.

3. В каждом классе должно быть отведено 10–12 недельных часов для еврейского, древнееврейского языков и еврейской истории, распределяя их, например, таким образом: 4–5 часов для еврейского языка (идиш), 4–5 часов для древнееврейского языка (иврита) и 2 часа для еврейской истории»²¹.

Как видно из этого распоряжения, первостепенное внимание в высших начальных еврейских училищах УНР, в отличие от начальных еврейских училищ Российской империи, уделялось преподаванию еврейских предметов.

В этот же период в УНР развернуло свою деятельность еврейское общество «Культур-Лига», целью которого было развитие и распространение еврейской светской культуры. Центральный комитет этого общества находился в Киеве²¹. Общество «Культур-Лига» создало еврейские учебные заведения нового типа, аналогов которых не существовало в Российской империи: светские еврейские школы (в том числе школы для взрослых) и Еврейский Народный университет в г.Киеве.

Только в Киеве «Культур-Лигой» было создано пять еврейских школ: три для взрослых и две для детей²³. В одной из этих еврейских школ для взрослых, находившейся на улице Ярославской, 40, преподавал еврейский и русский языки ставший впоследствии известным еврейский поэт Давид Гофштейн²⁴. Кроме еврейского и русского языков, в еврейских школах, созданных «Культур-Лигой», преподавались также другие общеобразовательные предметы и еврейская история.

Киевский Еврейский Народный университет был учрежден «Культур-Лигой» в мае 1918 г. (во время правления гетмана Скоропадского)²⁵. Целью университета было «широкое распространение научных знаний среди тех элементов еврейского населения, которые либо вовсе не получили систематического образования, либо желали пополнить полученное образование, привести его в научную систему...»²⁶. Занятия в университете проходили в трех группах: естественно-математической, гуманитарной и группе еврейских знаний. Курс обучения в каждой из групп был рассчитан на 2 года. В естественно-математической и гуманитарной группах еврейские дисциплины не изучались. В группе еврейских знаний студенты изучали такие предметы: еврейская литература, еврейская филология, древнееврейский язык и литература, Библия и библейская критика, еврей-

ская история, история еврейского национального самоуправления, история еврейской культуры²⁷.

По объему изучения общеобразовательных предметов Киевский Еврейский Народный университет более соответствовал средним учебным заведениям, чем высшим. В уставе университета было сказано: «Еврейский Народный университет в Киеве устраивает, в зависимости от средств, систематические и эпизодические курсы по всем отраслям научного знания с объемом преподавания как превышающим курс средних учебных заведений, так и равный ему, распределяя эти курсы по трем группам...»²⁸.

Киевский Еврейский Народный университет и еврейские школы, организованные обществом «Культурная Лига» просуществовали недолго и были ликвидированы в начале 1920-х годов.

Трудно сравнивать еврейские учебные заведения Российской империи и Украинской народной республики и их учебные программы, так как эти учебные заведения существовали в различное время и в разных социальных условиях. И все же хочется подчеркнуть, что с ликвидацией жесткой регламентации еврейского образования, существовавшей в Российской империи, и с представлением УНР еврейскому населению национально-персональной (т.е. культурно-национальной) автономии появилось много видов еврейских учебных заведений, программы преподавания в которых стали более разнообразными. В уже существовавших учебных заведениях больше внимания уделялось преподаванию еврейских предметов, языком обучения стал еврейский.

1. ШТАМПФЕР Ш. Хедерное образование, знание Торы и поддержание социального расхождения в традиционном еврейском обществе восточно-европейской диаспоры. (Еврейская школа — 1993 — N1 — С. 57.
2. Там же.
3. МАРЕК П.С. Очерки по истории просвещения евреев в России (Два воспитания) — М., 1909 — С. 88.
4. ПИЛЕЦКИЙ — УРБАНОВИЧ Д. Историческое обозрение еврейских училищ в России. (Воспитание — 1862 — N12 — С.415-416.
5. Там же.
6. МАРЕК П.С. Очерки по истории просвещения евреев в России (Два воспитания) — М., 1909 — С.103-104.
7. ПИЛЕЦКИЙ — УРБАНОВИЧ Д. Историческое обозрение еврейских училищ в России — Воспитание — 1862 — N12 — С.415-416.
8. МАРЕК П.С. Очерки по истории просвещения евреев в России (Два воспитания) — М., 1909 — С.109.
9. Там же.
10. Центральный Государственный Исторический архив Украины (ЦГАИ Украины), фонд 707, опись 87, дело 4434, лл. 1-2. Выписки из отчета о состоянии Киевского учебного округа, за 1861 г., составленного попечителем этого округа Н.И.Пироговым.
11. ПИЛЕЦКИЙ — УРБАНОВИЧ Д. Историческое обозрение ... С.416-418.

12. Там же.
13. МАРЕК П.С. Очерки по истории просвещения евреев в России... С.122-123.
14. Там же. С. 141.
15. Там же. С. 270-271.
16. Там же. С. 272.
17. ЦГИА Украины, фонд 707, опись 296, дело 111, л. 7. Протокол заседания Совета Инспекции народных училищ Юго-Западного края, от 9.12.1892 г.
18. МАРЕК П.С. Очерки по истории просвещения... — С. 272-273.
19. Там же.
20. ЦГИА Украины, фонд 707, опись 311, дело 2, лист 195. Циркуляр еврейской высшей начальной школе, 1918 г.
21. Там же.
22. Государственный архив г. Киева, фонд 163, опись 21, дело 1425, лист 2. Устав Общества «Культурная Лига».
23. Там же, листы 3-7. Сведения о еврейских школах г. Киева, организованных Обществом «Культур-Лига».
24. Там же, лист 7.
25. Там же, фонд 163, опись 52, дело 868, лист 4. Письмо и.о. председателя Центрального Комитета Общества «Культур-Лига» Д.Бергельсона в Киевскую городскую управу, от 21.07. 1918 г.
26. Там же, листы 11-15. Устав Еврейского Народного университета в г. Киеве.
27. Там же, лист 7. Общая схема учебных планов Еврейского Народного университета в Киеве.
28. Там же, листы 11-12.

Юрий Ходорковский

Киев

ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЛЕДІЄ СЕЛ І МЕСТЕЧЕК СЕВЕРНОЇ БУКОВИНИ

Название «Буковина» впервые встречается в грамоте 1392 г. Оно связано с богатой буковыми лесами территорией, которая состоит из большей части современной Черновицкой области (Северная Буковина) и румынской области Сучава (Южная Буковина). На протяжении XII — XIII веков этот край принадлежал галицким князьям, которые охотно пользовались услугами селившихся на их землях еврейских купцов и финансистов. С 1359 г. Буковина включается в состав Молдавского княжества, возникшего в первой половине XIV века на восточных склонах Карпат, в долине реки Молдова.

Археологи установили, что древнейшие поселения края чаще всего располагались на берегах рек либо на террасах и склонах их долин. Если же к подобным топографическим условиям добавлялась близость сухо-

путного торгового пути, возникали предпосылки для развития городов. Это в полной мере касается двух центров региона — Хотина и Цецина.

Сформировавшийся на берегу Днестра Хотин уже в XIV веке представлял собой город с каменной крепостью, под стенами которой размещался торгово-ремесленный посад. Укрепленный Цецин возвышался на правом берегу реки Прут, в западной части современных Черновцов. Средневековые Черновцы славились своей ярмаркой, однако наибольшие ярмарки молдавского княжества проходили в Хотине, где была удобная переправа через Днестр, на торговом пути из Каменца к городам Молдовы.

Придворный секретарь трансильванского князя Лестар Дьюлафи, посетивший Черновцы в 1577 году, отмечал в своем дневнике, что хотя основное население города составляли украинцы, торговля была сосредоточена в руках представителей других национальностей, в том числе и евреев. Учитывая, что в XVI веке еврейские общины Османской империи пользовались значительным влиянием, можно предположить, что на протяжении двух веков турецкого господства (1512–1769 гг.) позиции евреев Буковины в сфере торговли и ремесел укреплялись. Впрочем, вплоть до 30-х годов XIX века приток евреев в этот регион был ограничен; ко времени его вхождения в состав Австрии (1774 г.) из 80 тысяч населения они составляли менее трех тысяч человек.

Если на землях Волыни, Галиции и Подолии евреи проживали в городах и местечках, то их буковинские единоверцы осваивали также сельские поселения — заниматься земледелием побуждала политика австрийских властей. Вот почему в селах Северной Буковины до сегодняшнего дня сохранились памятники еврейской культуры. Это, главным образом, кладбища с надгробными стеллами, датирующимися концом XVIII — началом XX веков. Особую ценность представляют самые старые образцы надгробий, отличающиеся характерной для народного искусства наивностью трактовки традиционных изобразительных мотивов, наряду с тонким художественным чутьем, проявившемся в композиционном соотношении целого, основных частей (эпитафия, верхний декоративно-символический сюжет, обрамление) и отдельных резных деталей.

Сохранились здесь и традиционные образцы еврейского жилища. Подобно аналогичным постройкам Волыни, Галиции, западной части Подолии, в селах центральных и западных районов Северной Буковины преобладают рубленные или каркасные деревянные здания, прямоугольный план которых усложняется выступающим объемом входного узла. Соответствующее усложнение получает и форма скатной крыши, а отделанная резными досками выступающая часть воспринимается как архитектурный акцент.

Говоря о селах, расположившихся невдалеке от Вижницы — столицы Буковинской Гуцульщины, нельзя не упомянуть еврейские кладбища Банилова и Черногузов. На последнем хоронили евреев из многих ближайших сел и местечек; здесь же покоится прах представителей династии

вижницьких цаддиків, основанної Менахемом Менделем бен Хаимом Хагером. В последние годы кладбище является местом паломничества хасидов из разных стран мира.

Согласно летописным сведениям, Вижница, живописно размещившаяся у подножья Буковинских Карпат, возникла в конце XV века. К 80-м годам XVIII века она становится значительным центром торговли, чему в немалой степени способствовала деловая активность местных евреев. Во второй половине XIX века — это уже типичное еврейское местечко: на 1890 г. община насчитывает 4247 человек при общем количестве населения — 4730. Вышеописанному типу жилого дома здесь постепенно приходят на смену здания, несущие черты городской культуры. Но хотя в архитектуре вытянувшихся вдоль улиц парадных фасадов и появляются характерные для второй половины XIX века ренессансные мотивы, застройка сохраняет местечковый колорит. С одной стороны, наблюдается присущая городу высокая плотность застройки, формирующей замкнутые пространства улиц и площадей, а с другой — уютный камерный масштаб соотношений объемов и пространств, как следствие небольшой этажности, мелкого членения территории планировочными элементами. Последнее к тому же способствует адаптации застройки к особенностям рельефа, ее органичному слиянию с живописным ландшафтом.

Примечательная черта еврейского местечкового жилища — наличие подвалов (большинство зданий центральной части Вижницы совмещали функции жилья, торговли и обслуживания). Застроенная такими домами вытянутая главная площадь городка у ее слияния с улицей Украинской образует глубокий курдонер, пространство которого замыкается главным фасадом синагоги — одним из наиболее монументальных сооружений в ансамбле площади. В процессе приспособления к функции городского Дома культуры оно, разумеется, утратило многие элементы первоначального облика, но характерная скатная крыша с заломом является знаком, указывающим на прежнее назначение постройки. Для новых функций приспособлены сегодня еще одно сохранившееся здание синагоги (ул. Комсомольская, 3), двор вижницьких цаддиків, дворцового типа усадьба еврея-лесопромышленника. В конце 1960 годов, к сожалению, снесено еврейское кладбище Вижницы, находившееся в районе современного стадиона (такая же участь, кстати, постигла аналогичный объект расположенного невдалеке от районного центра местечка Берегомет).

На половине пути из Вижницы в Черновцы расположен поселок Вашковцы, бывший когда-то главным городом уезда. Здесь сохранился небольшой, но очень колоритный фрагмент местечковой застройки. Его составляют тесно прижавшиеся друг к другу узкие фасады двухэтажных домов, ритм которых формирует выразительный отрезок застройки площади. В уровне первых этажей находятся лавки и мастерские, а для жилья используется мансардный этаж. Экономическое развитие Вашков-

цев приходится на рубеж XIX–XX веков. В этот период резко увеличивается еврейское население местечка, тесно связанное с черновицкой общиной, открыто примкнувшей к реформаторским тенденциям мендельсоновской школы. Поэтому на местном кладбище уже не встретишь сочной пластики резного декора, композиционного разнообразия надгробий. Борьба, которая шла в еврейских общинах Северной Буковины между хасидами и просветителями, ярко отразилась в различии подходов к художественно-композиционному решению надгробных памятников.

Тем не менее, влиятельная хасидская община долгие годы существовала и развивалась в непосредственной близости от столицы Северной Буковины. Конечно же, речь идет о Садгорезапутском предместье Черновцов. Подобно Вижнице, Садгора конца XVIII века представляла собой местечко, еврейская община которого специализировалась в области ремесел и торговли. Как свидетельствуют исторические документы, в отдельные годы на местной ярмарке продавали до 20 тыс. голов скота. По численности еврейского населения Садгора к концу XIX столетия (7000 человек) уступала лишь Черновцам и Вижнице. Среди хасидов края огромным влиянием пользовалась семья рабби Израиля, переселившегося в Садгору из Ружина.

Живописно покрывая склон холма, застройка Садгоры располагается террасами, причем на нижней — у въезда в поселок со стороны Черновцов — находится здание синагоги, сразу же привлекающее внимание своей своеобразной архитектурой. Парадный фасад сооружения, построенного на рубеже XIX–XX веков, подчеркнуто симметричен и состоит из центрального ризалита, скрывающего за собой покрытый четырехскатной крышей основной объем здания, примыкающих к нему одноэтажных флигелей и размещенных по краям двухэтажных граненых башен. Центральная часть фасада представляет собой близкую к квадрату монументальную стену, прорезанную тремя высокими арочными проемами и увенчанную пластичным карнизом, в мелких деталях которого повторен мотив арки. Над карнизом возвышаются четыре прямоугольных столба, украшенных в верхней части зубцами. Эти элементы, безусловно, обогащают силуэт постройки, напоминая своим композиционным строем синагогу в Черткове Тернопольской области. Однако по сравнению с ней рассматриваемое произведение отличается мастерским использованием выразительных возможностей кирпичной кладки и керамического декора.

Невдалеке от упомянутого объекта расположена еще одна синагога (ул. Александри, 8). Вероятно, это одно из самых ранних сооружений такого типа на территории Северной Буковины: специалисты датируют его рубежом XVIII–XIX веков. Характеризуя данное произведение, отметим черты, присущие большинству синагог Украины указанного периода: под влиянием композиционных идей барокко и классицизма синагоги из сложных разновысоких структур превращаются в компактные объемы,

завершенные пластичной четырехскатной крышей. Залом придает ей двухъярусную форму, благодаря чему здание легко распознается в окружающей его застройке. В настоящее время помещения этой синагоги используются для нужд промышленного предприятия.

На более высокой террасе находятся культовые здания других этноконфессиональных общин Садгоры, что, кстати, характерно для многих местечек Украины. Спускаясь отсюда по направлению к старой синагоге, нельзя не обратить внимание на типичную для еврейских кварталов застройку, совмещающую функции жилья и торговли. Если же, напротив, подняться на верхнюю террасу холма, то в глубине застройки улицы Яна Налепки неожиданно раскроется еврейское кладбище. Оно имеет форму прямоугольника размерами 200 на 100 метров, заполненного длинными рядами надгробных стелл. Вблизи у входа захоронены члены семьи местных цадиков, о чем свидетельствует табличка, укрепленная на бетонном саркофаге.

В основе композиции большинства надгробий — традиционное выделение эпитафий (низ), декоративно-символического сюжета (верх) и обрамления. Традиционная структура, однако, не помешала местным мастерам создать особый вариант надгробного памятника. Во-первых, плиты прямоугольных очертаний отличаются здесь стройностью пропорций (в некоторых образцах соотношение ширины к высоте равняется 1:4). Во-вторых, резной декор лицевой стороны стелл производит впечатление целостной орнаментальной композиции, в которой структурные элементы (рамка, горизонтальные и вертикальные членения) полностью растворяются в прихотливом переплетении криволинейных форм. Анализируя один из примеров, видим, что элементы обрамления лишь внизу стеллы фиксируют ее края, плавно переходя затем в сложных очертаний рамку эпитафии. Еще сложнее по рисунку обрамление, охватывающее изображение двуглавого орла, находящееся в центре верхней части мацейвы. По краям от него неожиданно возникают изображения ветвей, прерывающие едва намеченные линии окаймления плиты и подчеркивающие их второстепенную роль. Кроме того, масштаб элементов декора размельчен ровно настолько, чтобы соответствовать масштабу надписей. Львы, диковинные птицы, растительные мотивы сливаются вместе с буквами эпитафии в едином рисунке, сплошь покрывающем поверхность надгробной стеллы.

Внимательное изучение творчества ремесленников Северной Буковины, изготовлявших надгробия и украшавших их резьбой, позволяет обнаружить параллели с украинским народным искусством. Указанный феномен особенно заметен на тех еврейских кладбищах, где наряду с художественной резьбой широко использовалась полихромия (Путила, Хотин).

Кроме использования цвета, надгробные памятники кладбища в Хотине отличаются небольшими размерами (старинные образцы). Значительно крупнее надгробия первой четверти XX века, причем многие из них

порывают с традиционным типом, приобретая форму обелисков. На этих участках кладбища можно встретить и надгробия из гранита.

Еще одним примером проявления особенностей местной школы изготовления мацевей может служить еврейское кладбище местечка Новоселица, расположенного на юго-восток от Черновцов. В 300 метрах от кладбища, расположившегося на северной окраине городка, находится место захоронения 800 евреев, расстрелянных во время оккупации Новоселицы. До войны здесь также преобладало еврейское население, а на центральных улицах до сегодняшнего дня сохранилось немало традиционных образцов еврейского жилища. В архитектуре этих зданий заметны особенности, не встречающиеся в западных районах Черновицкой области: главный фасад дома образует зашитый резными досками фронтон, поддерживающийся столбиками, формирующими галерею.

Данный тип дома получил наибольшее распространение в еврейских местечках Подолии и, как видим, оказал влияние на застройку селений восточного региона Северной Буковины. Отметим в заключение, что галерея на столбиках — архитектурный прием, свидетельствующий о восприимчивости еврейского населения к традициям архитектуры украинского села, откуда он, по всей видимости, и был позаимствован.

Яков Хонигсман

Львов

ТРИ ПОКОЛЕНИЯ СЕМЬИ РАППАПОРТОВ

Галицийское еврейство дало мировой культуре немало мыслителей, талмудистов, писателей и ученых во всех областях знаний. Во Львове и всей Галиции известна фамилия Раппапорт, предки которой прибыли во Львов из Германии (Раби Мешуллах Раппа га Коген Цедек) в середине XV в.

В предлагаемой статье рассказывается только о трех Раппапортах: о Хаиме бен Симхе га Коген Раппапорте, который прославился успешным разоблачением клеветников из секты франкистов, обвинивших евреев в ритуальных убийствах; о Шломо Иегуда-Лейб Раппапорте, выдающемся историке еврейского средневековья и о Леопольде Раппапорте, видном экономисте Галиции.

Хаим бен Симха га Коген Раппапорт служил в 60-х годах XVIII в. раввином при львовской общине. Известен как крупный знаток священного писания и Талмуда, автор многих респонсов, направленных против приверженцев каббалы. Именно его евреи Львова просили выступить против франкистов, пытавшихся обвинить евреев в ритуальных убийствах¹.

Кровавые наветы, т.е. ритуальные процессы по ложному обвинению иноверцев в убийствах, якобы совершенных с целью человеческого жертвоприношения в религиозных обрядах, известны издавна. В Римской

империи в ритуальных убийствах часто обвиняли ранних христиан. После того как христианство стало господствующей религией, обвинения в ритуальных убийствах стали возводить на нехристиан, главным образом, евреев.

Весьма часто возводили кровавые наветы на евреев в середине XVIII в. Реакционеры, главным образом из юдофобского духовенства, использовали тогда отошедшую от еврейства секту авантюриста самозванца Якова Франка, которая пыталась обвинить евреев-талмудистов в употреблении христианской крови. В атмосфере опасности, нависшей над еврейским населением Польши, ведущие еврейские общины обратились за помощью к наивысшей инстанции католической церкви — к Папе Римскому Бенедикту XIV.

Но, пока служащие Папского престола разбирались с жалобой, франкисты и их покровители во главе с епископом Лубенским и ксендзом Микульским готовили диспут между франкистами и раввинами об употреблении евреями христианской крови. Микульский обратился в магистрат Львова с просьбой организовать диспут как великое торжество, после которого многие евреи примут христианскую веру.

В письме к руководителю Львовского магистрата Микульский писал: «То, что происходит в нашем городе, вызовет несомненно зависть других мест, ибо не каждому городу дано такое счастье, чтобы многие его жители-евреи, которые так глубоко преданы своей вере, перестали заблуждаться и приняли крест. Это великое событие в нашем городе, и магистрат должен к этому заранее хорошо подготовиться»².

Диспут был назначен на 17 июля 1759 г. в кафедральном соборе. Рано утром возле храма собралось большое количество народа. Все хотели узнать, как закончится диспут, докажут ли евреям их вину или это лишь кровавый навет. Со стороны обвинения выступали инициаторы и организаторы диспута — крещенные франкисты Лейб Криса, Соломон Шорр, их покровитель иезуит-фанатик ксендз Микульский и другие. Со стороны евреев выступили львовский раввин Хаим бен Симха га Коген Раппапорт, бородчанский раввин Натан Мойсей и станиславский раввин Давид бен Иосиф.

Дискуссия по первым 6-ти тезисам большого интереса не вызывала. По главному тезису диспута — о ритуале и христианской крови — главным докладчиком был раввин Хаим бен Симха га Коген Раппапорт. В своей вдохновенной речи он показал, что все обвинения евреев в ритуальных убийствах с целью использования крови в религиозных целях является грубым вымыслом юдофобов и отступников не только от иудаизма, но и от христианства, что все попытки компрометировать Талмуд и его учение несостоятельны. Ссылаясь на многочисленные источники священного писания, талмудических книг и писаний христианских апостолов, Раппапорт привел слушателей к выводу, что «ни в Ветхом завете, ни в Новом завете нет никаких указаний, чтобы евреи употребляли

человеческую кровь». Напротив, в полном противоречии с этим утверждением в Библии, в данных Мойсеем Законах, в Талмуде совершенно ясно сказано, что им вообще запрещается употребление какой бы то ни было крови».

Выступление раби Хайма Раппапорта было утверждено высшими инстанциями католической церкви, Ваадам четырех земель. На этом основании в одном из документов императора Фридриха II Гогенштауфена было сказано: «С очень большой долей вероятности мы можем предположить, что те, кому запрещена кровь даже разрешенных к употреблению животных, едва ли могут жаждать человеческой крови».

Тем временем Папа Бенедикт XIV поручил кардиналу Лоренцу Гарганелли снова изучить этот вопрос и доложить ему результаты. В докладной записке кардинала обвинения евреев в ритуальных убийствах были полностью опровергнуты. На этом основании король Польши Август III снова подтвердил старинный привилей, запрещающий возводить на евреев кровавые наветы. С того времени в Польше и христианско-католическом мире они стали исключительной редкостью и продолжались лишь в Российской империи³.

Выступление раби Хайма бен Симха Раппапорта прославило его среди всего еврейства. Он продолжал работать на пользу галицийскому еврейству во Львове до кончины его в 1771 г. и был похоронен на старом Львовском кладбище, почитаемый евреями и после смерти как крупный ученый и защитник львовских и всех галицийских евреев⁴.

Выдающимся ученым, одним из первых исследователей средневековой истории и литературы еврейства был Шломо Йегуда — Лейб Раппапорт. Он был сыном бережанского, а с 1788 года львовского раввина Венямина бен Симха га Коген Раппапорта, племянником прославленного участника в диспуте о ритуале и христианской крови во Львове в 1759 г. раби Хайма га Коген Раппапорта.

Шломо Раппапорт родился во Львове 1 июля 1790 г. Начальное образование получил в доме своего отца и знаменитого дяди, который передал ему глубокие знания в области талмудической науки и священного писания. С 10 лет Шломо учился в ешивоте своего родственника раби Давида Раппапорта в Люблине. В 15 лет его женили на дочери раввина Натана Векслера, 14-летней Эстер, что не помешало ему быть призванным в армию. Шломо Раппапорт служил два года в одном из гарнизонов Галиции. Здесь один из австрийских офицеров, покоренный большими знаниями солдата Раппапорта, стал его учить французскому языку, снабжать светской литературой⁵.

В 1808 г. Раппапорт вернулся домой во Львов и стал изучать западноевропейскую литературу и языки. Тогда-то он и сблизился с известными в Галиции сторонниками немецкого просвещения: И.Эртером, С.Блохом, И.Мизесом, Я.С.Биком и другими прогрессивными еврейскими деятелями. Наибольшее влияние на него оказывал тогда Нахман Крохмал,

один из самых одаренных молодых приверженцев немецкого просвещения (гаскалы). Под влиянием Н. Крохмала Шломо Раппапорт стал с усердием изучать сочинения еврейского философа XII века Мойсея Маймонида (Рамбама). Работы Рамбама «Море невухим» (Наставник колеблющихся), «Мишне Тора» (Повторение закона) и другие произведения оказали на молодого Шломо Раппапорта огромное влияние. Эти сочинения средневекового философа стали настольными книгами Ш.Раппапорта. Он считал их основой и моделью для написания других сочинений, в частности известным ученым Иосифом бен Эфраимом знаменитого свода законоположений, регламентирующих поведение и образ жизни евреев на протяжении всей жизни, известного под названием «Шульхан Арух» (Накрытый стол) Иосифа бен Эфраима Каро (1488–1575).

Под влиянием М. Маймонида Шломо Раппапорт написал несколько статей, направленных против хасидизма и консервативного иудаизма. Однако, в отличие от своих друзей и единомышленников, он в критике хасидизма и ортодоксов был весьма сдержан, не позволял себе вмешательство во внутренние споры между различными группами еврейской общности. Более того, он с негодованием говорил о «просветителях», которые обращали свои знания на то, «чтобы писать на немецком языке доносы и пасквилы правительству». Но это не спасало его от нападков и критики хасидов и недоброжелателей из еврейских ортодоксов. Последние не раз пытались лишить его работы, делали все для того, чтобы изгнать из Львова.

Все эти трудности не могли помешать Ш.Раппапорту с увлечением заниматься историческими изысканиями. В 1814 г. он опубликовал анонимно небольшую работу, в которой дано описание Парижа и острова Эльбы, но главное внимание уделено социально-политическому положению французского еврейства⁶. В 1820 г. по инициативе Шломо Раппапорта и его друзей во Львове стал выходить журнал «Биккуре га Иттим», в котором он опубликовал ряд поэтических произведений. В этом же журнале опубликована переработанная им драма известного французского драматурга Ж. Рассина под названием «Эстер».

Следуя идее историка Л. Ранке, что «божественное реализуется через исторические личности», Раппапорт приступил к исследованию жизни и деятельности исторических деятелей еврейского средневековья. Этот труд под названием «Анше Шем» (биографии знаменитых людей) должен был представлять целую серию писателей и ученых раннего средневековья.

Работая над этими биографиями, Шломо Раппапорт изучил попутно историю евреев. «Al Debar Jehudim Chafeschim»⁷ он опубликовал в конце 20-х годов. Она сразу же привлекла внимание многих специалистов по истории Ближнего Востока и Арабских государств⁸. В переписку со Шломо Раппапортом вступили известные историки Франц Делич, И.М.Иост, автор большого труда под названием «История евреев от времен Маккавеев до наших дней» (1820–1828), Леопольд Цунц (Иом-Тов

Липман) и другие авторитеты еврейской науки. В 1837 г. работа Ш. Раппапорта о евреях Аравии и Абиссинии была переведена на немецкий язык и опубликована в немецком журнале «Ориент», что стало настоящей сенсацией в науке по средневековой истории и литературе.

В начале 30-х годов он опубликовал 6 монографий, посвященных выдающимся еврейским ученым X — XII веков, писателям и общественным деятелям еврейства стран Ближнего и Среднего Востока. Первая из них была посвящена талантливому писателю, ученому и общественному деятелю евреев Египта Саадию бен Иосифу Гаону, вторая — ученому Аравийского полуострова и Абиссинии, лексикографу XI века Натану бен Йехиэлю, автору знаменитого талмудического словаря под названием «Арух», давшего ключ ко многим непонятным разделам Талмуда. Словарь раби Натана стал важнейшим пособием для многих семинаристов, изучавших талмудическую литературу и Священное писание⁹.

Последующие работы Ш. Раппапорта посвящены одному из древнейших литургических поэтов средневековья Эллеазару бен Калиру, автору более 200 религиозных гимнов, которые исполняли на протяжении веков в молитвенных домах всей Европы. Гимны и песни этого автора использовались в церковных сочинениях на протяжении многих веков, но о самом сочинителе до появления работы Ш. Раппапорта никто не знал. Работа о нем стала сенсацией в науке.

Последующие монографии посвящены североафриканскому автору комментариев к Талмуду и Священному писанию Ниссим бен Якову, прославившемуся научными трактатами по истории евреев Марокко и Алжира, а также по истории караимских евреев; ученому-историку и комментатору Библии, вавилонскому Гаону Гаю из Багдада и астроному, литератору и комментатору Талмуда Хананию бен Хушелю из Каира¹⁰.

Все шесть монографий Ш. Раппапорта были высоко оценены многими европейскими специалистами. Их автор стал признанным историком евреев средневековья и литературы этого периода. Работы Ш. Раппапорта внесли значительный вклад в науку о евреях средневековья.

Талантливые работы Ш. Раппапорта не уменьшили число его недоброжелателей и противников из лагеря еврейских ортодоксов. Они добились того, что в 1837 г. он вынужден был уехать из Львова в Тернополь, где служил раввином. Однако и тут противники не оставили его в покое. В конце концов он вынужден был оставить Тернополь и принять предложенную ему должность надравина при еврейской общине в Праге, где продолжал работать над своими историческими трудами. Одновременно он опубликовал ряд полемических статей, направленных как против открытых реформистов, зовущих к ассимиляции, так и против фанатических ортодоксов.

В 1852 г. Ш. Раппапорт опубликовал первый том давно задуманного им энциклопедического словаря к Талмуду под названием «Эрех Милян». Специалисты многих стран высоко оценили этот новый труд Львовского

историка. Шломо Йегуда Лейб Раппапорт умер 16 октября 1867 г. в Праге, оставив большое количество неопубликованных научных произведений. Они были частично изданы его сыном в 60 — 80-х годах прошлого века и вошли в золотой фонд научных работ по истории евреев.

Арнольд Хаим Раппапорт был известным юристом, экономистом и общественным деятелем Галиции. Он был внуком знаменитого историка Шломо Йегуда Лейб Раппапорта из Львова. Родился в Тарнове 15 мая 1840 г., начальное образование получил у отца Давида и матери Каролины из дома Эйбишпитц-Раппапорт. С 10 лет он стал посещать гимназию им. святой Анны в еврейском квартале Кракова, куда семья Раппапортов переселилась после вторичного перехода этого города под австрийское господство.

Сильное ассимиляторское движение охватило тогда евреев Западной Галиции, в том числе и Кракова. Раппапорты оказались среди активных участников польского национально-освободительного движения. К этому времени Арнольд успел блестяще закончить гимназию и поступить на юридический факультет Краковского университета. После окончания университетского курса он продолжал изучать политическую экономию в Венском университете под руководством известного австрийского экономиста Лоренца фон Штейна.

Тем временем в Кракове, как и во всей Галиции, продолжалась борьба евреев за уравнивание их в правах с другими гражданами монархии. Формальная эмансипация евреев в монархии Габсбургов наступила после установления двуединой Австро-Венгерской монархии, принятия Конституции 1867 г. Она позволила евреям свободно проживать во всех городах империи, и тогда только Арнольд Раппапорт смог открыть свою адвокатскую контору в Кракове.

Большинство евреев Кракова было настроено консервативно. Многие из них были в той или иной степени связаны с ортодоксальными кругами. Семья же Раппапорта всегда отдавала предпочтение прогрессивным течениям в еврействе, и Арнольд сблизился с умеренными ассимиляторами, активно пропагандируя идеи сближения и тесного сотрудничества с польскими национально-демократическими кругами. Вскоре он оказался активным членом общества ассимиляторов «Шомер Исраэль», автором ряда публикаций газеты «Исраэлит». Однако, в отличие от многих членов «Шомер Исраэль» он не поддерживал немецких либералов, а все больше склонялся к сотрудничеству с представителями польской общественности, несмотря на их непоследовательность в вопросах еврейской эмансипации. Во второй половине 70-х годов он объявил себя «поляком еврейского вероисповедания», призывал активнее сотрудничать с польскими промышленными и финансовыми кругами в деле развития экономики края.

В 70-х годах Раппапорт опубликовал ряд экономических статей, посвященных экономическому потенциалу Галиции, призывая развивать богатства этого края путем объединения оборотного капитала буржуазии

городов с богатствами класса земледельцев. Во многих статьях, посвященных хозяйственной жизни края Раппапорт доказывал, что нельзя полагаться исключительно на иностранный капитал. Он резко и последовательно выступал против проводимой австрийской администрацией хозяйственной политики в отношении Галиции.

Раппапорт был щедрым и последовательным филантропом. Он организовал и финансировал школы и ремесленные училища для еврейских детей из бедных семей, участвовал в содержании домов для инвалидов и пожилых одиноких людей, еврейской больницы и приютов для беспомощных людей.

Широкая благотворительная деятельность, активное участие в общественной жизни города и края принесли ему большую популярность в кругах деловых людей и среди еврейского населения. Он был избран депутатом городского совета Кракова, а затем и депутатом Краевого сейма. В 1876 г. Раппапорт стал депутатом австрийского рейхсрата, членом многих комиссий по бюджету, промышленному развитию края, горному делу, железным дорогам, торговле и финансам. Он отстаивал идею форсирования экономического развития Галиции на основе инвестиции местных капиталов и строительства промышленных предприятий. По его инициативе австрийское правительство построило ряд школ и училищ для детей из бедных семей, расширило сеть железных дорог, улучшило коммунальное хозяйство.

К концу жизни Раппапорта избрали почетным членом многих общественных культурно-просветительских организаций. В 1890 г. он удостоен почетного звания Советника императора, возведен в дворянство с гербом «Порада». На протяжении многих лет он оставался консультантом и советником министра Австрийской империи Ю.Дунаевского и Наместника Галиции К.Бадени, был награжден многими австрийскими и немецкими орденами и медалями. Накопив немалое богатство, он все его завещал бедным евреям Кракова и других городов Галиции, еврейской общине.

Меценат и экономист Арнольд Раппапорт оставил значительное количество опубликованных и неопубликованных научных работ по экономике Галиции. Часть из них была опубликована в австрийских и польских периодических изданиях, но многое из его литературного наследия еще ждет своих исследователей. Он умер в 1907 г., оставив пятерых взрослых детей и внуков. Многие из них, породнившись с членами аристократических семей Австрии, Венгрии и Польши, крестились, забыв о своем происхождении. Некоторые из наследников Раппапорта остались при вере своих отцов и дедов и были истреблены в Кракове во время Катастрофы. В Вене и Будапеште живут лишь дальние родственники семьи Раппапорт, но они уже забыли о своем еврейском происхождении.

ЛИТЕРАТУРА

1. Еврейская энциклопедия. С.Петербург. 1914, т.1, К. 310-312.

2. Центр. Госуд. Исторический Архив Украины во Львове, Ф.132, оп.І.
3. ЦГИА України, Ф.701, оп.5, д.12, л.76.
4. Там же, д.128, л.5.
5. Warbachs Biografisches Lexikon, Leipzig 1882, B. 24, S.356-358; Allgemeinē Deutsche Biographeinen. Leipzzig 1888, B.27, S.283-288.
6. PORGES A. Toledot Schelomo Jeguda, Praga; Bernfeld S. Der Chacham. Leipzig 1896. S.36-58.
7. «Allegemeine Zeitung des Judentums». Berlin 1868 N-3. S.2-56.
8. Allgemeine Deutsche Biograffien... S.284.
9. «Bikkure ha Jtim», Wien, 1828 n-6, S. 3-34.
10. BERNFELD S. Der Chacham... S.46.

Марина Шигарева

Дрогобыч

ОБРАЗ ЖЕНЩИНЫ В ЕВРЕЙСКОЙ И УКРАИНСКОЙ НАРОДНОЙ ТРАДИЦИИ

Широко распространено убеждение, отражающее политические реальности феодального, гражданского, а в известной мере, и социалистического общества о несомненном превосходстве мужчины над женщиной как в общественной, так и в семейной жизни.

Это убедительно выражено в таком факте языковой картины мира: слово глава, несомненно (по формальным признакам), женского рода, однако, глава семьи по семантическому признаку соотносится с мужским родом. По-крайней мере, один факт, общий для украинской и еврейской языковых картин мира, отмеченный, кстати, Иваном Франко, — распространенность фамилий — призвищ по имени матери свидетельствует о том, что и в еврейских местечках, и в украинских селах представителем, а по- существу и главой семьи нередко могла выступать женщина. (Ср. такие еврейские фамилии, как Райкин (сын Райки), Хайкин и др. и украинские Федоришин (сын Федоры), Степанишин (сын Степаниды), Михайлишин (сын Михайлины) и др.).

Франко объяснял эти схожие явления тем, что у украинцев отец уходил в казаки, у евреев — на заработки, а семья и отпрыски были представлены ее реальной главой — матерью. Однако, если обратить внимание на внутреннюю форму украинского слова дружина, то окажется, что в языковом сознании украинцев попросту в супружеском союзе муж и жена равноправны, каждый — как бы иная ипостась другого в полном соответствии с библейской заповедью «оставит человек отца своего и мать свою, и прилепится к жене своей; и будут одна плоть».

Кстати, древнееврейский язык называл человека словом иш, в отличие от других языков не искал супплетива, а назвал женщину-жену — иша, что И.Огиенко передал как «чоловічця».

Отметим, что наряду с теми общественными явлениями, которые определили положение женщины в украинской и еврейской семье и быту, немалую роль в обеспечении равенства и даже некоторого превосходства женщины играли Библия и Талмуд. При этом, разумеется, каждый выполняет определенную функцию, предопределяющую внешнюю пассивность, но реально ведущую роль женщины в жизни человечества. Как сказано у пророка Иеремии: «...сотворил Г-сподь (некто) новое на земле: женщина ограждает мужчину». Сущность человеческой истории можно постичь, только если мы осознаем, что мужчина играет ведущую роль в судьбе человечества, но «женщина ограждает мужчину», ограничивая его деятельность рамками духовности: именно это поручил ей Всевышний. Так возвращается простой смертный на возвышенный путь человека.

Кстати, даже в поведении Адама, которому Ева (Хава) дала плод, и он ел, по комментарий Ш.-Р.Гирша: «Адам полагал, что действия и решения Хавы обязывают его. Он считал достаточным оправданием для себя тот факт, что не он первым поддался соблазну, что съесть запретный плод ему предложила жена. Если она была дана ему Б-гом, то он обязан бы «прилепиться» к ней, стать с ней «одной плотью» — единой в действиях и в мыслях, они должны были составить одно целое и совместно отвечать за свои поступки».

Наиболее выразительно положение женщины и мужчины как друзей (ср. еще раз укр. дружина) выглядит в истории Авраама и Сары. Значительная самостоятельность женщины отражена и в эпизоде со сватанием Ривки.

Людмила Шолохова

Киев

ЮЛИЙ ЭНГЕЛЬ И ЕГО КОНЦЕПЦИЯ СОЗДАНИЯ ЕВРЕЙСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ШКОЛЫ В МУЗЫКЕ

Ю.Энгель (1868–1927 гг.) — один из признанных лидеров еврейского музыкального возрождения в России начала XX века. Способность мыслить концептуально, энциклопедическая образованность, незаурядный талант организатора — именно эти качества выделили его из плеяды современных ему представителей еврейской музыкальной интеллигенции. Ю.Энгель — личность миссионерского темперамента: он умел созидать и вести за собой многих.

В 90-е гг., в бытность свою студентом Московской консерватории, Ю.Энгель находился под влиянием идей и настроений, господствовавших в «Захарынке» — известном в Москве кружке молодой еврейской интеллектуальной элиты. Пробуждение интереса к родной культуре, родному языку, истории еврейского народа стало импульсом к созданию логически

выверенной концепции построения самостоятельной еврейской национальной школы в музыке.

Путь к ее созданию не был скорым. Постановка оперы «Эсфирь», осуществленная по инициативе Ю.Энгеля силами «захарьинцев» в канун Пурима 1894 г., явилась как бы «моментом рождения идеи». А.Д.Идельсон, будущий известный публицист и общественный деятель, а в то время один из духовных лидеров «Захарьинки», соавтор Ю.Энгеля по либретто оперы, отнесся очень серьезно к этому событию и позднее рекомендовал С.Гинцбургу и П.Мареку обратиться к Энгелю для музыкальной редакции первого в своем роде сборника «Еврейские народные песни в России» (издание «Восхода», 1901 г.). Своеобразной презентацией этого сборника стал первый концерт еврейской народной музыки, состоявшийся 30 ноября 1900 г. в Московском императорском обществе любителей Естествознания, Антропологии и Этнографии. В нем Ю.Энгель выступил с докладом — музыкальной характеристикой еврейских народных песен. В качестве иллюстраций звучали выполненные в обработке Ю.Энгеля еврейские песни.

С этого момента Ю.Энгель уже планомерно работает в сфере популяризации еврейской музыки. В различных городах России он с бригадой артистов-энтузиастов выступает с лекциями-концертами. Во многом благодаря его усилиям организуется общество еврейской народной музыки в Петербурге в 1908 г. Ю.Энгель участвует также в этнографических экспедициях Петербургского еврейского историко-этнографического общества. Во многочисленных статьях шлифуется стиль Энгеля-ученого и музыкального публициста.

Характерной чертой концептуального мышления Энгеля является его умение подняться над рассматриваемым предметом и вписать любое, самое маленькое, единичное событие в космический ряд закономерностей. Не случайно Энгелю блестяще удавались лекции, темы которых находились на стыке нескольких научных дисциплин: истории музыки, эстетики и философии, так как там Энгель мог свободно оперировать такими обобщенными понятиями, как «мир и человек», «сущность искусства звуков», «форма и содержание» и др. Излюбленной триадой Энгеля является понятийная связка «личность — нация — человечество». По мнению Энгеля, это три основные категории «внутричеловеческих сил», под действием которых рождается всякое создание человеческого духа. В конспекте одной из лекций 1917 г. Ю.Энгель дает следующую трактовку этой троицы применительно к программным задачам становления еврейской музыки: для творческого самоопределения художника необходимым условием является синтез общечеловеческой культуры, личной культуры и наличие национального самосознания, так как вне нации нет личности. В свою очередь, самопознание личности вернее всего может осуществляться через народное искусство, в котором коллективная душа народа отражается в самом обобщенном виде.

Вполне в духе передовых идей своего времени Энгель считает задачей первой необходимости «сблизить культуру еврейских верхов с непосредственным национальным нутром низов»¹ и намечает в этом направлении три пути:

1. Собираание и исследование народных песен — первичный путь еврейского музыкального самопознания;

2. Художественная обработка еврейских народных песен, введение их в современный музыкально-культурный обиход (путь еврейского музыкального саморазвития);

3. «Дальнейшее вполне самостоятельное музыкальное творчество в народном духе, создание в этом направлении совершенно новых художественных ценностей. Достигнуть этого — значит уже действительно вступить на путь еврейского музыкального самоопределения»².

Завершая свой программный манифест, Энгель выносит карандашом на поля замечательную по своей лаконичности формулу: «еврейская народная музыка — еврейская национальная музыка», то есть та, которая сможет, как мечтал ученый, обогатить своими достижениями не только еврейское, но и в целом мировое искусство.

ЛИТЕРАТУРА

1. Институт рукописей, ЦНБ АН Украины, ф.190, ед. 267.
2. Там же.

Рафаэль Шпизель

Острог

ИЗ ИСТОРИИ ДРЕВНЕЙ ОСТРОЖСКОЙ СИНАГОГИ

Острожская синагога — одно из немногих уцелевших зданий старины. Она является оригинальным памятником архитектуры эпохи ренессанса и барокко на территории Западной Украины. В этом священном здании помимо богослужения проводились разнообразны мероприятия, обучали детей, раввинов. Здесь проводились общие собрания еврейской общины, арбитражи, суды. Она же использовалась как тюрьма и главное место защиты еврейского населения при несчастных случаях, массовых грабежах, погромах и военных действиях. При синагоге в 1608 г. была организована типография, которая просуществовала до 1832 г. и была закрыта в связи с печатанием литературы и воззваний польских мятежников. Длительное время при синагоге работал госпиталь. Особую известность в Европе получила школа раввинов при Острожской синагоге в конце XVI века, благодаря высокому авторитету рабби Самуэля Эдельса Маршуде, который был ученым с мировым именем и много лет возглавлял эту школу. В 1610 г. на свои средства С.Э.Маршуде отремонтировал синагогу, пристроил к основному зданию специальное женское отделение.

Эта пристройка была одной высоты с основным зданием и заканчивалась ренессанским аттиком со стороны главного фасада. На протяжении многих веков Острожскую синагогу называли синагогой Маршусе.

О времени строительства Острожской синагоги точных сведений нет. Автор первой монографии об Остроге местный учитель А.Перельштейн (1847 г.) считал, что синагога построена в XIV веке. Такого же мнения придерживаются авторы монографий об Остроге С.Кардашевич (1913 г.), М.Тучемский (1913 г.), А.Хведась (1985 г.), а также И.Ткач и Г.Равчук (1987 г.). В своих трудах об Остроге они не указывают точной даты строительства синагоги, но подчеркивают тот факт, что Острожская синагога известна своей древностью. В «Акте о разделе имущества князя К.Острожского между сыновьями от 20.5.1603 г.» подробно описана синагога и школа при ней.

Острожская синагога построена в равнинной части города, недалеко от реки Вилия, притоки Горыни. В плане синагога квадратна, в объеме — кубической формы. Добротное здание снаружи отличается простотой, нет никаких украшений. Гладкие стены заканчиваются тонким карнизом. На каждой стене (кроме северной) прорезано по три арочных окна. На главном западном фасаде — две входные двери и каменные ступеньки, ведущие вниз в помещение синагоги, пол в котором был значительно ниже уровня окружающей территории. Это связано с тем, что в то время запрещалось строить синагоги выше или равные с высотой костелов и для увеличения внутреннего пространства уровень пола углубляли.

Внутри синагога разделена на пять равных частей четырьмя восьмигранными столбами из тесанного камня, поддерживающими цилиндрические своды. Между собой эти столбы соединены полукружными арками. Четырем центральным столбам соответствуют плоские пилястры на стенах, по ширине такие же, как и столбы. До второй мировой войны капителя пилястров и столбов были полихромными. Потолок был расписан орнаментами растительного характера.

Посреди синагоги, между столбами имелось возвышение — бима или альмемор. Это сооружение в интерьере предназначалось для чтения Библии. Биму окружали балюстрады из кованного железа. С севера и юга сюда вели ступеньки с ажурной металлической балюстрадой.

Возле западной стены находился Арон хакодеш, где хранились свитки Торы. Согласно сохранившимся сведениям и фотографиям, эта часть синагоги (наибольшей святости) отличалась особой красотой и была выполнена в стиле позднего барокко. Ее композиция была двухъярусной с четырьмя колоннами.

Украшением синагоги служил прекрасный ренессансный аттик с бойницами на западном фасаде, а также контрафорсы между окнами, которые были полностью разрушены немецкими оккупантами.

Особенностью Острожской синагоги является ее оборонный характер, что обеспечивалось чрезмерной толщиной стен (2,5 м), а также множе-

ством бойниц. В периоды опасности в синагогу собирались все евреи города. Так, накануне раздела Польши в 1792 г. русские войска под командованием генерала Каховского подступили к Острогу и, заняв его предместья, начали бомбардировку города. Почти все еврейское население собралось в синагоге, ища защиту за ее толстыми стенами, которые не смогли пробить применявшиеся тогда бомбы. Но одна из бомб влетела в здание синагоги через окно, чудом не взорвалась и застряла в цепях главной люстры, не причинив никакого вреда собравшимся. Чудесное спасение от верной гибели в день пятого таммуза отмечалось как праздник, читалась специальная молитва. Почти 150 лет эта люстра с застрявшей в ней бомбой висела в синагоге, а затем была передана в местный музей, где экспонируется и в настоящее время.

В Острожской синагоге получили воспитание и образование многие поколения раввинов, талмудистов, специалистов по иудаике, все местные писатели и поэты, а также взрослое еврейское население города, окружающих сел, а также выходцы из других регионов Украины и Польши.

В конце XVIII века синагога капитально отремонтирована, проведены реставрационные работы и восстановлен внешний вид с аттиком XVII века. Крыша покрыта оцинкованным железом, а наружные стены обложены керамической плиткой.

За время своего многовекового существования Острожская синагога пережила все катаклизмы войн, оккупаций, хулиганства и мародерства. В здании синагоги в разное время размещались конюшни, отхожие места, мастерские, несколько раз здание поджигали. Население быстро восстановило свой храм, и синагога постоянно действовала. Во время второй мировой войны немецкими оккупантами здание было разрушено, а имущество разграблено. В настоящее время в синагоге расположен торговый склад и продолжается разрушение этого старинного исторического памятника.

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО	3
Майя Алексєницер, Семен Авєрбух (<i>Києв</i>).	
СТАТИСТИКА ЄВРЕЙСЬКОГО ГЕРОЇЗМА В ГОДИ ВТОРОЇ МИРОВОЇ ВОЙНИ	4
Гелій Аронов (<i>Києв</i>).	
К ВОПРОСУ О БИОЛОГИЧЕСКОМ АНТИСЕМИТИЗМЕ.	6
Олег Бажан (<i>Київ</i>).	
ВИХОВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ЯК ОДИН З НАПРЯМКІВ ДІЯЛЬНОСТІ ЄВРЕЙСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 50-Х — 80-Х РОКІВ	11
Надежда Банчик (<i>Львов</i>)	
ЄВРЕИ И АРМЯНЕ В ГАЛИЦИИ (ПРОЕКТ КОМПАРАТИВНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ)	12
Фанна Бравєрман-Горбач (<i>Києв</i>)	
МОРАЛЬНОСТЬ ЄВРЕЙСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ	20
Марк Бургин (<i>Києв</i>).	
ИМЯ В ЄВРЕЙСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ И ПУТИ СОВРЕМЕННОЙ МАТЕМАТИКИ	22
Сергій Водотика. (<i>Херсон</i>).	
ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ПІДГОТОВКИ ІСТОРИКІВ-ЮДАЇСТІВ В УКРАЇНІ В 1920-ті РОКИ	29
Олександра Войналович (<i>Полтава</i>)	
ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ В 20-Х РОКАХ	31
Віктор Войналович (<i>Полтава</i>).	
НАСТУП НА ЮДЕЙСЬКІ ГРОМАДИ В УКРАЇНІ В 50-60-Х РОКАХ	33
Шелла Гарцман (<i>Києв</i>).	
МАТВЕЙ ГАРЦМАН — ОДИН ИЗ ЄВРЕЙСЬКИХ ПОЭТОВ 30-Х ГОДОВ	39
Йосиф Гельстон (<i>Львов</i>).	
КАМЕРНЫЕ СИНАГОГИ ЛЬВОВА	40
Давид Голдовський (<i>Києв</i>).	
ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ НАЗВАНИЯ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ, СВЯЗАННЫЕ С ЯЗЫКОМ ИВРИТ	43
Максим Гон (<i>Львано-Франківськ</i>).	
ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОГО РЕНЕСАНСУ ЄВРЕЇВ ГАЛИЧИНИ У 20-ті РОКИ НАШОГО СТОЛІТТЯ	43
Вілен Горський (<i>Київ</i>).	
З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКИХ ІДЕЙНИХ ЗВ'ЯЗКІВ КИЇВО-РУСЬКОЇ ДОБИ. КИРИЛО ТУРОВСЬКИЙ	48
Віктор Гусєв (<i>Київ</i>).	
БУНДІВСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ (ПОЧАТОК ХХ СТ. — ЛЮТИЙ 1917 Р.)	55
Юрій Данилюк (<i>Київ</i>).	
АНТИЄВРЕЙСЬКІ КАМПАНІЇ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ 50-Х РОКІВ.	61
Наталья Дєгтярева (<i>Києв</i>).	
БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ ПОИСК В ОБЛАСТИ ЄВРЕЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ	62
Сергей Екєльчик (<i>Києв</i>).	
ЄВРЕИ И ЄВРЕЙСЬКИЙ ВОПРОС В УЧЕБНИКЕ ИСТОРИИ ДИ.И.ИЛЮВАЙСКОГО	65
Яна Зайцєва (<i>Києв</i>).	
ОТДЕЛЕНИЕ ИУДАИКИ МЕЖДУНАРОДНОГО СОЛОМОНОВА УНИВЕРСИТЕТА.	70

Михаил Зябко, Йосиф Шайкин (<i>Одесса, Киев</i>).	
НАРОДНОЕ ПРОСВЕЩЕНИЕ, БЫТ И НРАВЫ В ЕВРЕЙСКИХ ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКИХ КОЛОНИЯХ ЮГА УКРАИНЫ	72
Михаил Кальницький (<i>Киев</i>).	
ПРАВОВОЙ СТАТУС ЕВРЕЕВ КИЕВА (1959–1917 ГГ.)	77
Петро Кизименко (<i>Кировоград</i>).	
ЄВРЕЇ В ЄЛИСАВЕТГРАДІ (КІНЕЦЬ ХХVІІІ — ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТЬ)	81
Роман Кирчів (<i>Львів</i>).	
ГРОМАДЯНСЬКО-ГУМАНІСТИЧНА ОСНОВА «ЖИДІВСЬКИХ МЕЛОДІЙ» ІВАНА ФРАНКА	83
Жанна Ковба (<i>Дрогобич</i>).	
ДОКУМЕНТАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ ПРО РЯТУВАННЯ ЄВРЕЇВ МІСЦЕВИМ НАСЕЛЕННЯМ ГАЛІЧНИНИ У РОКИ ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ	84
Роман Корогодський (<i>Київ</i>).	
ПРАВА АЛЦІ. ПРАВО НА АЛЦЮ	89
Інора Крайзман (<i>Киев</i>).	
ПОСЛЕВОЕННЫЕ РЕПРЕССИИ ЛЬВОВСКОЙ ИУДЕЙСКОЙ ОБЩИНЫ	95
Людмила Литва (<i>Киев</i>).	
К ПРОБЛЕМЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ САМОИДЕНТИФИКАЦИИ ПОДРОСТКОВ ЕВРЕЙСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОСТИ (СОЦИАЛЬНО- ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ)	99
Семен Литвак (<i>Запорожье</i>).	
НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ТЕОРИИ ЯЗЫКА ИДИШ	101
Юлий Лифшиц (<i>Киев</i>).	
К ВОПРОСУ О ФОРМИРОВАНИИ ПРОСТРАНСТВЕННО- ПЛАНИРОВОЧНОЙ СТРУКТУРЫ СИНАГОГАЛЬНЫХ ЗДАНИЙ	104
Володимир Любченко (<i>Київ</i>).	
ДО ІСТОРІЇ ЄВРЕЙСЬКОЇ ЗЕМЛЕРОВНОЇ КОЛОНІЇ ВЕСЕЛЕЦЬ ЛЕТЧИВСЬКОГО ПОВІТУ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1850–1862 РР.)	107
Віктор Малахов (<i>Київ</i>).	
М.БУБЕР І М.БАХТІН: АСПЕКТИ ФІЛОСОФІЇ ДІАЛОГУ	113
Владимир Матвеев (<i>Киев</i>).	
К ВОПРОСУ О РАЗВИТИИ СОВРЕМЕННОГО ДИСКУРСА	120
Ефим Меламед (<i>Житомир</i>).	
ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ ЕВРЕЙСКОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ И КУЛЬТУРЫ В ФОНДАХ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА ЖИТОМИРСКОЙ ОБЛАСТИ	124
Юлия Мирмович (<i>Киев</i>).	
О ЕВРЕЙСКО-УКРАИНСКИХ КУЛЬТУРНЫХ СВЯЗЯХ	128
Михаил Мицель (<i>Киев</i>).	
ЄВРЕЙСЬКІЕ ПРОБЛЕМИ КИЕВ, 1953 ГОД	130
Роман Мних (<i>Донецьк</i>).	
СРАГІЙ ЗАВГТ І ЖАНРОВІ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ	138
Семен Модієвський (<i>Херсон</i>).	
ЄВРЕИ ЮГА УКРАИНЫ (ПО МАТЕРИАЛАМ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА ХЕРСОНСКОЙ ОБЛАСТИ), ПРОБЛЕМЫ ИУДЕЙСКОЙ РЕЛИГИИ	139
Олександр Найман (<i>Київ</i>).	
ДО 90-РІЧЧЯ ДРУГОЇ ХВИЛІ ПОГРОМІВ В УКРАЇНІ	143
Володимир Паливода (<i>Бердичів</i>).	
ЄВРЕЙСЬКЕ ЖИТТЯ БЕРДИЧЕВА В 20–30-ті РОКИ 20 СТОЛІТТЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТИ «РАДЯНСЬКИЙ ШЛЯХ»)	146
Ольга Петрова (<i>Київ</i>).	
«ДУХОВНА ДІАСПОРА» ЄВРЕЙСЬКОГО ХУДОЖНИКА	148
Анатолій Подольський (<i>Київ</i>).	
ВИКЛАДАННЯ ГОЛОКОСТУ: АЛЬТЕРНАТИВИ І ПЕРСПЕКТИВИ	151

Александра Подопрігора (<i>Київ</i>).	
ПУТИ СТАНОВЛЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО ТЕАТРА В УКРАЇНІ В 20-є ГОДИ ХХ СТОЛІТТЯ.	154
Сергій Попета (<i>Київ</i>).	
МАРК ЕШПТЕЙН.	160
Євген Пшеничний (<i>Дрогобич</i>).	
ЯКІВ ОРЕНШТАЙН І ЙОГО КНИГОВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ.	160
Петр Рабинович (<i>Львів</i>).	
ЄВРЕИ В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЕ: ПРОБЛЕМЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИФИКАЦИИ.	164
Ярослав Радевич-Винницький (<i>Дрогобич</i>).	
ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКИХ ВІДНОСИН (ЗГАДКИ ПРО ЄВРЕЙСЬКУ ДОЛЮ У «КРИВАВІЙ КНИЗІ» ЕКЗИЛЬНОГО УРЯДУ ЗУНР).	170
Ірина Сергєєва (<i>Київ</i>).	
ИЛЛЮСТРИРОВАННЫЕ ПИНКАСЫ УКРАИНЫ КОНЦА XVIII — НАЧАЛА XX ВЕКОВ (ИЗ СОБРАНИЯ ЦЕНТРАЛЬНОЙ НАУЧНОЙ БИБЛИОТЕКИ ИМ. В.И.ВЕРНАДСКОГО НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК УКРАИНЫ).	174
Петро Тронько (<i>Київ</i>).	
ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ЄВРЕЙСЬКОГО НАРОДУ В УКРАЇНІ ЯК ОДИН З НАПРЯМКІВ КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ.	179
Михайло Тупайло (<i>Київ</i>).	
ДО ПРОБЛЕМИ БІБЛОГРАФІЇ З ЮДАЇКИ (ОГЛЯД ФОНДУ БІБЛОТЕКИ Є.Г.СІШВАКА У ВІДДІЛІ ЄВРЕЙСЬКОЇ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ІНСТИТУТУ НАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН І ПОЛІТОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ.	180
Мартен Феллер (<i>Дрогобич</i>).	
УКРАЇНОЮДАЇКА. ДО ПРОБЛЕМ ВИДАННЯ ПОПУЛЯРНОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ «УКРАЇНСЬКІ ЄВРЕЇ».	184
Михаил Фельдман (<i>Київ</i>).	
ЄВРЕЙСКАЯ ПРЕССА УКРАИНЫ.	185
Генрих Фильваров (<i>Київ</i>).	
ИСТОРИКО-ГРАДОСТРОИТЕЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СОХРАНЕНИЯ ЄВРЕЙСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДІЯ В УКРАЇНІ.	191
Леонид Финберг (<i>Київ</i>).	
ИУДАИКА В УКРАИНЕ. ГОД 1994.	195
Борис Хандрос (<i>Київ</i>).	
ПОДОЛЬСКОЕ МЕСТЕЧКО.	204
Викторія Хитерер (<i>Київ</i>).	
УЧЕБНЫЕ ПРОГРАММЫ ЄВРЕЙСЬКИХ УЧЕБНИХ ЗАВЕДЕНІЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ И УКРАИНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ.	205
Юрий Ходорковский (<i>Київ</i>).	
ЄВРЕЙСКОЕ НАСЛЕДИЕ СЕЛ И МЕСТЕЧЕК СЕВЕРНОЙ БУКОВИНЫ.	212
Яков Ховигсман (<i>Львів</i>).	
ТРИ ПОКОЛЕНИЯ СЕМЬИ РАППАПОРТОВ.	217
Марина Шигарєва (<i>Дрогобич</i>).	
ОБРАЗ ЖЕНЩИНЫ В ЄВРЕЙСКОЙ И УКРАИНСКОЙ НАРОДНОЙ ТРАДИЦИИ.	224
Людмила Шолохова (<i>Київ</i>).	
ЮЛИЙ ЭНГЕЛЬ И ЕГО КОНЦЕПЦИЯ СОЗДАНИЯ ЄВРЕЙСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ШКОЛЫ В МУЗЫКЕ.	225
Рафаэль Шпизель (<i>Острог</i>).	
ИЗ ИСТОРИИ ДРЕВНЕЙ ОСТРОЖСКОЙ СИНАГОГИ.	227

